Ислям тарихы

Къырым мусульманлары диний идареси
Азовское ислямий илимлер медресеси

بسم الله الرحمن الرحيم

Терджиман
Зейнеб М. Баирова

Эдебий муаррир
Эльмара Мустафаева

Диний муаррир
Асадуллах Т. Баиров
Мустафа Аджибекиров

Ишбу китапта, Ислям тарихынынъ фен оларакъ инкишаф этюви, девирлери, Пейгъамберимизден башлап, тарих боюнджа олып кечкен вакъиалар, гъалебелер, анълашмалар, медениет алыш-веришлери, ильмий теракъкъият, янъы топракъларнынъ Ислямнен танышувы, тыштан кельген техлюкелер ве Ислям дюньясынынъ бу техлюкелерге къаршы куреши, ички къарышыкълыкълар себебинен буюк девлетлернинъ йыкъылувы ве оларнынъ ерине кельген янъы девлетлернинъ къурулувы анълатыла. Китапта тюркий халкъларнынъ Ислямнынъ даркъатылувына къошкъан исселери ве тарих боюнджа къурулгъан тюрк мусульман девлетлери, Ислям медениетининъ 15 асырлыкъ тарихы боюнджа инкишафы, мусульманларнынъ гъарп дюньясына тесири ве бугуньки Ислям дюньясы ве мусульманлар яшагъан девлетлер анълатыла.

Китап, Къырым мусульманлары диний идареси тарафындан медресе талебелери, имамлар ве Ислям тарихыны огренмеге истеген ватандашларымыз ичюн тевсие этиле.

ISBN: 978-966-584-076-3

Издается на Крымскотатарском языке, **«История Ислама».**
Авторы: Мехмет Оздемир, Ибрахим Сарычам, Сейфеттин Ершахин.

Biçimi: 70x100/16; Tirajı: 500 nüsha, **Sımarış №: ???.**
«Terciman» neşir evi tarafından azırlanıp, «Tavrida» basmahanesinde, azır maketten basıldı.

«Terciman» neşir evi
95000, Aqmescit, Sevastopol soqağı, № 44.
E-mail: terciman@hotmail.com

«Tavrida» basmahanesi
95000, Aqmescit, General Vasilyev soqağı, № 44.
E-mail: marketing@tavridabook.com.ua

ИСЛЯМ ТАРИХЫ

(ДЕРС КИТАБЫ)

Проф. Др. Мехмет ОЗДЕМИР,
Проф. Др. Ибрахим САРЫЧАМ,
Доцент Др. Сейфеттин ЕРШАХИН

Акъмесджит - 2013

АНТ ЭТКЕНМЕН

Ант эткенмен, миллетимнинъ ярасыны сармагъа,
Насыл болсун бу заваллы къардашларым чюрюсин?
Онлар ичюн окюнмесем, къайгъурмасам, яшасам,
Юрегимде къара къанлар къайнамасын, къурусын!

Ант эткенмен, шу къарангъы юрткъа шавле сепмеге,
Насыл болсун ики къардаш бир-бирини корьмесин?
Буны корип бувсанмасам, мугъаймасам, янмасам,
Козьлеримден акъкъан яшлар дерья-денъиз къан болсун!

Ант эткенмен, сёз бергенмен бильмек ичюн ольмеге,
Билип, корип миллетимнинъ козьяшыны сильмеге.
Бильмей, корьмей бинъ яшасам, къурултайлы хан болсам,
Йине бир кунь мезарджылар келир мени коммеге.

Номан Челебиджихан (1885-1918)

КИРИШ СЁЗ

Къыйметли окъуйыджы!

Бир чокъ йыллардыр озь динини огренмеге чаре тапалмагъан, динимиз акъкъында бильги бериджи, анълайышлы ве ана тилимизде олгъан менбаларгъа асрет къалгъан халкъымыз бу бошлукъны толдураджакъ эр севиеде ве эр тарафлама Ислямны анълатаджакъ китапларгъа мухтаджлыр. Халкъымызнынъ бу ихтияджыны къаршыламакъ озюне вазифе оларакъ бильген Къырым мусульманлары диний идареси бу ёлда планлы шекильде басамакъ-басамакъ илерилеп, бир сыра диний яйынларны басып кельмекте.

Истер, динни янъы огренгенлерге Ислямнынъ эсасларыны энъ саде шекильде анълаткъан, истер, медресе талебелерине ве Ислям growninен меракъланлгъан кениш кутьлелерге динимизни даа терен ве хусусий ислямий илим далларына аит оларакъ анълаткъан Диний идаремизнинъ нешрлери сырасында артыкъ ишбу «Ислям Тарихы» серлевхалы китап да къошулды.

Ишбу китапнынъ ильки беш болюгинде Ислям тарихынынъ фен оларакъ инкишаф этюви, девирлери, Пейгъамберимизден башлап, тарих боюнджа олып кечкен вакъиалар, гъалебелер, анълашмалар, медениет алыш-веришлери, ильмий теракъкъият, янъы топракъларнынъ Ислямнен танышувы, тыштан кельген техлюкелер ве Ислям дюньясынынъ бу техлюкелерге къаршы куреши, ички къарышыкълыкълар себебинен буюк девлетлернинъ йыкъылувы ве оларнынъ ерине кельген янъы девлетлернинъ къурулувы анълатыла. Китапнынъ алтынджы болюгинде тюркий халкъларнынъ Ислямнынъ даркъатылувына къошкъан исселери ве тарих боюнджа къурулгъан тюрк мусульман девлетлери анълатыла. Единджи болюкте Ислям медениетининъ 15 асырлыкъ тарихы боюнджа инкишафы анълатыла. Секизинджи болюкте мусульманларнынъ гъарп дюньясына тесири ве докъузынджы болюкте бугуньки Ислям дюньясы ве мусульманлар яшагъан девлетлер анълатыла.

Китапта эр бир мусульман ичюн файдалы ве билинмеси керек бильгилер топланып, тертипли суретте такъдим этильди. Бойлеликнен, медресе ве дигер окъув юртларында дерслик оларакъ къулланылмасы мумкюн бу китап, эр бир мусульманнынъ окъуп, мураджаат эте биледжеги бир эсердир.

Къырым мусульманлары диний идареси халкъымыз адындан ишбу китапнынъ азырланып басылмасында эмеги ве ярдымы кечкен эр кеске тешеккюрлер бильдире. Умют этемиз ки, бу эсер олгъан бошлукъны толдурыр, халкъымыз ичюн файдалы ве берекетли олып, онынъ озь менлигини къазанмасына ярдымджы олур.

Гъайрет къулдан, мувафакъиет Аллахтандыр.

Къырым мусульманлары диний идареси
Акъмесджит - 2013 сенеси

БИРИНДЖИ БОЛЮК

ИСЛЯМ ТАРИХЫНА КИРИШ

Ислям тарихынынъ мевзусы, онынъ саасы ве усулы

Эр бир феннинъ озь мевзу ве вазифелери бар. Ислям тарихы да бир фен оларакъ истисна дегиль.

Бу феннинъ эсас вазифелеринден бири – Ислям динининъ догъувындан башлап, земаневий вакъыткъадже огренмек, мусульман джемиетлерининъ яшайышыны акс этерек, оларнен багълы тарихий вакъиаларны икяе этмектир. Ислям тарихы деп айтылгъанда, мусульман джемиетлернинъ Ислям динини къабул этюв вакътындан берли сонъраки тарихы козьде тутула.

Кечмиште Ислям тарихы даа чокъ мусульман идареджилерининъ сиясий арекетлерини къаплап ала эди. Бу себептен мусульман тарихчылары, озь эсерлеринде ички ве тыш сиясий вакъиаларгъа чокъ эмиет берген. Меселя, бир девлет акъкъында лаф этильгенде, даа чокъ о девлетининъ къурулывы, укюмдарлары ве бу укюмдарларынынъ къомшу улькелеринен багълы мунасебетлери (дженклер, дипломатик мунасебетлер ве иляхре), ичинде олгъан исьянларгъа къаршы арекетлери анълатыла эди. Земаневий вакъытта исе бу анъламлар денъишти. Сиясий вакъиалар, икътисадий, ичтимаий ве медений аланлардаки янъылыкълар да Ислям тарихынынъ саасына кирди.

Эвель-эзельден Ислям тарихчылары, усул оларакъ чокъусы тарзларны менимсеген. Олар буусулгъа таянып, вакъиаларнен багълы бильгилерни болдурмайып, йылларгъа коре тюзетмеге ве анълатмагъа башлагъан. Иште, Орта асырда Ислям дюньясында

язылгъан Ислям тарихы эсерлерининъ чокъусы бойледир.

Ал-азырда исе, Ислям тарихына багъышлангъан араштырмаларда теткъикъ этюв тарихчылыгъы киби усул къулланылмакъта. Бу усул, «не ичюн?» ве «насыл?» суаллерине джевап бермек, даа бильги тарихчылыгъы оларакъ адландырылыр.

Теткъикъ этюв тарихчылыгъына коре, арекет эткен Ислям тарихчысына тек вакъиаларнен багълы бильгилерни къайд этилюви етмез. Эр шейден эвель бильги менбаларыны яни китап, икяе, шиир диваны, ресмий язылар ве чешит тюрлю экспонатларыны талиль этер. Меселя, Аббасийлерни анълаткъан бир китап къолуна тюшкенде, о, бу менбанынъ муэллифи ким олгъаныны, диний бакъышыны ве Аббасийлер акъкъындаки фикирлерини огренмеге тырышыр. Чюнки языджынынъ базы бакъышлары башкъа ола биле. Бу себептен менбаны терендже огренмек ичюн мытлакъкъа онынъ муэллифини де яхшы бильмек керек. Бундан сонъ, языджы китаптаки бильгилерни, догъру ве тарафсыз олмамасыны дегерлендирир. Къолунда олгъан башкъа менбаларнен къыяслар. Вакъиаларнынъ себеплерини, олув шекилини ве нетиджелерини тапмагъа гъайрет этер. Бу ишни япкъан Ислям тарихчысы бильги тарафсызлыкъ къанунына багълы олмакъ керек.

Ислям тарихы – ичтимаий бир илимдир. Башкъа ичтимаий илимлерде олгъаны киби бу бильги чокърагъында да базы тарафларындан хаталар ола биле. Менбаларнынъ сайысы чокъ олмасы ве ичинде олгъан бильгилернинъ фаркъ этилюви араштырыджынынъ талилине буюк тесир эте. Нетиджеде япылгъан теткикъат метинининъ денъишювине себеп ола биле. Иште, Ислям тарихчысы, вакъиалар узеринде токътагъанда, джумлелерни арды-сыра ифадеэтмек керек. Меселя, Ислям тарихчысы, Пейгъамберге вахийнинъ 610 сенеси кельгенини догърулыкънен анълатыр. Бунъа къаршылыкъ Исра ве Мирадж вакъиасынынъ олгъан йылыны исе айны догърулыкънен бильдирип оламаз. Амма вакъиаларнынъ бири-бири артындан келишине бакъып, 615-620 сенелери арасында мейдангъа кельгенини айтып олур. Чюнки бугунь бар олгъан бильгилерге бакъкъанда, юкъарыда мисаль оларакъ берген вакъианынъ заманы акъкъында догъру малюмат ёкътыр.

Ислям тарихчылыгъынынъ догъувы ве инкишафы

Ислям тарихы хазрети Пейгъамбернинъ аяты ве дженклерини анълаткъан араштырмаларнен башлагъан. Бу араштырмаларнынъ башланувы хазрети Пейгъамбер яшагъан асырына аиттир. О даа сагъ олгъанда базы инсанлар, онынъ сёзлерини язып башлагъан эди. Шу сёзлерден сонъ кельген несильнинъ мерагъы хазрети Пейгъамбернинъ шахысына даа да артты. Олар хазрети Пейгъамбер вакъытында яшамагъанлары ичюн, онынъ аяты, фаалиети ве япкъан дженклеринен пек меракъланып башлады. Иште, бу меракъ оларны Пейгъамбернинъ аятыны даа якъынджа огренмеге себеп олды. Бу мевзуда къуллангъанлары энъ муим менбаа хазрети Пейгъамберни корьген, онынъ иле берабер чокъ вакъиаларда иштирак эткен сахабеси эди. Оларнен корюшип, хазрети Пейгъамбер акъкъында чокъ янъы бильги топладылар.

Аббасийлер вакъытында араштырмалар боюнджа ишлер артып девам этти. Мейдангъа чокъ янъы эсерлер чыкъты. Бу араштырмалар арасында орьнек оларакъ Ибн Исхакънынъ эсери сайыла биле. Эсер учь эсас болюктен ибарет эди. Биринджи болюкте хазрети Адемден башлап хазрети Пейгъамберге къадар келип кечкен Пейгъамберлер ве мусульман джемиетлернинъ тарихы икяе этильди. Экинджи болюкте хазрети Пейгъамбер Аллахнынъ эльчиси оларакъ йиберильмеси, учюнджи болюкте исе онынъ дженклери айрынтылы шекильде къалемге алынгъан эди. Онынъ бу эсери юз йылдан сонъ Ибн Хишам тарафындан янъыдан ишлетилип чыкъарылды.

Къуран тарих иле багълы оларакъ, чокъ мевзугъа озь саифелерини ачкъан. Меселя, кечмиште чешит миллетлернинъ башына кельген бир сыра вакъиаларны икяе эткен. О вакъыттаки адамларнынъ омюрини, заманджа денъишкен Пейгъамберлернинъ фаалиетини тарих оларакъ косьтерген. Мусульманлар, чешит джемиетлернинъ башына кельген вакъиалардан дерс чыкъарылмасы козьде тутулгъан. Мында Аббасийлер вакътында Византия, Иран ве Индистан тарихы иле багълы эсерлер арапчагъа терджиме этильмесининъ де ролю бар. Чюнки бойле вастанен мусульманлар бу миллетлернинъ тарихы акъкъында янъы бильгилер алгъан. Нетиджеде эм кечкен джемиетлернинъ тарихы, эм де Ислям дини догъувындан берли мусульманларнынъ яшайышынен багълы вакъиаларны анълаткъан тарих эсерлери ортагъа чыкъкъан.

Тарих боюнджа язылгъан энъ нумюневий китаплардан бири си – Эбу Джафер эт-Таберийнинъ (Тарихуʼль-Умем веʼль-Мулюк) «Миллетлер ве укюмдарлар» адлы эсеридир. Эт-Таберий озь эсеринде инсанынъ яратылувы, Ислямиетнинъ догъувы ве озюнинъ олюмине (милядий 922) къадар мусульманларнен багълы янъылыкъларны икяе эткен.

Мусульман тарихчылары бир тарафтан умумий тарих саасында эсерлер берген, башкъа тарафтан шу сюлялелер тарихыны анълаткъан сюляле тарихлери, шеэр ве виляет тарихыны анълатъан шеэр ве виляет тарихлери киби эсерлеринде нумайыш эткен эди. Анда Ислям дюньясындаки Мекке, Медине, Къудус, Багъдат, Шам, Къахире, Басра, Къуфе, Къайреван, Къуртуба, Кония ве Истанбул киби муим шеэрлер я да Хиджаз, Йемен, Дымашкъ, Мавераупнехр, Хорасан, Мысыр киби мемлекетлернинъ тарихы кирсетильди.

Ислям дини догъгъанынынъ ильк юз йылындан башлап мусульманлар арасында мунасебетлер, сахабе, табиуннынъ денъишик илим фенлериндеки бильгилери ве идареджилернинъ аяты меракълы бир мевзу олгъандыр. Иште, бу меракъ нетиджесинде биографик эсерлери ортагъа чыкъкъан.Меселя, милядий 884 сенеси вефат эткен Ибн Саʼд озь эсеринде бириндживден хазрети Пейгъамбернинъ, сонъ исе сахабенинъ аяты иле багълы бильгилерни топлады. 1282 сенеси вефат эткен Ибн Халликъан адлы башкъа алим да бу саада чалышты. О, Ислям дини догъгъаны ильк юз йылдан озь вакътына къадар мешур олгъан идареджилернинъ ве чешит фенлер боюнджа бильги адамларнынъ аятлары акъкъындаки бильгилеринен пайлашты.

Генеология китапларында арап къабилелернинъ сойлары ве тамырлары акъкъындаки бильгилер топлангъан.

Ислям тарихчылыгъынынъ янъылыкъларына бильги къошкъан башкъа бир фен – футухат (фетх этюв) эсерлердир.

Мусульманлар, дёрт Халифе вакътындан башлап, Арап Ярымадасынынъ тышына чыкъып, шаркъ ве гъарпта пек кенъ топракълар къазандылар. Мусульманларнынъ базысы тек мемлекетлер не заман ве насыл фетх этильгенлерни анълаткъан китапларны бастырды. Иште, бу эсерлерге футухат китаплары деп айтыла. Буларнынъ энъ мешур олгъанларындан бири – Белязурийнинъ ***«Улькелернинъ эльге кечирильмеси»*** адлы эсеридир. О, бу эсе-

ринде сырасынен хазрети Пейгъамбер, дёрт Халифе, Эмевийлер ве Аббасийлер вакъытларында мусульманлар тарафындан алынгъан топракъларны айры-айры анълатмакъта. Мусульман ве мусульманлар олмагъан арасындаки анълашмалар, фетх этильген топракъларда яшагъан халкъларнынъ ишанчлары, урф-адетлери, андаки шеэрлернинъ вазиети акъкъында малюмат бермекте. Бу чешит эсерлер «фетихнаме» адында Сельчюкли ве Османлы тюрклери вакътында да девам эткен. Бу вакъытнынъ китаплары арап язылары иле къулланаракъ, тюрк ве фарс тиллерине чевирильгендир.

Ислям тарихынынъ эсас менбалары

Ислям тарихынынъ эсас менбалары учьке айырылыр: сёзлю менбалар, язылы менбалар ве музейлик шейлер.

а. Сёзлю менбалар: Сёзлю менбалар – агъыздан агъызгъа айтылып кельген, несильден несильге сёзнен даркъатылгъан тарих иле багълы шиирлер, икяелер, эфсанелер, дестанлар, лятифелер ве аталар сёзлеридир. Меселя, хазрети Пейгъамбернинъ аяты иле багълы бильгилернинъ бир болюми, бир къач юз йыл боюнджа инсанлар арасында тильден тильге авушкъан сёзлю анълатмалар олгъан.

б. Язылы менбалар: Ислям тарихынынъ бири-биринден фаркълы ве чокъ язылы менбалары бар. Олардан энъ ильк Къуран-ы Керимдир. Къуран-ы Керим, бир дин китабы олмакънен берабер, Джаиллик деври арапларнынъ диний ишанчлары, ичтимаий ве икътисадий вазиетлери, хазрети Пейгъамбернинъ Ислям динини даркъатмакъ макъсадынен япкъан ишлери, атта онынъ шахсий аяты акъкъында биринджи къолдан базы темель бильгилерни къаплап ала. Бу себептен де Ислям динининъ догъувы ве хазрети Пейгъамбернинъ аяты узеринде чалышкъан бир араштырмаджынынъ, Къуранны темель менбаа оларакъ къулланмасы керек.

Аньане китапларыда хазрети Пейгъамбернинъ аяты я да Ислям тарихынынъ ильк бир къач асыры ичиндеки базы диний ве ичтимаий янъылыкъларнен багълы бильгилерни ичине алгъаны ичюн Ислям тарихчысынынъ темель менбалары арасында ер алыр.

Бундан гъайры, айрыджа медениет тарихы бакъышындан муим олгъан эдебият эсерлери оларакъ, мусульман ве ябанджы сеяхатчыларнынъ Ислям дюньясынынъ сеяхатнамелеринде корип топлагъанларыны да къошмакъ керек.

Ислям тарихынынъ энъ муим язылы менбаларындан бири архив весикъаларыдыр. Олар бири-биринден фаркълыдыр. Меселя, кечкен мусульман девлетлерде идареджилер арасындаки язышма орьнеклери (ферман, мектюп, укюм, ахиднаме ве иляхре), махкеме весикъалары ве дигер менбалар. Османлы тарихына аит олгъан араштырмаларда бу языларнынъ муим ве айры бир ери бар. Эвельде яшагъан мусульман девлетлер арасында энъ чокъ Османлыларнынъ архив менбалары бу кунюмизге еткен. Тюркиеде олгъан Османлы архивлеринде, йигирмиден чокъ улькенинъ тарихыны айдынлатаджакъ миллионларджа архив весикъалары бар.

в. Музейлик шейлер: Япыкъ я да ачыкъ авада олгъан музейлерде сакъланып къалгъан ве мусульманларнен багълы чешит тюрлю мальземелер бу группаны тешкиль эте. Меселя, тарихий бир джамининъ кириш къапысында, о джамининъ не заман ве кимнинъ тарафындан яптырылгъаны акъкъында ифаде эткен язылы метинге китабе деп айталар. Айны шекильде медреселер, кервансарайлар, хамамлар ве башкъа тарихий эсерлернинъ узеринде де ойле китабелер раст келе. Бу китабелердеки бильгилер бир тарих араштырмаджысы ичюн муим бир менбадыр. Бундан гъайры, эйкеллер, мезар ташлары, мадаллер, тамгъалар, паралар, къашыкъ, чанакъ киби бутюн мальземелер де ислям тарихынынъ менбалары сырасына кире.

Мусульманларнынъ такъвимлери

Джаиллик девринде, яни Ислям динининъ догъувындан эвель Арабистанда чокъусы айнынъ арекетлерине таянгъан бир такъвим къулланылмакъта эди. Бу такъвимге коре айларнынъ бир къысымы 29 кунь, бир къысымы исе 30 кунь эди.

Джаилликдевринде бир такъвим анълайышы ве уйгъуламасы олса да, вакъиаларны тарихий сырагъа къоюлмасы ичюн янъылмагъан ве денъишмеген бир башлангъыч нокътасы ёкъ эди. Тарихлендирме иши эр кес бильген базы буюк вакъиалар дикъкъаткъа алынып япыла эди. Меселя, Эфиопиялыларнынъ милядий 571 сенеси алдында бир филь олгъан буюк бир орду иле Кябени йыкъмакъ макъсадынен Мекке узерине сеферлери, Меккелилер ичюн пек муим бир вакъиа эди. Тарихте бу вакъиа Филь йылы деп адландырылгъан. Ислямиет догъгъан йылларда вакъиаларны сыраламакъ ичюн бир вакъыт бу адисе башланув нокътасы къабул этильди. Эр анги адисени айырмакъ истегенде: «Филь йылындан шу къадар сене эвель я да сонъра керчеклешти», деп айта эдилер.

Хазрети Омер (634-644), онынъ вакъытына къадар девам эт-

кен бу меселеге темелли бир чаре тапмакъ истеди. Бунынъ ичюн 643 сенеси шура эйетини топлады ве оларнен такъвимнинъ башланышы мевзусыны музакере этти. Эйет азаларындан хазрети Али, хазрети Мухаммеднинъ Меккеден Мединеге хиджретининъ такъвим башланмасы сайылмасыны теклиф этти ве бу теклиф къабул этильди. Бойледже, хазрети Мухаммеднинъ ольгенинден он бир йылдан сонъ хиджрий такъвим ортагъа чыкъты.

Хиджрий такъвимнинъ башлангъыч куню оларакъ, эвельден олгъаны киби 1-нджи Мухаррем менимсенди.

Хиджрий йылны тешкиль эткен айларнынъ базысы 29, базысы да 30 куньлюдир. Ай йылы 354 кунь, 8 саат, 48 дакъкъа ве 36 саниеден ибареттир. Хиджрий такъвимде айлар эр йыл 10-11 кунь алдгъа кетер ве милядий такъвимдеки киби эски ерде къалмаз. Бу себептен айларнынъ ерлери мевсимлерге коре девамлы денъишир. Буны Рамазан айындан да анълап олурмыз. Рамазан айы эр йыл он кунь эвель кельмектедир. Меселя, бу йыл Рамазан айы январь 1-нде башлагъаныны саяйыкъ. Бойледже, айнынъ башы бир йылдан сонъ декабрь 20-не тюшеджек, ондан сонъ келеджек йылда декабрь 10-на денъишеджек ве денъишюв эп бойле девам этеджектир.

Хазрети Омер вакътындан башлап, мусульманлар хиджрий такъвимни ресмий такъвим оларакъ менимседилер. Лякин, хиджрий такъвим иле берабер башкъа такъвимлер де къулландылар. Олардан эски Иран такъвими, он эки айванлы Тюрк такъвими, Румий йыл такъвими ве Юлиен такъвими беллидир.

Эски Иран такъвими кунеш йылы системасына таяна эди. Бу такъвимде де йыл он эки айгъа айрыла эди. Эр ай 30 кунь оларакъ къабул этильген. Айрыджа айлардаки куньлернинъ топламына беш кунь даа къошулып, бир йыл 365 куньге тамамлана эди. Сельчюклилер вакътында бу такъвим янъыдан козьден кечирильди ве базы тюзетювлер япылып догърултылды. Бу тюзетювлер Буюк Сельчюкли султаны Джеляледдин Меликшах (1072-1092) тарафындан япылгъаны ичюн, бу такъвим Тарихы Джелялий адынен анъылмагъа башлады. Ильханлы укюмдарларындан Гъазан Хан (1295-1304) да бу такъвимде тюзетюв яптырды.

Он эки айванлы Тюрк такъвими, тюрклернинъ озьлери тапкъан ве даа сонъра Чинлилер тарафындан да къулланылгъан бир такъвим эди. Астрономия илимине коре къулланылгъан бильги такъвиминде бир йылда 365.2436 кунь бар эди. Бир йыл исе 24 айгъа болюнген. Халкъ файдалангъан такъвим исе Ай ве Кунеш системасына коре япылып, бир йыл он эки айдан мейдангъа кель-

мекте эди. Бу такъвим иле X. асырда Ислямиетни ресмий дин оларакъ илян эткен Къараханлылар XII. асыргъа къадар къулланмагъа девам эткен.

Румий такъвим Османлы падишахы III Селим вакътында ортагъа чыкъкъан. Хиджрий такъвимде айларнынъ ери мевсимлерге коре девамлы денъишкени ичюн бергилерни вергилернинъ топланмасы ве маашларнынъ тёленюви базы онъайтсызлыкъларгъа къаршыланыла эди. Бу онъайтсызлыкъларны ёкъ этмек ичюн март айы, малий йылбашы оларакъ къабул этильди. Айрыджа малий йылнынъ кунеш йылына коре эсапланмасы къарарлаштырылды.

Грегориан такъвими, даа Милядий оларакъ белли олгъан такъвимде кунюмизде башкъа дюнья миллетлери иле берабер мусульман улькелеринде де къулланылмакъта. Бу такъвимден биринджи файдалангъан джемиет – Мысырлылар. Сонъра о Ромалыларгъа кечти. Император Юлий Цезарь тарафындан М.Э. 46 йылындаки такъвимде базы тюзетювлер яптырылды. Меселя, бу тюзетювнинъ бир нетиджеси оларакъ янъы йыл М.Э. 45 йылындан башлап январь 1-нде башлады. 1582-де Папаз VIII Грегориан тарафындан бир кере даа тюзетильди ве хаталары миниумге тюшюрильди. Бу себептен де гъарптаки халкълар бу такъвимни ресмий такъвим оларакъ къабул эттилер. Сонъ такъвим бутюнлей догърутылгъанынен гъарп улькелери иле яхшы мунасебетлерде олгъан бутюн мемлекетлер бу такъвимни ресмий такъвим оларакъ къулланмагъа башлады.

Милядий такъвимде дюньянынъ кунеш этрафындаки бир кере айланмасы, бир йыл оларакъ къабул этилир. Бир йылнынъ девамы исе 365 кунь, 5 саат, 47 дакъкъа ве 48 саниедир.

Ислям тарихынынъ башкъа ичтимаий бильгилернен мунасебети

Ислям тарихчысы озь фенинде бир араштырма япкъанда, хатасыз дегерлендирмелер япмакъ ичюн фельсефе, ичтимаият, санат тарихы, антропология, археология, филология, эпиграфия, джогърафия, пара бильгиси (нумизматик) киби ичтимаий фенлерден файдалана. Меселя, ичтимаият джемиетни джемиеттеки ичтимаий группаларыны, джемиетте олгъан денъишмелерни инджелеген бир бильги фенидир. Тарих исе келеджекни дегиль де кечмишни ифаделер. Бу тарафынен ичтимаият Ислям тарихына муим ярдым косьтермекте. Башкъа орьнек оларакъ филологияны саймакъ мумкюн. Бир джемиетнинъ тилини бильмейип тарихыны бильмек мумкюн дегиль. Бу себептен де, меселя, хазрети Пейгъамбер вакъ-

ытыны араштыргъан бир Ислям тарихчысынынъ бу вакъыткъа багълы тиль ве эдебият чалышмаларындан файдаланмасы кереклидир.

Ислям тарихынынъ биринджи вазифеси исе даа эвель мейдангъа кельген вакъиаларнен багълы догъру бильгилерни ортагъа чыкъармакъ ве бу бильгилерге таянып, догъру нетиджелер чыкъармакътыр. Чюнки ислям тарихы башкъа бутюн ислям илимлеринде буюк темель сайыла. Мезхеплер тарихы мезхеплернинъ ортагъа чыкъырмасында буюк роль ойнагъан сиясий, ичтимаий, мевдений принциплерини бельгилегенде, Ислям тарихынынъ берген малюматына мухтадждыр.

ЭКИНДЖИ БОЛЮК

Islямиетнинъ пейда олувы

Хазрети Мухаммед -сав- деври

Ислям дининин догъув муити ве джогърафия вазиети

Арап Ярымадасы Асия, Африка ве Авропанынъ кесильмесинде булунмакъта. Шаркъта Басра ве Умман корфезлери, дженюпте Хинт Океаны ве гъарпта Къызыл денъизи этрафыны сарып алгъан.

Арап Ярымадасынынъ гъарп тарафында, Тихаме чёлю бар. Тихаменинъ шаркъында Хиджаз, Хиджазнынъ шаркъында ве Арап Ярымадасынынъ ортасында исе Неджид Платосы ерлешкен. Неджиднинъ дженюби-шаркъ тарафында Емаме бардыр. Хиджаз ве Арап Ярымадасынынъ гъарп-дженюбий кошесинде Йемен бар. Йеменнинъ шаркъ тарафында Умман ерлешкен. Ярымаданынъ шималь кошесинде исе Нуфуд, дженюп болюминде Рубу'ль-Хали адлы чёллер булуна. Бу эки буюк чёльни бири-бирине багълагъан тар бир шерит киби Дехна Чёлю бар.

Сиясий Вазиет

Ислямдан эвель Арап Ярымадасында белли бир сиясий системанынъ ве ярымаданынъ тамамыны къолда туткъан меркезий бир идаренинъ барлыгъы билинмемектедир. Шималь Арабистан дженюптен кочькен араплар тарафындан къурулгъан ве экиси де христиан оларакъ Гассанилер денилип, 200-636 сенелери арасында

Рома Императорлыгъынен Суриеде, Хирелилер исе 200-633 senelери арасында Сасанилернен Иракъта укюм сюргенлер.

Йеменде М.Э. 1400-650 сенелери арасында Маинлилер, олардан сонъ да М.Э. 750-115 сенелери арасында Себелилер укюм сюрьгендир. Себелилер Химерилер тарафындан йыкъылгъан. Химерилер де М. Э. 115-525 тарих арасында укюм сюргенлер. Йеменге 525 сенесинден башлап ярым асыр Хабешлилер, даа сонъра Сасанийлер энъ чокъ олгъан. Ислямнынъ догъгъаны сырада Йемен Сасанийлернинъ укюметинде эди. Химери къыраллыкълар да Пейгъамбер Мухаммед заманына къадар эр мемлекетнинъ айры кучюк эмирликлер алында девлетлерини сакълагъан эди.

Ислям тарихы ичюн Арап Ярымадасынынъ энъ муим виляети Хиджаздыр. Чюнки Ислям дини бу виляетнинъ гузель шеэрлеринден бири – Меккеде догъгъан. Сонъа исе Мединеде даркъалгъан. Виляетнинъ Таиф адлы даа бир муим шеэри бар.

Мекке

Мекке – диний бир меркез эди. Бу ерде Кябе олгъаны ичюн, тап хазрети Ибрахим заманындан берли меркез ерини тешкиль эткен. Хиджаз ве Мекке тиджарий бакъыштан да пек муим шеэрлер эди. Чюнки Йеменден башлап, Акъабе Корфезине еткен тиджарет ёлу, Мекке ве Мединеден кечип, Акъденъиз ялыларына багъланмакъта эди. Айрыджа Мекке чевресинде белли заманларда панайырлар, ярмалыкълар къурула эди.

Меккенинъ Ислям тарихында айры бир ери бар. Хазрети Пейгъамбер бу ерде догъгъан, оськен, озюне Пейгъамберлик вазифесини алгъан. Пейгъамберлигининъ он учь йылыны бу ерде кечирген. Ислямнынъ беш шартындан бириси олгъан хадж, Меккеге кетип ерине кетирилир. Хадж ибадетининъ бир болюмининъ япылгъаны Арафат, Музделифе ве Мина, Мекке чевресиндедир.

V асырнынъ орталарындан башлап, Меккеде Къурейшнинъ акимиет вакъты башлагъан. Меккеде укюм этюв ве хаджнен багъы базы вазифелер бар эди:

Рифаде: Меккелилерден пара топлап хаджыларынынъ емек ихтияджыны кеткизмек.

Сикъае: Хаджыларнынъ сув ихтияджыны теминлемек.

Недве: Мекке ве Къурейш къабилесининъ муим ишлерини музакере этильгенинен Дарун-Недведеки реислик вазифесини япмакъ.

Хиджабе (Сидане): Кябенинъ пердедарлыгъы, бакъымы ве анахтарынынъ сакъланмасы.

Лива: Къурейшин байрагъыны ташымакъ вазифеси.

Йесриб (Медине)

Йесриб – Пейгъамберимизнинъ хиджрет этмезден эвель, Медине шеэрининъ эски адыдыр. Йесрибнинъ миляттан эвельки тарихы белли дегиль. Анджакъ Милядий 70-132 сенелери Йесрибке буюк еудий джемаатынынъ, Бени Къурайза, Бени Надир ве Бени Къайнукъа къабилелери ерлешкени беллидир. Даа сонъра исе 300-450 сенелери арасында Эвс ве Хазредж къабилелернинъ ерлешкени акъкъында тарихий малюматлар бар. Бу ерлешювден сонъра, эвельден кучюк бир кой олгъан Йесриб, буюк шеэр олды.

Еудилер Йесрибке ерлешкенлери вакъыт Амаликъа къавмындан артта къалгъан ерли араплардан даа зияде нуфузгъа саип олгъанлары себеп энъ гузель ве берекетли топракъларны эльге алдылар.

Арап къабилелери Йесрибте яшагъан еудилерден тесирленип, бир къысмы еудиликни къабул эткенлери билине. Анджакъ еудилер кучьлерини джойгъан сонъ Йесрибте устюнлик Евс ве Хазреджнинъ элине кечти.

Пейгъамберимизнинъ хиджретинден эвель Йесрибте 6.000 арап ве 4.000-ге якъын еудий яшай эди. Хиджреттен сонъ Пейгъамберимизнинъ яптыргъан нуфуз сайылувы нетиджесинде Мединеде 10.000-ден зияде инсан яшагъаны бельгиленди. (Бухарий, IV, 34; Аскаляний, VI, 219; Хамидуллах, 1993, 181).

Таиф

Таиф – Саудий Арабистаннынъ Хиджаз виляетинде, Меккеден 150 километр дженюп-шаркъта ерлешкен, Мекке ве Мединеден сонъра энъ буюк учюнджи шеэрдир. Пейгъамберимиз, ТаифкеИслямны даркъатмагъа кельген вакъыт, шеэр халкъы онъа къол тутмайып, онынъ тарафына таш атып шеэрден чыкъарттылар.

Ичтимаий ве медений аят

Эали структурасы: Арабистаннынъ ерли халкъы – араплар эди. Араплар тарих боюнджа эки буюк группагъа айырылырлар: биринджиси, эски девирлерде яшагъан, амма даа сонъра ёкъ олгъан Ад, Семуд, Медъен ве Амаликъа киби арап къабилелери. Экинджи исе – «Араб-ы бакъие» деп белли олгъан. Арап Ярымадасында арап олмагъан миллетлер де яшай эди.

Къабиле аяты: Арапларда «бедуин» ве «хадар» адлы яшамакънынъ эки эсас омюр тарзы бар эди. Чёллер, сахралар ве сув олгъан ерлерде, берекетли топракъ парчаларында девелеринен берабер, къонып-кочькен ве чадырларда яшагъан арапларгъа бедуин деп ад бергенлер. Кой, къасаба ве шеэрлерде, тулалардан я да таштан япылгъан эвлерде отургъан ве башкъа ерге кочьмеген арапларгъа исе – хадар дегенлер. Бедуинлернинъ яшайышыны эсасен айванджылыкъ, авджылыкъ, тиджарет темин эте эди. Хадарлар исе бостанджылыкъ ве тиджаретнен огъраша эдилер.

Эм бедуинлер эм де хадарларда ичтимаий аятнынъ темели – «къабиле» эди. Къабиле айны сойдан кельген инсанлар, бирибирине къан, сой ёлунен багълангъан джемиеттен ибарет олгъан. Къабиле реберине сейид я да шейх дегенлер. Къабиле башы акъылы мусавий олгъан инсанлар арасындан сайлангъан.Ребер оладджакъ инсанджумертлик, къараманлыкъ, сабыр, алчакъгонъюллик ве башкъаларгъа тесир эте бильген киби чизгиси бар олмалы эди. О вакъыт реислик бабадан огълуна кечеджек киби кесин бир къаиде ёкъ эди. Факъат эски реиснинъ балалары истидатлы олса, реислик кене онынъ аилесинде къалыр эди.

Къабилелернинъ башында олгъанлар – сербест инсанлар эди. Къалгъаны исе эджнебий ве къуллардан мейдангъа кельмекте эди. Сербест олгъанлар къабиленинъ темель азалары ве ортакъ сойгъа саип олгъан инсанлар эди. Къуллар ве джариелер панайырларда алынып сатыла, мал киби мирас къала, бостанджылыкъ, тиджарет ве башкъа хызметлерде чалыштырыла эди.

Къабиледен кучюк парча исе аиле олгъан. Эвленме фаркълы шекиллерде япылгъан. Чокъусы къадынлар инсан акъларына ляйыкъ корюльмейип, мирастан пай алып оламагъан. Айырылув умумий эди ве айырылмагъа тек эркекнинъ акъкъы бар эди. Эвлятлыкъ алмакъ адети де олгъан. Эвлятлыкъ мунасебети эвли-

ликке маниа эди. Эвлятлыкъ баланынъ огей бабасынынъ мирасына акъкъы бар эди.

Анълашмазлыкъларнынъ чаресини тапмакъ ичюн къадыгъа я да этнеджиге мураджаат этиле эди. Къыйын мевзуларда этнеджилернинъ фикирлерини сорагъан, хасталаныльгъанында исе оларнынъ айткъанларыны динълегенлер. Бундан гъайры, олар тюшлерни айдынлата эди.

Джаиллик девринде араплар арасында миллий бирлик олмагъаны себебинден къабилелер ве виляетлернинъ озь адетлерине коре, байрам ве мерасимлери бар эди. Эр къабиленинъ энъ аз бир путы олгъанындан, эр путнынъ да мукъаддес этильгени чешит къайд этюв куньлери олгъан. Бу куньлерде айрыджа базар ве ярмалыкълар къурула эди. Диний байрамлар тюрлю эгленджелернен къайд этильген. Мединелилер йылда эки буюк байрам кечире эдилер.

Араплар Ислямиеттен эвель олгъан ишанч ве арекетлерини Ислямий вакъыттан айырмакъ ичюн «джаиллик» ифадесини къуллангъан. Джаилликнинъ бир сыра хусусиетлери де бар эди: бильгисизлик, ширк, путперестлик, къабиле асабиети, зорбалыкъ, зулум, акъсызлыкъ, адалетсизлик, барыш ве низамдан узакъ яшайыш, айдутчылыкъ, инсан акъларыны ёкъ этюв, балаларны ольдюрюв, къыз балларыны тири олгъанда топракъкъа коммек, къан давасы ве иляхре.

Арапларнынъ Джаиллик девриндеки чиркин арекетлерине менбаларда «Арапларнынъ айыплары» деп айткъанлар. Булар кибир, фахишелик, къумар, интикъам арзусы, хырсызлыкъ, къан тёкмек, етим малыны ашамакъ киби шейлердир. Бойлеинсан чизгилери джемиетте даркъалгъан эди. Ислямиет исе буларнынъ эписини ясакълагъан.

Джаилликдевринде араплар арасында къыскъа икяелер, аталар сёзлери, кечмишке аит дестан риваетлери сыкъ даркъалгъан эди. Шиир ве хитабет пек илерилеген эди. Ислямнынъ догъув вакътында Хиджазда язы да белли олды, ондан эвель яйгъын дегиль эди. Меккеде пек аз киши окъумагъа ве язмагъа бильген. Бильгилер, анъылар ве эдебий малюмат, къыскъаджа арап медениети хатыралавларда сакъланып, несильден несильге кечкен. Ислямиетнинъ догъувынен язув да баягъы алдгъа кеткен, окъумагъа ве язмагъа бильгенлернинъ сайысы да арткъан.

Икътисадий Аят

Арабистаннынъ икътисадий яты чокъусы айванджылыкъ, бостанджылыкъ ве тиджарет усьтюнде къурулгъан эди. Айванджылыкъ бедуинлернинъ эсас кечинюв къайнагъы эди. Бостанджылыкъ та кечинюв къайнакълары арасында муим бир ер алгъан. Эр вакъыт ягъмур ягъгъан ерлерде, меселя, Йемен топракълары пек берекетли эди. Бу виляетте ягъмур сувларындан даа чокъ файдаланмакъ ичюн бентлер япылгъан эди. Эр заман бир ерде яшагъан къабилелер арпа-богъдай, мейва, хурма ве себзе осьтюре эдилер.

Базы шеэрлерде бостанджылыкътан гъайры, токъумджылыкъ, темирджилик, териджилик ве къуюмджылыкъ ер алмакъта эди. Арабистанда тиджарет де муим ерни тута эди. Ярымаданынъ дженюбинде ве шималинде отургъанлар, эвель-эзельден тиджаретнен огърашкъан. Хиджазлылар Йеменден ве Хабешистандан алгъанлары малларны Сурие, Мысыр ве Ирангъа алып барып сата, шимальден алгъан малларны иседженюпке алып бара эдилер. Бостанджылыкъ япылмасы мумкюн олмагъан ерде, яни Меккеде яшагъан Къурейш къабилеси де тиджаретилеогърашкъан.

Арабистаннынъ чешит ерлеринде панайырлар къурула эди. Олар арапларнынъ икътисадий ве ичтимаий аятында буюк роль ойнагъан. Къабилелер арасында олгъан меселелернинъ чокъусы бу ерде чезильген. Панайырларнынъ энъ муими – мемлекетлер арасында олып кечкен эм де эдебий бир конгрес олгъан Укъаз эди. Бойлеликнен, мында эдебий субетлер япылгъан, шаирлер энъ гузель шиирлерини окъугъан. Бундан гъайры, шиир ярышмалары отькериле эди. Энъ яхшы шиирлер Кябенинъ диварына асыла эди.

Диний Аят

Ислямиетнинъ догъув вакътында Арабистанда олгъан эсас динлер еудилик, христианлыкъ, путперестлик ве меджусийлик эди. Арабистангъа кирген семавий динлерден бири еудиликтир. Бу дин Филистинден Сурие-Хиджаз арасындаки ерлерге кочьмек меджбуриетинде къалгъан еудилер вастасынен кельген. О бу ёлнен Йесрибке ве бу ернинъ тышында тиджарий сеятларнен Йеменге къадар кирди. Мединенинъ чевресинен Йемен тышында еудилигини араплар арасында пек меракъ этильмегени корюне. Мевджут еудилер де затен Филистин тамырлы эдилер. Йеменде исе еудилик сынъырлы да олса яйылгъан эди.

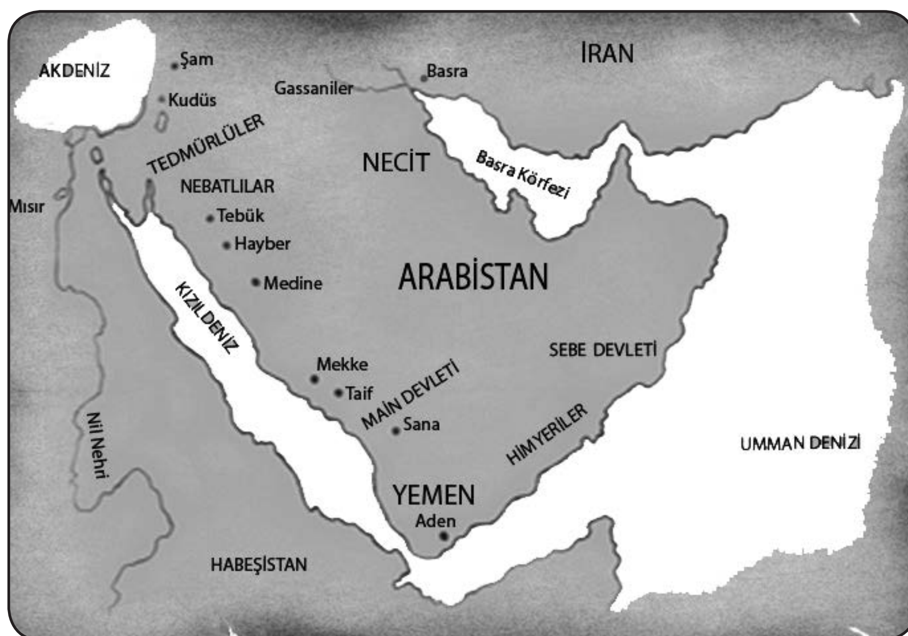

Христианлыкъ Арап Ярымадасынынъ шималь тарафында бир чокъ арап къабилеси арасында баягъы даркъалгъан. Дженюпте де, Неджран виляетинде чокъ эдилер. Христианлыкъ Орта Арабистандаки путперестлерге бу мевзуда пек тесир этмеген.

Ислям догъгъанда Арап Ярымадасында меджусийлер де бар эди. Сасаний Императорлыгъынынъ ресмий дини олгъан меджусийлик, араплар арасында пек итибар корьмеген. Арап Ярымадасында олгъан меджусийлернинъ чокъусы Бахрейн, Йемен ве Умманда отургъан халкътан ибарет эди.

Арап Ярымадасында Сабиийлер де бар эди. Булар Къуран-ы Керимде еудилер ве христианларнен бирликте анъылгъан. Сабиийлер дюньяны яраткъан кучьлю бир махлюкъ олгъанына инана эдилер. Сабиийлернинъ мукъаддес язылары, оларгъа аит дуа, ораза, къурбан киби ибадетлери олгъан. Бунынъ янында алкоголь ичкилерини харам, эйкеллерге ибадет этмек исе буюк гунях къабул этильмеси киби ясакълары да бар эди.

Йемен, Харран ве Иракънынъ юкъары болюгинде йылдызларгъа тапынгъанлары мевджут эди. Джаилликдевриарапларнынъ кунешке ибадет эткенлери да раст келе эди. Лат, Менат ве Узза киби буюк путлар кунешни темсиль эткен танърылар оларакъ къабул этильген. Кунешке тапынгъанлар, кунешни темсиль эткен пут-

нынъ булунгъаны тапынакъта кунешнинъ догъгъаны, уйле вакътында тамам тёпеде олгъаны ве батышкъаны вакъытларда куньде учь вакъыт дуа эте эдилер.

Ислямиет кельген вакътында араплар путларгъа табына эдилер. Шималий Араплар, башта тевхит инанджына саип эдилер. Кябе, тек танърынынъ инанджынынъ симгеси эди. Путперестлик оларын арасына четтен кирсетильген ве даа сонъра Аллахкъа ширк къошмакъны адет алына кетиргенлер, путларгъа, эйкеллерге ве ташларгъа табынмагъа башлагъан эдилер. Путперестлигининъ нетиджеси оларакъ пут эвлери шекилинде чокъ сайыда тапынакъ япкъан эдилер. Айрыджа эр аиле бир путны саипленип, эвине койып, онъа ибадет эткен.

Кябеде 360 пут бар эди. Буларнынъ энъ буюги ве энъ эсасы – Хубель эди. Къуран-ы Керимде (Нух суреси, 23) ярымаданынъ чешит ерлеринде олгъан путлардан сёз юрсетильген.

Джаиллик девринде Аллахнынъ бирлигине инангъан, путперестликни къабул этмеген ве Къурейшин янълыш адет ве ишанчларына къаршы чыкъкъан базы инсанлар да бар эди. Оларгъа Ханиф дегенлер. Ханифлер Пейгъамбер Ибрахимнинъ динини яшатмагъа тырышып, путперестликнен ве ярамай адетлернен куреше эдилер.

Ислямиетин кельгени вакъытта Араплар арасында путперестлик яйгъын эди. Шималий Араплар, башта тевхит инанджына саип эдилер. Кябе, тек танъры инанджынынъ симгеси эди. Путперестлик оларын арасына четтен кирсетильген ве даа сонъра Аллахкъа ширк къошмакъны адет алына кетиргенлер, путларгъа, эйкеллерге ве ташларгъа табынмагъа башлагъан эдилер. Путперестлигин нетиджеси оларакъ пут эвлери шекилинде чокъ сайыда табынакъ япкъан эдилер. Айрыджа эр аиле бир путны саипленип эвине койып онъа табына эди.

Кябеде 360 пут бар эди. Буларын энъ буюги ве энъ эсасы Хубель эди. Къураны Керимде (Нух суреси, 23) ярымаданынъ чешитли ерлеринде олгъан путлардан сёз этильмектедир.

Джахилие Вакъытында Аллахын бирлигине инангъан, путперестликни къабул этмеген ве Курейшин янълыш адет ве инанчларына къаршы чыкъкъан базы кимселер де бар эди. Буларгъа Ханиф денильмектедир. Ханифлер Хазрети Ибрахимин динини яшатмагъа тырышып, путперестликнен ве ярамай адетлернен муджаделе эте эдилер.

Хазрети Мухаммеднинъ Пейгъамбер олувы

ве Меккеде Ислям Деврии

Хазрети Мухаммед Къурейш къабилесининъ Хашимогъуллары союндан эди. Бабасы, Абдульмутталибнинъ огълу Абдуллахтыр. Анасы да кене Къурейшнинъ Зухреогъуллар союна менсюп олгъан Вехбнинъ къызы Аминедир. Хазрети Мухаммед догъмадан эвель бабасы вефат эткен. Бойледже, хазрети Мухаммед тахминен 571 сенеси апрель айында, Меккеде дюньягъа келькен. Догъувындан бир вакъыттан сонъ, Халиме адлы сют анагъа берильген. Дёрт я да беш яшларына къадар Хевазин къабилеси арасында сют анасынынъ янында къалгъан. Алты яшында олгъанында анасы ольгендир.

Пейгъамберимизнинъ догъгъан эви

Секиз яшына къадар къартбабасынынъ, ондан сонъра да эмджесининъ имаесинде къалгъан. Хазрети Мухаммед, эмджесининъ янында яшагъанда, онынънен тиджарий сеяхатларгъа къо-

шулгъан. Яшлыгъында къабилесинен берабер Фиджар дженклеринде иштирак эткен. Даа сонъра **Хильф'уль-фудуль** джемиетинде булунгъандыр.

Йигирми беш яшында олгъанда, зенгин бир къыркъ яшындаки къадынгъа яни хазрети Хатиджеге эвленген. Отуз беш яшында, янъыдан къурылгъан Кябенинъ диварына Хаджеру-ль эсвединнинъ къоюлувы мевзусында Къурейш къабилелерине акимлик япкъан.

Хазрети Мухаммед етим ве факъыр оларакъ оськен. Меккеде ишанчлыгъы иле танылгъан. Окъумагъа ве язмагъа бильмей эди. Ялан айтмаз эди. О, акърабаларынынъ акъларыны козетип, аилесинен алякъаларыны кесмез, яшайышыны теминлемек ичюн чалышыр, етимлерни къорчалар, мухтаджларгъа, мусафирге икрам этер бир инсан эди.

Нур Дагъы

Хазрети Мухаммед 35 яшындан сонъ, Кябенинъ шималь-шаркъында олгъан Нур Дагъындаки къобада чокъусы бир озю къалмагъа севе эди. Бу ерде дюньяны ве оны яраткъан Аллахны тюшюне ве ибадет эте эди. 610 сенеси Рамазан айынынъ 27 геджесинде, сабагъа къаршы Нур Дагъында ибадетнен мешгъуль олгъанда, Джебраиль озюне ильк вахийни кетирди ве Алякъ сересининъ ильк беш аетини окъуды.

Хазрети Мухаммед Къураннынъ бу ильк аетлерини эзберледи, анджакъ эеджанланды ве къоркъугъа къапылды. Бундан сонъ тез эвине къайтты. Башындан кечкенлерини апайы хазрети Хатиджеге айтып берди. Хатидже исе онъа бойле деди:

«Къоркъма, Аллахкъа емин этем ки, о, ич бир заман сени утандырмаз. Чюнки сен акъраба акъкъыны козетирсинъ, догъру лаф этерсинъ, факъырларны тойдырып, мусафирни сыйлап, халкъкъа ярдым этерсинъ».

Хазрети Хатидже оны тынчландырмагъа тырышкъан сонъ, эмджесининъ огълу ве бильгили бир киши олгъан Варакъа бин Невфельге алып барды. Варакъа хазрети Мухаммеднинъ башындан кечкенлерини динълеген сонъ бойле деди:

«Бу корьгенинъ, Аллахнынъ Мусагъа косьтергени Джебраиль

(Намус-ы Экбер)дир. Давет куньлеринде яш олса эдим! Къабилени сенинъ юртынъдан чыкъараджагъы куньлерисагъ олса эдим!»

Варакъанынъ сёзлери хазрети Мухаммедни раатлаткъан эди. Бу сефер айны шейнинъ текрарланмасыны ве озюне кельген мелегини янъыдан корюнмесини истей эди. Бу умютнен сыкъ-сыкъ Хира Магъарасына кете эди. Бойле кечкен замангъа «Фетрету'ль-Вахий» деп айтыла. Хазрети Мухаммед вахийнинъ токътамасындан пек эеджанлангъан.

Бир кунь Нур Дагъындан эвине кельгенде, Джебраильни текрар корьди. Даа эвель олгъаны киби къоркъу ве эеджангъа къапыларакъ, аман эвине чапты ве ятагъына кирди. Факъат мелек, эвде бир кере даа къаршысына чыкъып, онъа бойле хитап этти:

«Эй, бурюнип сарылгъан (Ресулим), тур ве (инсанларны) тенбиле. Тек Рабинъни буюк таны. Чамашырны темиз тут. Яманлыкъларны терк эт» (Муддессир суреси, 1-5).

Бу аетлер хазрети Мухаммедке Пейгъамберлик вазифесининъ берильгенини, бундан сонъ Аллахнынъ озюне огреткенлерини инсанларгъа теблигъ этип огретмеси керек олгъаныны косьтере эди.

Ислямгъа Давет

Бу аетлернинъ йиберильмесинен хазрети Пейгъамбер инсанларны Ислямгъа давет этмеге башлады. Учь йыл боюнджа Ислямны гизлидже даркъатмагъа гъайрет этти. Бу вакъыт ичинде даветни башта аилесине, сонъра да достларына ве ишангъан инсанларгъа япты.

Хазрети Мухаммеднинъ даветини ильк къабул эткени апайы хазрети Хатидже олды. Сонъ къызлары Зейнеб, Рукъие ве Умму Гульсум де аналары иле берабер Ислямгъа кирдилер. Хазрети Фатма исе, о вакъыт кучюк бир бала эди. Бу сырагъа бираз вакъыт кечкен сонъ, хазрети Пейгъамбернинъ эвинде отургъан, ве о заман даа он я да он бир яшында олгъан Али б. Эби Талиб иле хазрети Пейгъамбернинъ азатлы къулу Зейд Ибн Харисе де къошулды.

Аилесинден сонъ хазрети Пейгъамбер ишангъанларыны садыкъ досту Эбу Бекирге теклиф этти. О да онынъ даветине мусбет джевап берип, ич шубе косьтермейип иман этти. Бундан гъайры, якъын достларыны, дигер адамларны да Ислям динине кирмеге

чагъырды. Мусульманларнынъ сайысы артмагъа башлады.

Гизли давет вакъытларында, мусульманлар эвлеринде я да сакълы дагъ аралыкъларында абдест алып, намаз къыла эди. Лякин топлу алда ибадет этип оламаз эди. Путперестлер де топлу булунгъан ерлерде Ислямгъа давет этмек чаре оламай эди. Къуранны да гизлидже окъуй эдилер. Ислямны ачыкъ бильдиргенлерге зулумлыкъ япыла эди.

Бу вазиет къаршысында хазрети Пейгъамбер, Ислямгъа давет этюв ичюн Эркъам б. Эбиль Эркъамнынъ эвини сайлады. Мекке девринде ве Пейгъамберлигининъ ильк йылларында хазрети Пейгъамбернинъ бу эвдеки фаалиети пек муимдир. Хадж ве умре макъсадынен башкъа мемлекетлерден кельгенлернен, путперестлернинъ дикъкъатыны чекмейип, бу ерде багъ къурмакъ мумкюн эди. Хазрети Пейгъамбер мында диний бильгилерге огретип, Къуран окъута, мусульманларнен бирликте намаз къыла эди.

Хазрети Пейгъамбер, «(эвель) энъ якъын акърабанъы тенбиле» (Шуара суреси 214) ве «Санъа эмир этильгенни ачыкъча сёйле ве путперестлерден [ортакъ къошкъанлардан] башынъны чевир!» (Хиджр суреси, 94) киби аетлери выстасынен ачыкътан Ислямгъа давет этмеге башлады. Башта якъын акърабаларындан башлап, бутюн Къурейшке, сонъра башкъа къабилелерге бильдирди. Хазрети Пейгъамбер бир зияфет тертип этерек, якъын акърабаларыны биркъач кере эвине давет этти ве оларгъа Ислямны анълатты. Топлашувлар нетиджесинде акърабаларындан аз олса да, Ислямны къабул эткен инсанлар олды.

Бираз вакъыт кечкен сонъ хазрети Пейгъамбер Ислямны бутюн Меккелилерге бильдирмеге къарар берди. Сафа байырына чыкъып, Къурейшни топлады ве оларгъа бильгилерини сесленди. Даа сонъра Меккенинъ тышындан кельген къабилелерге де анълатмагъа башлады. Бу арада чешит себеплернен Меккеге кельген инсанларнынъ ёлунен Ислям, Мекке тышында да танылгъан эди. Атта этрафтаки къабилелерден аз да олса мусульман олгъанлар бар эди.

Хазрети Пейгъамбер Ислямны башкъа виляетлерге даа да кенъ даркъатмакъ ичюн Мекке этрафында къурулгъан панайырларны кезинип, бу ерлерге тиджарет макъсадынен кельген арап къабилелерине ве айрыджа хаджыларгъа Ислямны анълата эди.

Лякин базылары сиясий себептен, меселя, Къурейштен чекингенлери ичюн ислямны къабул этмеге истемей эдилер. Амма хазрети Пейгъамбер эфендимиз къарарлыкънен ве сабырнен эр фурсатта даветини текрарлай эди.

Мушриклернинъ джевабы

Бу арада хазрети Мухаммеднинъ даветини дестеклеп, онъа ярдымджы олгъанлар олгъаны киби къаршы чыкъкъанлар да бар эди. Меселя, оны осьтюрген эмджеси Эбу Талиб инанмаса да къолтутып къорчалагъан. Башкъа эмджеси Эбу Лехеб исе хазрети Пейгъамбернинъ сёзлерини ялан деп сая, онынъ бир яланджы олгъаныны, къабилесини бири-бирине къызыштыргъаныны айта эди. Къурейш мушриклери де девамлы Ислямнынъ яйылмасыны токътатмагъа истей эди.

Хазрети Пейгъамбер эфендимиз путларны яманламагъа ве путперестликнинъ зарарлары акъкъында лаф этмеге башлагъанда, мушриклер онынъ Пейгъамберлигини буюк бир телюке оларакъ корип, мусульманларгъа душманджа арекет этмеге башлады. Олар бу даветни токътатмакъ ичюн эр тюрлю чарелерни къулландылар. Меселя, онынъ ве мусульманларнынъ усьтюнден куле эдилер. Пейгъамберни гъает яхшы танып, намуслы ве эмин олгъаны бильселер биле, оны дели, папаз ве шаир киби сёзлернен къабаатлай эдилер.

Пейгъамбер ве мусульманларгъа къаршы олгъан Къурейшнинъ душманлыгъы тек сёзлернен дегиль де акъарет, котек, бойкот, атта оларны ольдюрмеге къадар истеклер иле рефакъат этильди. Джезасыны энъ чокъ къуллар ве озьлерини къорчалайджакъ кучю оламагъан мусульманлар чекти. Мушриклер, урь ве итибарлы инсанларны раатсыз этип оламай эдилер. Хазрети Эбу Бекир чокъ къул олгъан мусульманларнынъ саиплерине буюк микъдарда паралар тёлеп, сатып алды ве сонъра азат этип, оларны къыйнавлардан ве атта олюмден къуртарды.

Мусульман къуллары ве джариелеринден гъайры, хазрети Пейгъамберимиз ве Къурейш къабилесиндеки мусульманлар да уджумгъа ве къыйнавларгъа огърагъанлары да ола эди. Мекке мушриклери Ислямнынъ даркъатылмасына маниа олмакъ ичюн, бутюн кучьлеринен чалыша эди ве чешит усуллар къулла-

на эди. Амма бутюн гъайретлерине рагъмен хаджылардан хазрети Пейгъамбернен корюшип, Ислямгъа киргенлер кене де ола эди.

Къурейш мушриклери хазрети Мухаммеднинъ Ислямны даркъатув гъайретине маниа олмасы ве оны къорчаламакътан вазгечмеси ичюн эмджеси Эбу Талибке бардылар. Факъат истегенлери нетиджени аламадылар. Сонъра хазрети Пейгъамберге макъам-мевкъий, къадын, пара киби шейлер теклиф эттилер. Пейгъамберимиз гъаесининъ булар олмагъаныны, Аллахтан алгъаны вахийлерни инсанларгъа бильдирмекнен вазифели олгъаныны бильдирди.

Мушриклернинъ Ислямгъа къаршы курешлеринде, хазрети Мухаммед ичюн бош инамлы, ибадетлерине къаршы чыкъкъан чизгилери оларны тевхидке давет этмесинде буюк роль ойнады. Бунъа къаршылыкъ косьтерген мушриклер исе, аталарындан мирас оларакъ алгъанларыны яни инанч, тапынма ве адетлерни къалдырмагъа истемей эдилер.

Къурейш мушриклери путперестликнинъ йыкъылмасынен бутюн арап къабилелери алдында къазангъанлары диний устюнликнинъ ве тиджарет малларынынъ эллеринден кетмесинден де къасевет чеке эдилер.

Меккелилер, къулларнынъ, эфендисининъ дининден башкъа бир динге кирмесине де даянып оламай эди. Оларнынъ мусульман олмаларыны озьлерине къаршы исьян къабул эте эдилер. Къабиле къурулывында ичтимаий сыныфларгъа эмиет бериле эди. Эфендилер озьлерини къулларнен мусавий туткъан бир динге кирмек истемейип бу динге душман ола эди.

Хабешистангъа хиджрет ве бунынъ артындан кельген адиселер

Хазрети Пейгъамбер сахабенинъ башына кельген сыкъынтылардан къорчалав ниетинен Хабешистангъа кочьмелерини тевсие этти. Бу улькеде, кимсеге зулум япмагъан бир укюмдар олгъаныны бильдирди. Бойледже, Пейгъамберлигининъ бешинджи йылында (615), реджеп айында, дёрт къадын, он бир эркек, эписи он беш инсандан ибарет олгъан мусульман къафилеси Хабешистангъа хиджрет этти. Буларнынъ ичинде хазрети Пейгъамбернинъ киеви Осман Аффан ве апайы Рукъие де бар эдилер.

Къурейш мушриклерининъ Ислямгъа къаршы душманлыкъ-

лары бутюн шиддетинен девам эткени бир заманда, къараманлыкъ ве йигитликлеринен мешур эки киши, Хазрети Мухаммедин эмджеси Хамза иле, Омер б. Хаттаб Ислямиетни къабул эттилер.

Бу вакъиа мусульманларнынъ кучьленмесине себеп олгъаны киби Ислям душманларыны да айретте къалдырды. Лякин мушриклер баскъы ве зорбалыкъларыны кет-кете арттырдылар.

Мушриклернинъ баскъылары артмасынен, биринджи Хабешистан хиджретинден бир йыл сонъра, Джафер ибн Эбу Талибнинъ реберлигинде, сексен эки еркек ве он секиз къадындан мейдангъа кельген бир группа мусульман, Хабешистангъа хиджрет этти. Мушриклер Хабешистан укюмдарына Мусульманларны улькесинден чыкъармасы ичюн эльчилер йиберди. Эки тарафнынъ темсильджилерини динълеген Хабешистаннынъ къыралы Неджаший, оларнынъ истегини къабул этмеди.

Мекке мушриклери мусульманларнынъ сайысы куньден куньге чогълашкъаны, кучьленгенлерини корип, хазрети Мухаммедни

ольдюрмеге къарар берди. О ольдюрильгенине къадар Хашим ве Мутталибогъулларынен араларында барыш, эминлик, акърабалыкъ ве къаршылыкълы укъукъкъа сайгъы олмагъаныны ачыкътан ифаде этип, бу эки къабилени душман илян эттилер. Бу себепнен, Эбу Талиб озь къабилесине менсюп инсанларны, Эбу Талиб Мааллесине кочюрди. Мушриклер исе бу эки къабиледен олгъанларгъа къыз алып бермемек, оларнен алыш-вериш япмамакъ, отурып-турмамакъ ве лаф этмемек узьре озьара анълаштылар. Бу къарарларыны язып, Кябенинъ диварына астылар. Хазрети Мухаммед оларгъа теслим этильгенине къадар бу къараргъа уйджакъларыны бильдирдилер.

Эбу Лехебнынъ огъулларындан башкъа бутюн Хашим ве Мутталибогъуллары, динге садыкъ олгъанлар, динлери ичюн, иман этмегенлер исе къабилелерине багълы олгъанлары ичюн Эбу Талиб Мааллесине кочьтилер. Учь йыл боюнджа (616-619) бу ерде ичтимаий ве икътисадий бойкот тюбюнде яшадылар. Хазрети Пейгъамбер, хазрети Хатидже ве Эбу Талиб бутюн малларыны ве параларыны битирди. Сонъунда бир болюмы Хашимогъулларынынъ акърабасы олгъан инсафлы базы адамлар бойкотны токътатмакъ макъсадынен бир арагъа кельдилер ве ниает бу къыйын адисе бойлеликнен къапатылды.

Бойкотнынъ битмесинден сонъ эки кедерли вакъиа хазрети Мухаммед Пейгъамберимизни пек кедерлетти. Озюни къорчалагъан ве севген эмджеси Эбу Талиб ве апайы хазрети Хатидже къыскъа вакъыт аранен вефат этти. Бу йыл хазрети Пейгъамберимизнинъ ифадесинен кедер йылы олды. Эбу Талиб иле хазрети Хатидженинъ вефатындан сонъ мушриклер хазрети Пейгъамберни даа чокъ раатсыз этмеге башлады. Асылында Меккелилерге япылмасы керек олгъан теблигъ де япылгъан эди. Онынъ ичюн хазрети Мухаммед -алейхисселям- Ислямны башкъа инсанларгъа еткизмекнинъ ёлларыны ве озюне Къурейштен башкъа дестек береджеклерни къыдырмагъа башлады. Янына Зейд Ибн Харисени алып Таифке кетти. Бу шеэрнинъ итибарлы инсанларыны ве реислерини Ислямгъа давет этти ве онъа ярдым этмелерини истеди. Анджакъ ич кимсе онынъ даветини къабул этмеди. Айрыджа инсанлар Таифтен чыкъкъангъа къадар хазрети Пейгъамберге уджюм эттилер. Хазрети Пейгъамбер, Невфельогъулларынынъ реиси Мутим Ибн Адийнинъ имаесинде Меккеге кирип олды.

Учь йыл девам эткен ичтимаий ве икътисадий бойкотнынъ артындан эмджесини ве апайыны гъайып этюви, даа сонъра да Таифтен къолы бош къайтмасы хазрети Пейгъамберни сонъ дередже кедерлендирди.

Акъабе Биатлары

Бу арада хазрети Пейгъамбер Джаиллик адетлерине коре хаджгъа ве чевреде къурулгъан панайырларгъа къошулмакъ ичюн Меккеге кельген арап къабилелерине Ислямны анълатмагъа девам эте эди. Пейгъамберлигининъ он биринджи йылынынъ (620) хадж мевсиминде Акъабеде Хазреч къабилесинден алты адамнен къаршылашты ве оларгъа Ислямны анълатты. Ислямны къабул эткен бу алты адам, хазрети Пейгъамбернен араларында кечкенлерни Мединеге баргъанларында анълатты.

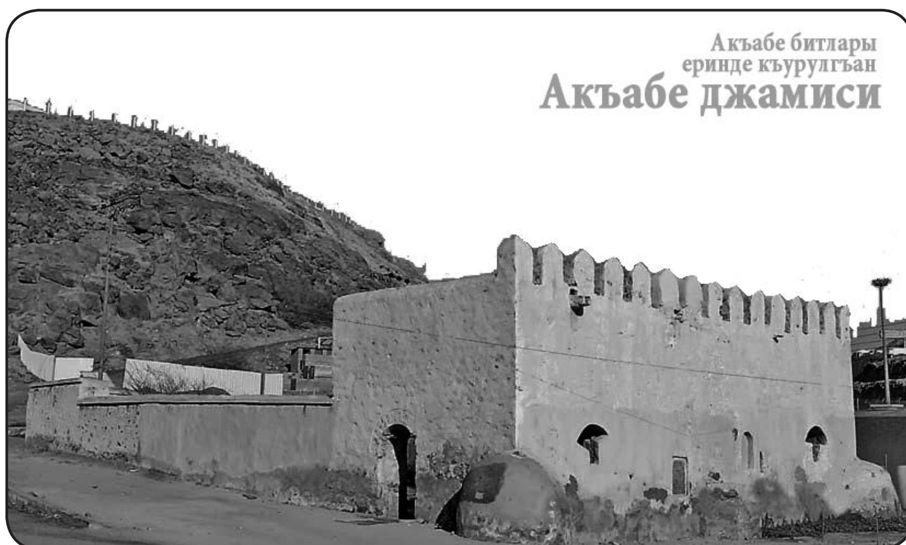

Бир йылдан сонъ Пейгъамберлигининъ он экинджи йылында (621), ичлеринде биринджи Акъабе корюшювинде олгъан алты адамнынъ да ер алгъаны он данеси Хазречли, экиси Эвсли он экиси Акъабеде хазрети Мухаммед эфендимизге ич бир шейни Аллахкъа ортакъ къошмаджакъларына, хырсызлыкъ ве зина япмаджакъларына, балаларыны олдюрмеджеклерине, ифтира этмеджеклерине, эмирлерине уяджакъларына давет этти. «Биринджи Акъабеге биаты» деп айтылгъан бу вакъиадан сонъра, Мединелилернинъ теклифи узерине хазрети Пейгъамбер, Йесриб халкъына Къуран

огретмеси ве даа мусульман олмагъанларны Ислямгъа давет ичюн Мусаб Ибн Умейрни йиберди. Онынъ бир йыл боюнджа япкъаны чалышмалар нетиджесинде пек чокъ Йесрибли мусульман олды.

Пейгъамберлигининъ он учюнджи йылында (622) хадж мевсиминде (экиси къадын) етмиш беш Мединели Меккеге кельди. Гъаелери хазрети Пейгъамбернен корюшмек ве оны Йесрибке давет этмек эди. Меккеге баргъанларында хазрети Пейгъамберге гизлидже хабер йиберди. О да эмджеси Аббаснен берабер янларына кельди. Энъ башында Аббас бир къонушма япып, егенининъ озь къабилеси тарафындан имае этильгенини, анджакъ Мединелилернинъ давети узерине о ерге хиджрет этмек истегенини хатырлатты. Хазрети Пейгъамберимиз де бир къонушма япты. Хиджрет эткени алда, оны джанларыны, малларыны, балаларыны ве къадынларыны сакълагъанлары киби сакъладжакъларына, онъа сабыкъ оладжакъларына, эр тюрли шартта ярдым япаджакъларына, яхшылыкъкъа чагъырып яманлыкъкъа къаршы оладжакълары акъкъында Мединелилерден сёз алды. «Экинджи Акъабе биаты» денильген бу анълашмадан сонъ хазрети Мухаммед алейхисселям сахабесине Мединеге хиджрет ичюн изин берди. Олар да группалар алында кочьмеге башлады. Бундан сонъ учь ай кечерек хазрети Мухаммед алейхисселям да хазрети Эбу Бекир радыяллаху анхунен бирликте Мединеге кочьти.

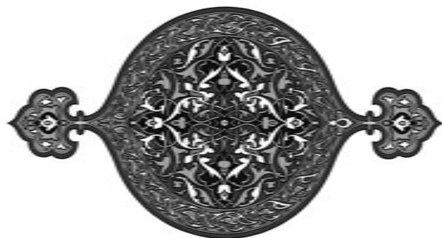

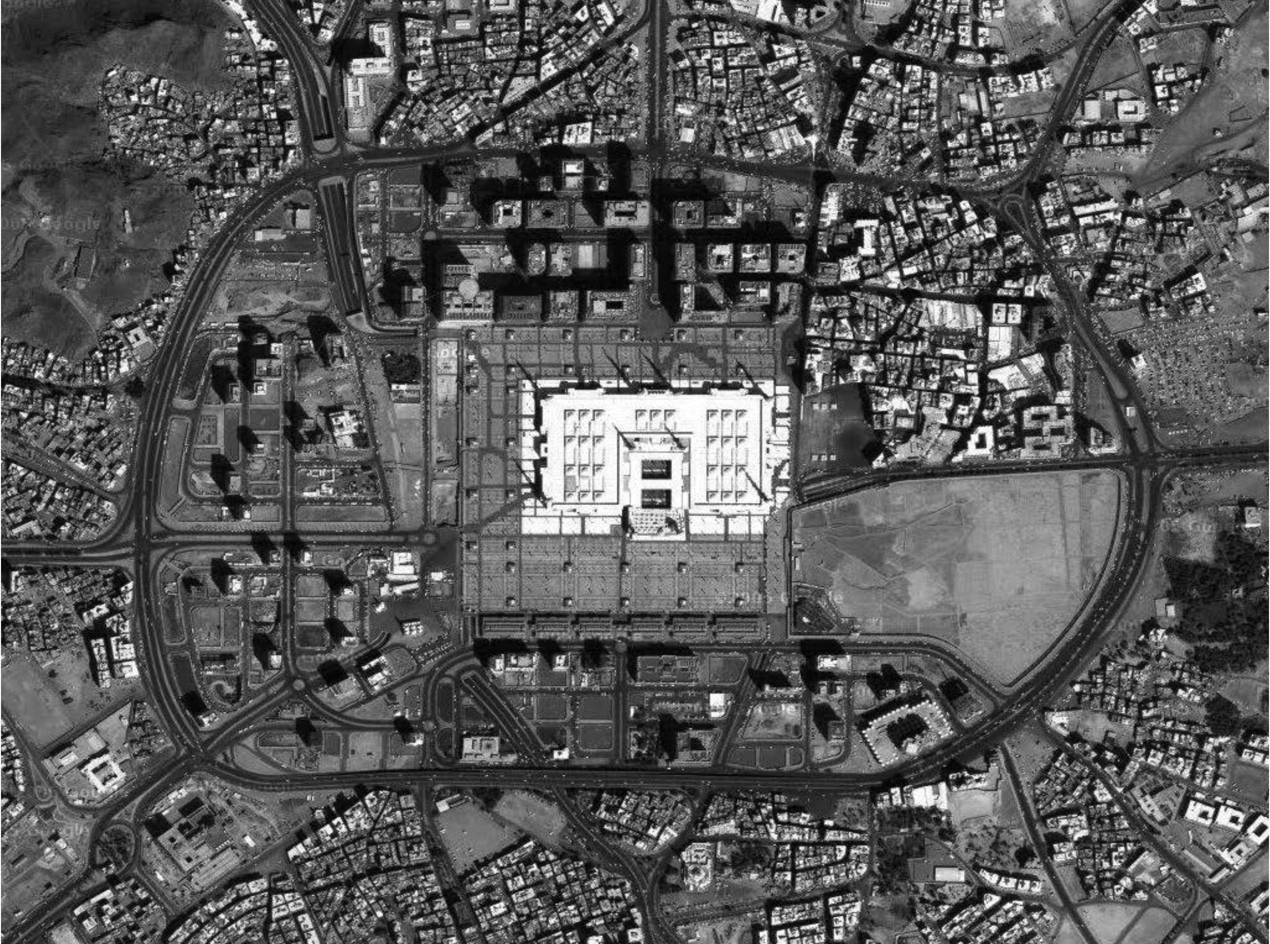

Ислямнынъ Медине Девири

Медине шеэр девлетининъ къурулувы

Хиджрет

Мекке мушриклери Ислямнынъ Мединеде даркъалмасындан ве мусульманларнынъ хиджретинден раатсыз ола эди. Хазрети Мухаммед алейхисселямнынъ да хиджрет этмеси ве Ислямнынъ Мединеде кучьленмеси, Меккелилер ичюн сиясий ве икътисадий тарафтан телюкели эди.

Мушриклернинъ башында олгъанлар керек азырлыкъларны япмакъ ичюн топланып, мевзуны музакере эттилер. Сонъунда Пейгъамберимизни ольдюрмеге къарар бердилер. Бунъа коре эр къабиледен кучьлю бирер яш огълан сайлап эп берабер хазрети

Мухаммеднинъ узерине салдырып оны ольдюреджек эдилер. О заман Хашимогъуллары бутюн къабилелерге къаршы къан давасына джесарет этип оламаджакъ эди. Бу теклиф сайлавгъа къоюлды ве къабул этильген сонъ япылмасына къарар берильди.

Мушриклернинъ чыкъарылгъан къарары акъкъында хабер алгъан Пейгъамберимиз, аман хиджретке къарар берди. Хазрети Эбу Бекирнинъ эвине кетип, берабер бир план азырладылар. Севр Дагъында учь кунь гизленмеге къарар бердилер. Бир ребер онъа девелерни теслим этти. Учь куньден сонъ Севр Дагъынынъ тюбюнде Пейгъамберимизнен хазрети Эбу Бекир гедже Меккеден чыкътылар ве Севр Дагъына кетти. Бу ерде учь кунь гизлендилер. Уч куньден сонъ Мединеге догъру ёлгъа чыкътылар. Ниает, Реби’уль-Эвель 12 куню, 622 сенеси, сентябрь 1/24-нде Медине якъынларындаки Кубагъа етип бардылар. Бу ерде Къуба джамисы япылды.

Джума месджиди

Хазрети Пейгъамбер бир Джума куню Къубадан Мединеге догъру арекет этти. Рануна денильген ерге кельгенинде ильк Джума намазыны къылдырды. Даа сонъра ёлгъа чыкъты. Неджджарогъулларынынъ юртына кельди. Эви бу ерге энъ якъын олгъан Эбу Эйюб эль Энсарий (Халид Ибн Зейд), оны эвине алып барды. Бу эвде Пейгъамберимиз алейхисселям еди ай боюнджа мусафир олды. Хазрети Пейгъамбернинъ хиджретинен Ислямнынъ Мекке деври битти ве Медине деври башлады.

Хиджрет иле мусульманлар Меккелилернинъ уджум ве къыйнавларындан къуртулды, ибадетлерини раатлыкънен япмагъа башладылар. Бундан сонъра Ислямиет Мединеден башлап пек тез даркъалмагъа башлады.

Мединеде биринджи фаалиетлер

Хазрети Пейгъамбернинъ ильк иши Мединеде бир джами яптырмакъ олды. Бунъа Месджиди Небевий (Пейгъамбер Джамиси) деп айтыла. Озю де Месджиди Небевийнинъ янында япылгъан одаларда къала эди. Мединеде Ислям джемиетининъ мейдангъа кельмесинде ве мусульманлар арасында бирлик ве бераберлигининъ темин этилювинде энъ муим хусусларындан бириси джами-

дир. Бу мекян эр шейден эвель ибадет ери эди. Джума намаз ве беш вакъыт намазны джемаатнен къылмакъ ичюн мусульманларнынъ топлангъаны ве топлуджа ибадет эткен ери эди. Бунынъ янында хазрети Пейгъамбернинъ субет ве вааз япкъаны, огретюв фаалиетлерини юрюткени бир мекян эди. Намазлардан сонъ джамиге сахабе аман хазрети Пейгъамбернинъ этрафында топлангъан. Хазрети Пейгъамбер исе оларгъа насиат берген, куньлик аятнен багълы тевсиелерде булунгъан ве оларнен субетлеше экен.

Месджиди Небевий аскерий ишлернинъ япылгъан бир ери оларакъ да къулланыла эди. Дигер къабилелерден кельмеси мумкюн олгъан эр тюрлю уджум ве телюкеде насыл къаршылыкъ береджеклери бу ерде музакере этилип, къарар чыкъарыла эди. Месджиди Небевий эльчилернинъ къабул ери оларакъ да къулланыла эди.

Джами хазрети Пейгъамбер вакътында къадылыкъ оларакъ да къулланылгъан. Хазрети Пейгъамбер багъышларны джамиге къабул эте эди. Чешит мемлекетлерден кельген бахшышлар джамиде топланып, керекли ерлерге бу ерден дагъытыла эди.

Мединеде даа хиджретнинъ ильк йылларындан башлап, пек чокъ джами япылгъан. Буларнынъ чогъусы къабиле адлары иле, базылары да яшагъан ерининъ адынен анъылгъан. Эки Къыблели Джами (Месджидуль-Къыблетейн) киби базы вакъиалар себебинен денъишме ад алгъанлар да бар. Даа сонъраки йылларда Медине тышында, меселя, Таиф ве Емамеде де джамилер къурылгъан.

Месджид-и Небевийнинъ янында тёпеси хурма пытакъларынен къапатылгъан, «Суффе» денильген бир ер бар эди. О ерде факъыр, кимсесиз ве бараджакъ ери олмагъан, я да илим огренмек истеген сахабелер яшай эди.

Бу ерде къалгъанларгъа суффе эхли, суффе инсанлары деп ад бергенлер. Хазрети Пейгъамбер бу ерде къалгъан сахабелернен якъынджа таныша эди. Олар илим огрене эдилер. Суффеде окъумак, язмакъ ве Къуран огретмек ичюн оджалар да чалышкъан. Хазрети Пейгъамбер Медине тышына Ислямны анълатмакъ ичюн бир кимсени йибереджек заман суффе сахабийлери арасындан сайлай эди. Булардан ордугъа къошулгъанлар, дипломатик ишлерде вазифелендирильгенлер де бар эди.

Мединеде джемиетининъ тешкилятланмасында муим бир адым да сахабе арасында къардашлыкъ къурулмасыдыр. Эсасында

хазрети Пейгъамбер Ислямны ильк теблигъ этмеге башлагъанынен бу динге киргенлерни къайсы миллет, къабиле ве улькеден олса олсун мусавий къабул эткен ве къардаш алына кетирген. О, бир тарафтан инсанларгъа Аллахнынъ барлыгъыны ве бирлигини анълаткъан, башкъа тарафтан бу ишанч этрафында топлангъанларны бирлештирип якъынлаштыра эди. Бу системада Хабешистанлы бир къул иле Къурейшли задекян арасында фаркъ къалмай эди.

Хазрети Пейгъамбер Мединеде мусульманларны бири-биринен къардаш илян эткен (муахат). Меккеден Мединеге хиджрет эткен мусульманлар бири-биринен багълы ве къардашлыкъ мунасебетлеринде булунды. Мединедеки Эвс ве Хазреч къабилелери, Ислямдан эвель йыллардджа бири-бирлеринен дженклеше эдилер. Араларындаки душманлыкъ пек илерилеген эди. Булар хиджреттен сонъ «энсар» адынен, Ислям джемиетининъ муим бир къысмыны тертип этти.

Пейгъамберимиз мусульманларны къардаш оларакъ илян этмесининъ макъсады ачыкъ-айдын эди. Меккеде эр шейни къалдыргъан ве догъып оськенлерге, ерни терк эткен мухаджирлерге, маддий ве маневий оларакъ ярдым этмек. Оларнынъ икътисадий сыкъынтыларыны бираз да олса азалтмагъа чалышмакъ ве озь юртларындан айырылыкътан кельген ялынъызлыкъны кеткизмек эди.

Мухаджир ве энсарнынъ бильги ве теджрибелерини бирлештирип, ортакълашып иш япмакъны огретмек эди.

Хазрети Пейгъамбер хиджреттен сонъ Мединеде, мусульман олмагъан арапларны ве еудилерни де ичине алгъан бир сиясий-ичтимаий анълашма мейдангъа кетирди. Шеэр халкъынынъ барыш ве эминлик ичинде яшамасыны теминлемек ичюн япылгъан бу анълашма, миллети ве динлери фаркълы олгъан чешит группаларны бир арагъа кетирмеге таяна эди.

Хазрети Пейгъамбер мусульманлардан башкъа Медине джемаатыны мейдангъа кетирген еудилер ве башкъа фыркъаларнен бир топлашув япты. Бу топлашувгъа къошулгъанлар Медине джемаатыны янъыдан тертипке къойгъан бир система япмагъа къарар бердилер. Бири-бирлеринен ве ябанджыларнен мунасебетлерини, идарий ве адлий япыларыны, бири-бирлерининъ саип олгъанла-

ры дин ве виджан уриетини, акъларыны ве месулиетлерини белли къаиделерге багълагъан бир язы азырладылар. Бир ичтимаий анълашма оларакъ къабул этиле биледжек бу весикъа, Медине Анаясасы, Медине Весикъасы я да Медине Сёзлешмеси оларакъ анъылмакъта.

Сёзлешмеге коре, Еудийлер, Мекке мушриклерине ярдым эталмаз ве оларны къорчалаялмаз эдилер.

Мединеге душман салдырса, мусульманларнен берабер иттифакъ оладжакътыр.

Шеэрнинъ къорчаланмасы ичюн япыладжакъ дженклернинъ масрафы, мусульман ве еудий джемаатлары тарафындан юклениледжектир. Факъат Медине тышында япыладжакъ бир дженк алында ич бир джемаат башкъасына ярдым этмеджектир.

Мусульманларнынъ чыкъкъанлары дженклерге Еудийлернинъ къошулмасы, хазрети Мухаммед эфендимизнинъ изинине багълангъан.

Сёзлешмеде мусульман джемиетининъ ве Ислям дининининъ укъукъы ве ичтимаий барлыгъы, башкъалары тарафындан танынгъан. Мединедеки мушрик араплар ве еудилер айны заманда Меккелилернен иттифакъларыны бозып, оларгъа къаршы мусульманларнен иш бирлиги ичине кирген эди. Мусульманлар да мусульман олмагъанларгъа, ишанч ве тюшюндже уриети, мал ве джан эминлигини берген эди. Зорбалыкъ, акъ ве укъукъкъа багълы олмасыны, зулум ве шиддетнинъ аким олгъаныны, о куньде дюнья вазиетинде япылмакъ ичюн ортагъа къоюлгъан бу сёзлешме, чокъ сайыда диний-медениет тарафындан бири-биринден фаркълы инсанларнынъ бир арада яшап оладжакъларыны косьтерген пек муим бир янъылыкътыр.

Хазрети Пейгъамбер ве мусульманлар Сёзлешмесининъ шартларына эр заман уйдылар. Анджакъ еудилер заман-заман анълашмагъа къаршы арекетлерде булундылар. Бойле вазиетлерде хазрети Пейгъамбер, оларгъа сёзлеринде турмалары керек олгъаныны хатырлатты.

Хазрети Пейгъамбер хиджретнинъ биринджи йылында му-

сульманларнынъ сайысыны яптыргъан. Сайым нетиджесинде мусульманларнынъ сайысы 1500 олгъаны огренильди. Бу арада эзан да окъулмагъа башлатылды. Джума намазы фарз къылынгъан. Даа эвель бутюн намазлар экишер рекят къылына эди. Хазрети Пейгъамберин Мединеге хиджретинден бир ай сонъра, ёлджу олмадан къылынгъан уйле, экинди ве ятсы намазлары дёрт рекяткъа чыкъарылгъан. Хиджретнинъ экинджи йылы шабан айында рамазан оразасы фарз къылынгъан. Айны йылы Рамазан Байрамындан бир эки кунь эвель хазрети Пейгъамбер фытыр садакъасы иле багълы укюмлерни бир хутбесинде халкъкъа ачыкълагъан.

Сиясий-аскерий арекетлер

Медине девиринде сиясий-аскерий арекетлерни мушриклер, еудилер ве христианларнен мунасебетлер темсиль эткен.

Мушриклер иле мунасебетлер

Пейгъамберимиз эм Мекке эм де Медине деврინде инсанларны насиатнен, делиллернен, икъна ёлуненИслямгъа давет эткен. Къуран-ы Керимде башкъа джемиетлернен мунасебетлерде барыш эсастыр. Барыш ве барышсеверлик – инсаннынъ яратылышында муим ер ала. Хазрети Пейгъамберимизнинъ де макъсады барышны теминлемек эди. О, Ислямны сертликнен кенълештирмеген.

Хиджреттен сонъ, дженкке изин берильген ве базыда дженк эмир этильген. Дженкке изин берильмесининъ себеплерини бойле сырагъа къоймакъ мумкюн: мусульманларнынъ джанларыны, малларыны ве намусларыны сакъламаларына имкян берип, озьлерини къорчалама акъкъыны бермек. Ухуд ве Хендек дженклери бойледир. Бу ёлнен Ислям давети, инсан акъларыны ве дин уриетини эминликке ала эди. Базы дженклер, анълашмаларны бозгъан ве Islямгъа ве мусульманларгъа зарар бергенлерни джезаландырмакъ макъсадынен кечирильген. Еудий къабилелери иле япылгъан дженклер бунъа орьнектир. Тебук Сефери ве Муте дженки киби базы сеферлер, дюньянынъ о замандаки къавий кучьлерининъ Ислям больгелерине япкъанлары салдырыларнынъ алдыны кесмек макъсадынен керчеклештирильген.

Мушриклернен мунасебетлер	
Бедир дженки	624 сенеси
Ухуд дженки	625 сенеси
Хендек дженки	627 сенеси
Худейбие анълашмасы	628 сенеси
Меккенинъ фетх этилюви	630 сенеси
Хунейн, Эвтас ве Таиф дженклекри	630 сенеси

Ильк серийелер ве гъазвелер

Хазрети Пейгъамбернинъ озю къошулгъан бутюн сеферлерге гъазве, онынъ къошулмагъаны, бир сахабийнинъ ёлбашчылыгъы иле йиберген аскерий бирликлерге исе серийе ады берильген. Хазрети Пейгъамбернинъ ёлбашчылыгъынен йигирми еди гъазве керчеклешкен. Бу гъазвелерден тек докъузында чарпышма мейдангъа кельген. Серийелернинъ сайысы исе гъазвелерден чокътыр.

Хазрети Пейгъамбер Мединеге хиджрет эткенден сонъ янъы бир девлетнинъ къурулувы ве душманларнен дженкке изин берильмеси узерине Мединеде яшагъан мусульманларны техдит эткен Къурейшлилерни, вазгечирмек ичюн, оларгъа икътисадий уджум япмагъа къарар берди. Бу гъаенен чешит муим ерлерге серийе ве гъазвелер тертип этти. Буюк Бедир дженкинден эвель бу макъсаднен, дёрт серийе ве дёрт гъазве япты. Булардан тек Батны Нахле Серийесинде уджюм япылды. Башкъаларында уджюм япылмагъаны киби чарпышма да мейдангъа кельмеди. Ильк учь серийе булар эди:

Хазрети Хамзанынъ реберлигинде япылгъан Сифу'ль-Бахр Сефери,

Убейде Ибн Хариснинъ реберлигинде керчеклештирильген Рабигъ Сефери,

Сад Ибн Эбу Вакъкъас башкъанлыгъында япылгъан Харар Сефери.

Дёртюнджиси де Абдуллах Ибн Джахш реберлигинде йиберильген Батны Нахле Серийесидир.

Бу девирде япылгъан гъазвелер исе Эбва, Буват, Бедру'ль-Уля ве Зу'ль-Ушейредир. Бу гъазвелер чешитли себеплернен хиджретнинъ экинджи йылында ве Бедир дженкинден эвель япылгъан. Бу сеферлер ярдымынен хазрети Пейгъамбер Медине иле Мекке арасында отургъан базы къабилелернен, къаршылыкълы салдырмамакъ ве бири-бирине къаршы башкъа тарафкъа ярдым этмемек узере антлашма япаракъ, оларнынъ тарафсыз къалмаларыны теминлеген.

Бедир дженки (624)

Хазрети Пейгъамбер иле мушриклер арасындаки ильк дженктир. Бу дженк, хиджретнинъ экинджи йылында Къурейшлилернинъ Эбу Суфьяннынъ идаресинде Суриеге йиберильген керванны, къайткъанында къорчаламакъ макъсадынен мушриклернинъ йибергени бир орду иле мусульман ордусы арасында мейдангъа кельген. Дженкнинъ мейдангъа кельгени Бедир, Мединенинъ дженюбий шаркъта булунмакъта.

Хазрети Пейгъамбер дженктен эвель душман ордусына барыш ве эминлик ичинде Меккеге къайтып оладжакъларыны бильдирген ве дженк япылмамасыны тевсие эткен. Анджакъ душман буны къабул этмейип, дженк япмакъта ысрарлы олгъан. Мубарезе (теке тек урушмакъ) шекилинде башлагъан ве ильк мертебеде мусульман аскерлернинъ енъмесинен девам эткен дженк, мусульманларнынъ заферинен нетидженленген. Башта Эбу Джехиль олмакъ узьре топлам етмиш мушрик ольген, бир о къадар инсан да эсир алынгъан. Мусульманлар, топлам он дёрт шеит берген эдилер.

Хазрети Пейгъамбер, эсирлерден тек эки адамны олюмге укюм чыкъарды. Башкъа эсирлер икътисадий кучьлерине коре бедель тёлемелери шартынен сербест къалдырылгъан. Базы эсирлерни мусульман япаракъ окъув ве язув огретмелери шартынен сербест къалдырылмаларына къарар берильген. Мединеге къайткъанда бутюн гъаниметлер бир арагъа топланып, дженкке къошулгъанлар арасында мусавий дереджеде болюштирильген эди.

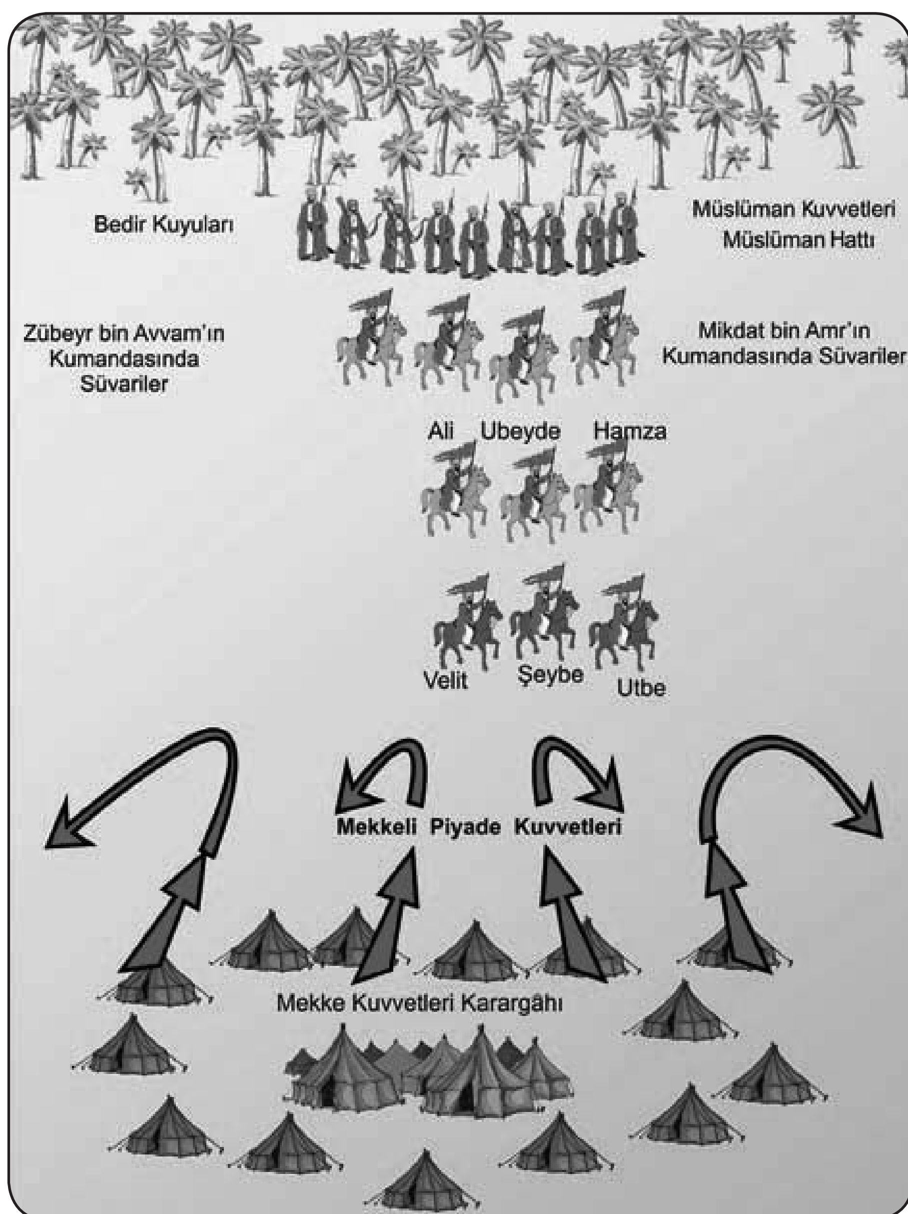

Бедир дженки хазрети Пейгъамбернинъ дженк тактикасынынъ ортагъа чыкъмасы, эсирлерге ве яралыларгъа косьтерильген муамеле бакъышындан пек муимдир. Къазанылгъан гъалебе, башта Медине олмакъ узьре бутюн Арап Ярымадасында, ве атта ярымада тышында мусульманларнынъ кучьлери ве тесирлерининъ артмасына весиле олгъан. Бедир дженкининъ энъ муим не-

тиджелеринден бири де Ухуд дженкине себеп олувыдыр. Мекке мушриклери енъильгенлерининъ хаберини алгъанларында буюк къайгъыгъа далгъанлар. Эп бирликте мусульманлардан ачувларыны алмакъ ичюн емин эттилер ве бунынъ ичюн аман ишини башладылар.

Бедир дженкинде якъынларынынъ ольдюрилюви Къурейш мушриклери устюнде менфий тесир къалдырды. Эбу Суфьян, интикъам алмакъ макъсадынен Бедир Гъазвесинден эки ярым айдан сонъ эки юз инсандан ибарет олгъан силялы бир ордунен Мединеге барды. Мединеге кирмеге джесарет этип оламайып, этрафтаки мааллелерге уджюм этти. Бир хурма багъчасында чалышкъан эки мусульманны ольдюрип, тарланы якъып къачкъан. Бу арада хазрети Пейгъамбер, Мединеге уджюм этмеге азырлангъан ве бу макъсатнен мусульманларгъа къаршы аскер топлагъан Сулейм ве Гъатафан къабилелери узерине орду топламагъа башлагъан.

Ухуд дженки (625)

Бедир дженкинде якъынларыны гъайып эткен мушриклер, кервандан къазангъанлары кяр иле мусульманларнен дженк япмакъ ичюн, Мекке чевресиндеки арап къабилелеринден топлангъан уч бинъ инсандан ибарет олгъан орду азырлады. Вазиеттен хабердар олгъан хазрети Пейгъамбер, мусульманларны топлап, не япылмасы керек олгъаныны музакере этти. Озю Мединеде къалынмасы ве къорчаланув дженки япылмасы тарафында эди. Лякин Бедир Гъазвесинде иштирак этмеген яшлар ве хазрети Хамза киби базы къараманларнынъ мейданда дженк истегенлери ичюн душманны Медине тышында къаршыламагъа къарар берди. Бу арада Эбу Суфьяннынъ эмириндеки мушриклер, Мединенинъ шималинде ер алгъан Ухуд дагъынынъ этегине келип ерлештилер.

625 сенеси январь 25-нде хазрети Пейгъамбер еди юз инсанлы бир ордунен Ухудкъа ёл алды. Душман ордусынынъ уджюм этмесини ве мусульманларны аркъадан урмаларыны кесмек ичюн Абдуллах Ибн Джубейр реберлигинде элли окъчыны Ухуд дагъынынъ къаршысындаки Айнейн байырына ерлештирди. Бу окъчыларгъа, экинджи бир эмирге къадар кесинликнен ерлеринден айырылмамаларыны эмир этти.

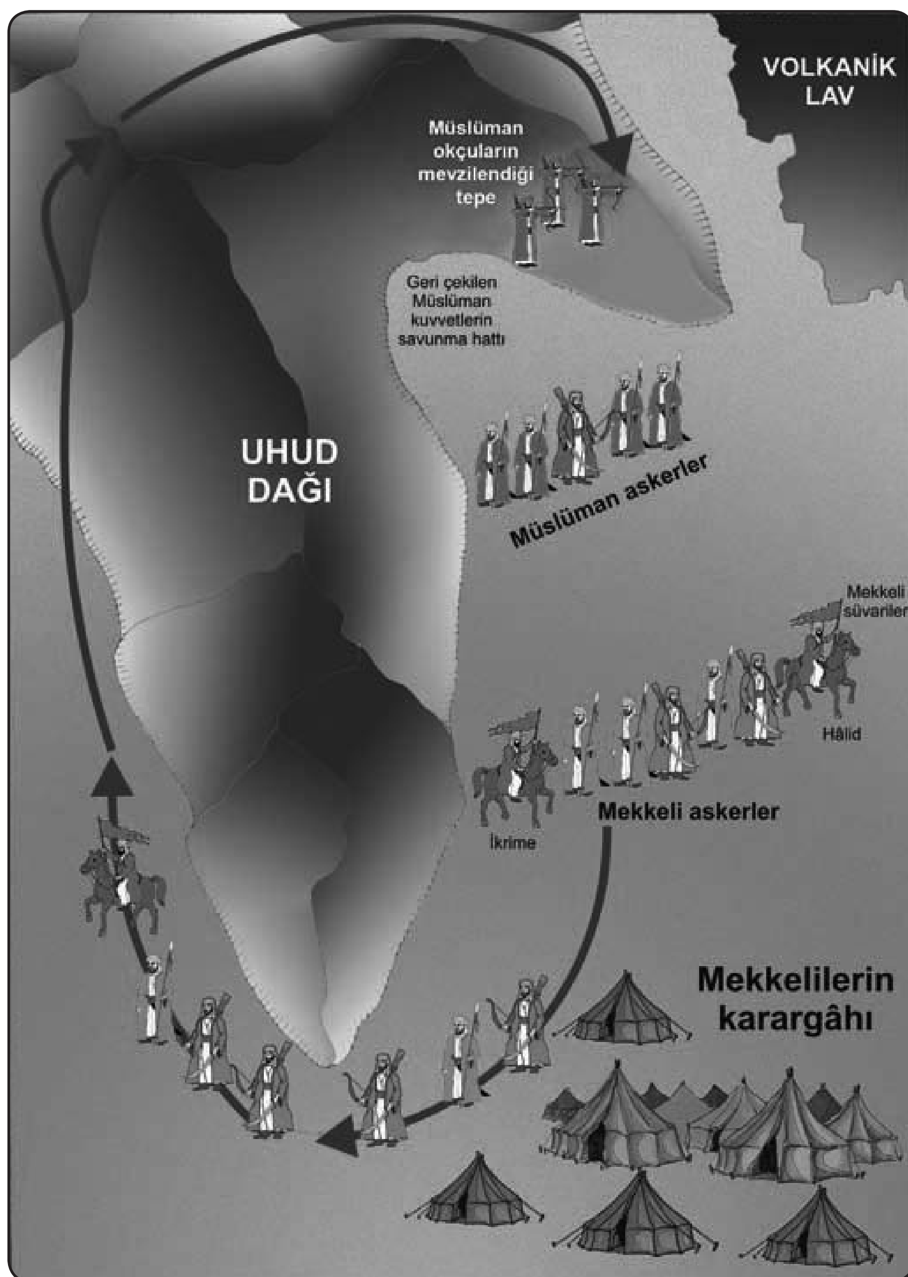

Теке тек урушув шекилинде башлагъан Ухуд дженкининъ биринджи болюгинде мусульманлар енъдилер. Амма окъчыларнынъ ерлерини къалдырып, кетмелеринден сонъ душманлар аркъадан уджюм этти. Бу экинджи дередже, эки атеш арасында къал-

гъан мусульманлар ичюн бир фелякет олды. Учюнджисинде исе базы мусульманларнынъ буюк къараманлыкълары корюльди. Мусульманлар етмиш шеит, мушриклер йигирми эки олю бердилер.

Ухуд дженкинде мусульманлар енъильген оларакъ дегерлендирмемек керек. Бу дженкте мусульманлардан чокъусы яралангъан ве базылары да шеит тюшкен. Анджакъ душмангъа теслим олмагъанлар, дженкте бир шейден къоркъмагъанлар. Эписинден муим олгъаны, душман ордусы мусульманлардан топракъ, эсир ве гъанимет алып оламайып, Мединеге уджюм этмеге биле джесарет этмейип Меккенинъ ёлуны туткъан.

Хазрети Пейгъамбер Ухуд дженки сабасында Къурейш ордусынынъ Мединеге уджум япмакъ истегени акъкъында бир хабер алды. Къурейш ордусыны такъип этмеге къарар берди. Беш юз инсандан ибарет олгъан бир ордунен Мединеге 13 км. узаклыкътаки Хамрау’ль-Эседке къадар кетип, бу ерде беш куньге ерлешти. Такъип этильгенини анълагъан мушрик ордусы, арткъа къайтмагъа джесарет этмейип, догъру Меккеге ёлуны девам этти.

Ухуд дженкинден сонъ мусульманларны кедерлендирген Бири Мауне фаджиасы мейдангъа кельди. Амир Ибн Сасаа къабилесининъ башы Эбу Бера (Амир Ибн Малик) Мединеге келип, хазрети Пейгъамберден къабилесине Ислямны анълатаджакъ адамларнынъ йибермесини истеди. Оларнынъ джаныны сакълайджагъына да сёз берди. Бунынъ узерине Пейгъамберимиз оларгъа суффе асхабындан Къуранны яхшы бильген етмиш оджа йиберди. Бу оджалар къафилеси Бири Мауне денильген къуюнынъ янында ерлешкен. Эбу Беранынъ кадесининъ огълу Амир Туфейль, Сулейм къабилесинден топлагъан базы аскерлернен бу къафилеге уджюм этти. Тек эки адам къачып, сагъ къалды. Къалгъан бутюн оджалар ольдюрильди.

Айны бу араларда Реджи вакъиасы мейдангъа кельди. Хазрети Пейгъамбер эфендимизге бир къабиледен инсанлар топланып келерек, къабилелерине Ислямны огретеджек оджалар йибермесини риджа этти. Хазрети Пейгъамбер тарафындан йиберген оджалар исе Реджи сувларына баргъанларында бир орду тарафындан ольдюрильди. Экиси де эсир этильди. Мекке мушриклерине теслим этильген бу эки сахабийни башта аписте туттылар. Сонъра исе аджымасыз алда терекке асып ольдюрдилер.

Хендек[1] дженки (627)

Мединенинъ чевресине шеэрни къорчаламакъ макъсадынен къазылгъан чукъур ичюн бу дженк «Хендек гъазвеси» деп адландырылды. Чешит группалар бир арагъа келип, мусульманларгъа уджюм эткени ичюн «Ахзаб гъазвеси» киби экинджи ады да раст келе. Къуран-ы Керимде бу дженк акъкъында лаф юрсетилир экен, «Ахзаб» адында бир суре бар.

Хайберде ерлешкен еудий ёлбашчылары Меккеге кетип, Къурейш мушриклерини мусульманларнен дженклешмеге йибердилер. Къурейшнинъ мушрик арап къабилелеринен берабер иш япмасы нетиджесинде топлангъан он бинъ инсанлы орду Мединеге догъру ёлгъа чыкъты. Буны хабер алгъан хазрети Пейгъамбер, Селманы Фарисийнинъ тевсиесини динълеп, шеэрнинъ уджюмге онъайтлы ачыкъ болюмлерине чукъур къазып Мединени къорчалады. Бу дженк эснасында алты мусульман шеит тюшти, мушриклерден де учь адам ольди. Къушатма йигирми учь кунь девам эткенден сонъ мушриклер тарафындан лягъу этильди. Бу дженк мушриклернинъ енъильмесинен нетиджеленген. Бойледже, Къурейшнинъ хазрети Пейгъамберимизни ортадан ёкъ этмек ичюн сонъ тешеббюси де бош чыкъты. Хендек дженки мушриклер иле мунасебетлеринде муим бир девирдир. Къурейш мушриклери бундан сонъ мусульманларгъа бир даа дженк ачып олмагъан.

Хендек дженкинден сонъ хазрети Пейгъамбер, муасарада мушриклер тарафында ер алгъан базы къабилелер узерине серийелер йиберген. Реджи вакъиасында Ислям къафилесини басып, бир болюмини шеит эткен ве базыларыны да эсир аларакъ, Мекке мушриклерине саткъан къабилелер узерине бир дженк тертип этильген. Мединелилерге аит айванларны ягъмаламакъ истеген къабилелер узерине де базы бир кучюк дженклер япылгъан.

Хазрети Пейгъамбер Мусталик къабилесининъ чевресиндеки къабилелерни де янына алып, Медине устюне келеджеги акъкъында хабер алды. Бунынъ узерине Мусталик къабилесине къаршы бир орду азырлады. Урушны башлагъан Мусталик огъуллары енъильдилер. Мусульманларнынъ элине чокъ гъанимет ве эсир кечти.

1 Хендек – (рус.) траншея, окоп.

Худейбие Анълашмасы (628)

Хазрети Пейгъамбер хиджретнинъ 6-джы йылы Зилькъаде айынынъ башында умре япмакъ ичюн 1500 къадар сахабий иле бирликте Меккеге кетти. Мусульманлар янларына ёлджулыкъ силясы оларакъ тек къылычларыны ве къурбанлыкъ девелерини алдылар. Мекке якъынларындаки Худейбиеге барып чыкътылар. Пейгъамберимиз тек умре ичюн кельгенлерини, Кябени доланып, эвлерине къайтаджакъларыны ве ич кимсенен дженк япмакъ истемегенлерини Мекке мушриклерине бильдирди. Мушриклер де мусульманларны Меккеге кирсетмемеге къарарлы олгъанларыны бильдирдилер. Сонъунда Сухейль Ибн Амр реберлигинде бир векильни барыш япмакъ ичюн Худейбиеге хазрети Пейгъамберге йибердилер.

Къаршылыкълы музакерелер нетиджесинде хазрети Пейгъамбер иле Къурейш эети арасында Худейбиеде бир анълашма имзаланды. Бунъа коре мусульманлар Кябени бу йыл дегиль, келеджек йыл зиярет этип оладжакъ эди.

Арап къабилелери эки тарафтан эр анъги бирисинен иттифакъ къурып оладжакъ.

Къурейшлмлерден бириси Ислямны къабул этсе ве мусульманлар Мединеге къачса, мусульманлар тарафындан къабул этильмейджек, факъат Меккеге кельген ич бир мусульман эвине йиберильмейджектир.

Анълашма он йыллыкъ бир заман ичюн кечерли оладжакъ.

Бу заман ичинде не Къурейш мусульманларгъа, не де мусульманлар Къурейшке уджюм этмеджектир.

Худейбие анълашмасы Ислям тарихында муим бир адиседир. Анълашма биринджи бакъышта мусульманларнынъ зарарына укюмлер алгъаны киби корюнмесине рагъмен, сонъра оларнынъ файдасына олгъан. Барыш муитинде Ислям пек тез яйылгъан. Бундан башкъа, Хиджаз больгесининъ эки муим ерлешюв меркези олгъан Хайбернинъ ве даа сонъра Меккенинъ фетх этильмесине темель азырлагъан. Мусульманларнынъ Къурейш мушриклери тарафындан бир девлет оларакъ танылмасыны косьтерген. Хазрети Пейгъамбер барыш муитинден файдаланып, къомшу улькелернинъ укюмдарларына Ислямгъа давет мектюплерини йиберген.

Худейбие Барышы, Хайбер еудилерини къавий ортакълары олгъан Мекке мушриклеринден айыргъан.

Худейбие анълашмасындан сонъра, хазрети Пейгъамбер тарафындан Къурейш тышындаки мушрик арап къабилелерине къаршы серийелер йиберильген.

Хиджретнинъ алтынджы йылында (628) мушриклернинъ къаршы чыкъмасынен керчеклештирильмеген умре, бир йылдан сонъ, хиджретнинъ единджи йылында (м. 629) япылды. Худейбие Барышынынъ узеринден бир йыл къадар вакъыт кечькен сонъ, Къурейшнинъ мешур къараманларындан Халид бин Велид, Амр бин эль-Ас ве Осман Тальха Techniques Мединеге келип мусульман олгъан.

Меккенинъ Фетих этилюви (630)

Худейбие анълашмасына коре, мусульманларнен бирлик къургъан Хузаа къабилеси ве мушриклернен бирлик къургъан Бекир къабилеси арасында чокътан душманлыкъ бар эди. Бекир къабилесинден бир группа Хузаалыларгъа уджюм этип, бу къабиледен йигирми учь адамны ольдюрди. Бу уджюм сырасында Къурейш мушриклери Бекир къабилесине ярдым этти. Бойледже, Худейбие анълашмасынынъ къаиделери бозулды демек мумкюн эди. Хазрети Пейгъамбер бу вакъианы бильген сонъ, Къурейшлилерге бир мектюп язып, Бекир къабилесинен олгъан иттифакъларыны бозмаларыны я да ольдюрильген Хузаалыларнынъ зарарларыны тёлемелерини истеди. Къурейш мушриклери бу теклифни къабул этмедилер. Анджакъ даа сонъра бунъа пишман олдылар. Эбу Суфьян анълашманы янъыламакъ ичюн Мединеге йибердилер. Лякин онынъ бу мевзудаки тешеббюслери бош чыкъты.

Эбу Суфьян Мединеден айырылгъандан сонъ, хазрети Пейгъамбер Меккени фетх этмеге къарар берди ве гизлидже азырлыкъ япты. Бойледже, 1 январь 630 сенеси, хиджрий 8-джи йылынынъ Рамазан айында мухаджирлер, энсар ве чевреден топлангъан къабилелернен Мединеден арекет этти. Базы къабилелер де ёлда ордугъа къатылдылар. Он бинъ инсандан ибарет олгъан орду Меккенинъ янында ерлешти. Пейгъамберимиз, мусульманларнынъ кучюни косьтермек макъсадынен гедже маали аскер сайысы къадар атеш якътырды. Вазиетни инджелемек ичюн мушриклернинъ йиберген Мекке реиси Эбу Суфьян ве аркъадашлары Ислям

ордусынынъ козь этиджи аскерлери тарафындан якъаланып, хазрети Пейгъамбернинъ алдына алып барылды. Эбу Суфьян яхшы тюшюнип, бираз вакъыттан сонъ мусульман олды.

Мусульман ордусы дёрт тарафтан шеэрге кирди. Пейгъамберимиз меджбур олмагъандже къан тёкюльмемесини эмир этти. Мусульман ордусы, дженюптен шеэрге кирген Халид бин Велиднинъ ёлбашчылыкъ эткени ордудан гъайры, кимсеге къаршы чыкъмады. Хазрети Пейгъамбер Меккеде эвлерининъ къапыларыны къапаткъанларнынъ, силяларыны ташлагъанларнынъ, Месджиди Харамгъа ве Эбу Суфьянынъ эвине киргенлернинъ эминликте олгъаныны эшиттирди ве Меккеде умумий афу илян этти.

Кябе ве чевресинде олгъан путлар хазрети Пейгъамбернинъ эмиринен ёкъ этильди. Эр кеснинъ эвинде олгъан путнынъ йыкъылмасыны истеди. Кимсенинъ малына, мулькюне, эвине ве тарласына зарар берильмеди. Пейгъамберимиз Меккеде ич бир аскер къалдырмайып, шеэрнинъ идаресини Ислямны янъы къабул эткен бир Меккелиге къалдырып, догъру Хунейнге арекет этти.

Хунейн ве Эвтас дженклери ве Таиф къушатмасы (630)

Хазрети Пейгъамбернинъ Меккени фетх этильмесинден сонъ, Таиф чевресинде отургъан Хевазин къабилеси Сакиф къабилесинен бирлешип, мусульманларнен дженкке азырланды. Хевазин ордусы командири Малик Ибн Авф, аскерлерге джесарет бермек ве къачмаларына маниа олмакъ макъсадынен къабиленинъ къадынларыны, балаларыны ве айванларыны да дженк мейданына кетиртти.

Хазрети Пейгъамбер он эки бинъ инсанлы ордусынен Хунейнге арекет этти. Хевазинлилер, Хунейн Вадисининъ озьлерине коре энъ уйгъун ерини эвельден тутып, мусульманларгъа тузакъ къурдылар. Мусульманларнынъ алдында олгъан къуветлери, душманнынъ шиддетли уджюм этюви къаршысында башта бозулып, аркъагъа чекильмеге меджбур олдылар. Бу вазиет бутюн ордугъа зарар кетирди. Мусульманлар Хевазин окъчылары къаршысында шашып къалдылар. Анджакъ текрар тургъан сонъ, келип де душманны енъдилер. Хевазин аскерлери къадынларыны ве балалары-

ны дженк мейданында къалдырып къачтылар. Хунейн дженкинде мушрик ордусы етмиш олю бергенде, мусульманлардан да дёрт адам шеит тюшти.

Енъильген Хевазин ордусынынъ чокъусы Таифке кеткен, бир болюми де Мусульманларнен янъыдан дженк япмакъ ичюн Эвтас денъильген ерде топлангъан. Хунейн дженкинде пек чокъ эсир ве гъанимет къолгъа кечкен. Хазрети Пейгъамбер бир мусульман ордусыны Эвтаскъа йиберди. Озю де догъру Таифке арекет этти. Бир мусульман группа Эвтаскъа кетип, Хевазин ордусыны енъди.

Хазрети Пейгъамбер этрафы къавий диварларнен чевирильген Таиф шеэрини муасара япты. Ондан мусбет нетидже алынып олмаджагъыны анълагъан Пейгъамберимиз, муасараны токътатты ве Мединеге арекет этти

Мушриклернен мунасебетлерде сонъки басамакъ (631)

Меккенинъ фетх этилювинден сонъ Къурейшнинъ, Хевазин ве Сакиф киби Арап Ярымадасынынъ энъ кучьлю къабилелерининъ Ислямгъа кирмесинен путперестликте яшагъан ишанчларнынъ сайысы азлашты. Бу мусбет денъишмелерге бакъмадан, мушриклер аля даа бар эди, хадж ве умре ичюн Кябени зиярет этмеге келе эдилер. Чюнки Кябени зияретке кельген инсанларгъа маниа олунмаяджагъы ве харам айларда кимсенинъ къоркъу ичинде яшамаяджагъы акъкъында мусульманларнен мушриклер арасында анълашма бар эди.

Тебук Сеферинден Мединеге къайткъан хазрети Пейгъамбер, 9/631 сенеси хазрети Эбу Бекирни хадж эмири тайин этип, бир группа мусульманнен берабер Меккеге йиберди. Хадж да бу йылда фарз къылынгъан эди. Бу арада Берае Суреси эндирильди. Хазрети Пейгъамбер, бу суреде бильдирильген хусусларны Меккеде теблигъ этмеси ичюн хазрети Алини вазифелендирди. Хазрети Али, хазрети Эбу Бекирге ёлда етишти. Зильхидждженинъ онунджы куню Минада шу хусусларны бильдирди: «...Бу йылдан сонъ ич бир кимсе мушрик олып хадж япамаджакътыр. Кимсе Кябени чыпалакъ таваф япамаджакътыр. Вакъытсыз анълашмалар ортадан ёкъ этильди.»

Хадж вазифесини япкъан сонъ хазрети Эбу Бекир иле хазрети Али берабер Мединеге къайттылар.

Эхли китапнен мунасебетлер

ИХиджрет йылында Медине халкъынынъ якълашыкъ ярысы еудилер эди. Хазрети Пейгъамбер озюни оларнен энъ башта йымшакъ алып барды. Медине сёзлешмесинде оларны Ислям джемиетининъ бир парчасы киби къабул этти. Хиджретнинъ бириндживйылындан башлап, базы еудилер мусульманлыкъны къабул этти. Хазрети Пейгъамбер Медине сёзлешмесининъ бозулмамасы ичюн элинден кельгени къадар гъайрет этти, анджакъ еудилер анълашманы бозгъан арекетлер ичине кирдилер.

Медине сёзлешмесини ильк бозгъан еудий къабилеси Къайнукъаогъулларыдыр. Олар Бедир дженкинде мусульманларнынъ заферини куннегенлер ве оларнынъ заферини Къурейшнинъ дженклешмекни бильмегенине багълагъан эди. Озьлерининъ уста дженкявер олгъанларыны косьтерип, мусульманларны къоркъуздыргъан эди. Хазрети Пейгъамбер 624 сенеси Къайнукъаогъулларыны къушаткъан. Оларнынъ малларыны ве силяларыны къалдырып, Мединеден айырылмаларына изин берген. Къайнукъаогъуллары Суриеге кетип, Эзриат шеэрине ерлешкен эди.

Медине сёзлешмесине къаршы келип, мушриклернен иттифакъ къургъан ве хазрети Пейгъамберге ольдюрюв тертип эткен Надирогъуллары, 625 сенеси янларына алып кетильмеси мумкюн олгъан малларыны алмаларына изин берилип, Мединеден чыкъарылгъанлар, Хайбер ве Сурие тарафларына кеткен эдилер.

Къурайзаогъуллары Хендек дженкинде мушриклернен иш бирлиги япып, мусульманларны аркъадан урмагъа истедилер. Бу бир дженк къабааты эди. Хендек дженкинден сонъ хазрети Пейгъамбер бу еудий къабилесининъ этрафыны сарды. Сонъунда Къурайзаогъуллары эски иттифакъчылары олгъан Эвс къабилесинден Сад бин Муазны къады сайладылар. Онынъ бергеи къарарына коре эркеклер асылды. Маллары исе гъанимет сайылды, къадынлары ве балалары эсир этильди.

Медине шеэр девлети ичюн бир телюке олгъан Хайбер, 628 сенеси фетх этильди. Еудилернинъ маллары гъанимет олып алынды. Анджакъ озьлери, тарлаларында чалышмакъ ве джыйгъан махсулларынынъ ярысыны Ислям девлетине верги бермек шартынен топракъларында къалдырылдылар.

Ислям догъгъан вакъытларда Арабистангъа къомшу олгъан христиан улькелерден Хабешистаннен яхшы мунасебетлер къурулды. Анджакъ Византия иле бу улькенинъ бир иттифакъчысы олгъан Гъассанилернен мунасебетлер, хиджретнинъ алтынджы йылындан сонъ куреш шекилине кирди. Хазрети Пейгъамбернинъ Бусра валисине йибергени эльчи, Византия валиси тарафындан ольдюрильди. Бу девлетлер арасы укъукъ сайгъысызлыгъына къаршылыкъ бермек ичюн хазрети Пейгъамбер 629 сенеси Лют голюнинъ дженюбинде олгъан Мутеге, азатлы къулу Зейд Ибн Харисе реберлигинде бир орду йиберди. Бу орду Византия ордусы къаршысында, бир-бирининъ артындан учь орду командирини гъайып этмесине рагъмен, Халид Ибн Велиднинъ акъыллы тактикалары себебинен агъыр гъайыплар бермейип Мединеге къайтты.

Хазрети Пейгъамбер 630 сенеси Гъассанилернинъ мусульманларгъа къаршы дженкке азырланув башлагъаныны хабер алгъанда бир орду азырлап, Тебук Сеферини тертип этти. Анджакъ Тебукке барылгъанда Мединеге етип баргъан хаберлернинъ бош олгъаны ортагъа чыкъты. Бу сефер эснасында Тебук чевресинде отургъан базы еудий ве христиан джемиетлери верги бермекни къабул этип, Ислям укюметине кирди.

Чевреде олгъан Христиан девлетлерден гъайры Йеменнинъ шималь тарафында олгъан Неджранда муим бир христиан миллети бар эди. Бу христианлардан бир комитет 9-джы хиджрий йылда Мединеге келип, хазрети Пейгъамбернен озь динлеринде къалмакъ ве йыллыкъ верги бермек шартынен анълашма яптылар.

Ислямны Теблигъ Фаалиетлери

Хазрети Мухаммед алейхисселям Ислямны даркъатув гъайретини 23 йыллыкъ Пейгъамберлик деври бою девам этти. Давет, Пейгъамберлигининъ ильк учь йылы боюнджа гизли олды. Бу заманда Исламны башта аиле менсюпларына, сонъра да достларына еткизген. Онынъ даветинде энъ чокъ дикъкъат чеккен нокъталардан бириси де, миллет, къабиле, къадын, эркек, яш, къарт, зенгин, факъыр, урь, къул айырмадан, бутюн инсанларны тенъ корип, Ислямгъа давет этювидир. Ислям да ильк анъдан башлап джемиетнинъ эр кесиминден инсанлар тарафындан къабул этильген.

Хазрети Пейгъамбер Мекке девринде «Энъ якъын акърабаны тенбиеле!» ве «Эй Мухаммед! Эмир этильгенни ачыкъча ортагъа къой, путларгъа табынгъанларны исе корьмемезликке ур!» аетле-

ри энген сонъ ачыкъча Ислямгъа давет этмеге башлагъан. Башта якъын акърабалары сонъра да бутюн Къурейшке, даа сонъра да башкъа къабилелерге теблигъ эткен. Бу арада Ислям Мекке тышында да танынгъан, чешит себеплернен шеэрге кельген инсанлардан ве этрафтаки къабилелерден Мусульманлыкъны къабул эткенлер олгъан. Хазрети Пейгъамбер, Ислямны джемаатларгъа даа да кенъ даркъатмакъ ичюн Мекке чевресинде къурулгъан панайырларны кезинип, бу ерлерге тиджарет макъсадынен кельгенлерге ве хаджыларгъа, оларны чадырларында зиярет этип Ислямны анълаткъан. Мекке девирининъ сонъуна догъру Таифте отургъан Сакиф къабилесине де кеткен. Хазрети Пейгъамбернинъ бу усулнен Ислямны анълатмасы хиджретке къадар девам эткен. Озюне къаршы япылгъан арекетлер не олса олсун, сабырнен, умютсизликке къапылмайып, азимнен ёлуна девам эткен ве эр фырсатта даветини текрарлагъан.

Хазрети Пейгъамбер Медине девринде чешит виляетлерге Ислямны анълатаджакъ аетлерни йиберген.

Худейбие Барышындан сонъ хазрети Пейгъамбернинъ давет мевзусында аткъан муим адымы, чевредеки улькелернинъ укюмдарларына, къабиле реислерине ве итибарлы инсанларгъа давет мектюплерининъ йиберильмесидир. Бу да Ислямны танытув ве даркъатув гъайретлеринде онынъ муим бир басамагъыдыр.

Пейгъамберимиз Худейбиеден Мединеге къайткъан сонъ бутюн дюнья Ислям даветини эр тарафкъа яймакъ макъсадынен Византия, Хабешистан ве Иран укюмдарларына, Искендерие (Александрия) валисине, Гъассан къыралына, Емаме акимине эльчилери васытасынен Ислямгъа давет мектюплерини йиберген. Бундан гъайры, Арабистаннынъ шималинде ве дженюбинде олгъан къабиле башлыкъларына, итибарлы инсанларына да мектюплер ёллагъан.

Хазрети Пейгъамбер эр шейден эвель эльчилерни, кетеджек улькелерни таныгъан ве тилини бильген кимселерден сайлай эди. О эльчилеринде, икъна этюв, ахлякъ гузеллиги, дурюстлик, гузель лаф этюв, терен анълама къабилиетлерини къыдыра эди.

Меккенинъ фетх этильмесинден Тебук Сеферинден сонъ Арабистаннынъ чешит больгелеринде отургъан къабилелер Мединеге эетлер йибермеге башлады. Хиджретнинъ докъузынджы йылында эетлер пек сыкъ кельген, онынъ ичюн бу йылгъа «Эетлер Йылы» (Сенету’ль-Вуфуд) денильген. Эетлернинъ келиши

хиджрий онынджы йылда да девам эткен.

Мединеге келип хазрети Пейгъамбер тарафындан къабул этильген эетлернинъ чешит гъае ве истеклери бар эди. Амма чокъусы къабилелерининъ мусульман олгъаныны бильдирмек, оларнынъ адындан биат этмек, Ислямнынъ укюмлерини огренип, къабилелерине къайтып огретмек я да динни огретеджек оджалар тапмакъ ичюн келе эди. Бунынъ янында аз да олса, базы шартларнен Ислямгъа кирмек, Ислям динини къабул этмеден верги берип, эски динде къалып, тек Ислям акимиетини къабул этмек киби макъсатларнен кельген эетлер де бар эди.

Пейгъамберимиз, къабилелернинъ Ислямгъа терс ишанч ве адетлерини, фикир ве яшайышларыны догъуртмагъа тырыша эди. Мединеден айырылгъан эетлерге берген тавсиелерде, барышта яшамакъ, керексиз къавгъаларгъа ёл ачаджакъ ишлерден узакъ олмакъ киби мевзулар акъкъында темсильджилерини сакъындыра эди. Эетлерге Ислямнынъ темель эсасларыны, хелял ве харам олгъан мевзуларны анълата эди. Ислямнынъ эсасларыны базы къабилелерге язып бере эди. Ахлякъий мевзуларгъа чокъ дикъкат айыра эди. Меселя, базы къабиле темсильджилерине сёзлеринде турмаларыны, эманетни ерине кетирмелерини, къомшуларгъа яхшылыкъ япмаларыны, ич кимсеге зулум этмемелерини эмир эткен. Путперестликнинъ ёкъ этильмеси ве ерине тевхит инанджынынъ ерлешмеси ичюн эетлерге эр шейден эвель Ислямнынъ тевхит инанджыны бильдирген.

Хазрети Пейгъамбер Мединеден айырылгъан эетлерге чешит эдиелер ве базыларына да язылы эмир бере эди. Пейгъамберимизге кельген эетлер Ислямиетнинъ яйылмасында муим ролю олгъандыр.

Хазрети Мухаммед -алейхисселям-нынъ вефатындан сонъ Ислямиетнинъ кенъишлемеси

Хиджретнинъ биринджи йылындан берли, хусусан къабилелер арасында Ислямгъа къошулувларнен, япылгъан гъазвелер ве йиберильген серийелер, яваш-яваш Ислям джемиетининъ акимиетини кенъишлеткен. Бедир дженкине къадар базы къабилелернен япылгъан барыш анълашмаларынен, кечкен гъазве ве серийелернен мусульманлар Медине чевресинде, Мединеден Къызылденъизге къадар узангъан топракъларда акимиет къургъан эди.

Бедир дженки иле Хендек дженки арасындаки адиселер-

нен Ислямиетнинъ акимиети Мекке больгесине къадар узангъан. Мусульманлар Хиджазда энъ буюк аскерий ве джемиет кучь олгъанларыны исбатлагъан эдилер. Бу басамакъта еудилер Мединеден чыкъарылгъан эди.

Хендек дженкинден сонъра Бени Мусталикънынъ къошулмасынен Хиджазнынъ шаркъы, артындан Хайбернинъ алынмасынен де Мединенинъ шималине догъру акимиет топракълары кенъишлеген.

Хиджретнинъ 8 йылында Меккенинъ фетх этильмесинен ярымада сакинлери Ислямгъа пек тез къошулмагъа башлагъан эдилер. Тебук Сефери иле Арабистаннынъ шималиндеки христиан Араплары ве еудилернинъ отургъан болюклери Мединеге багъланды.

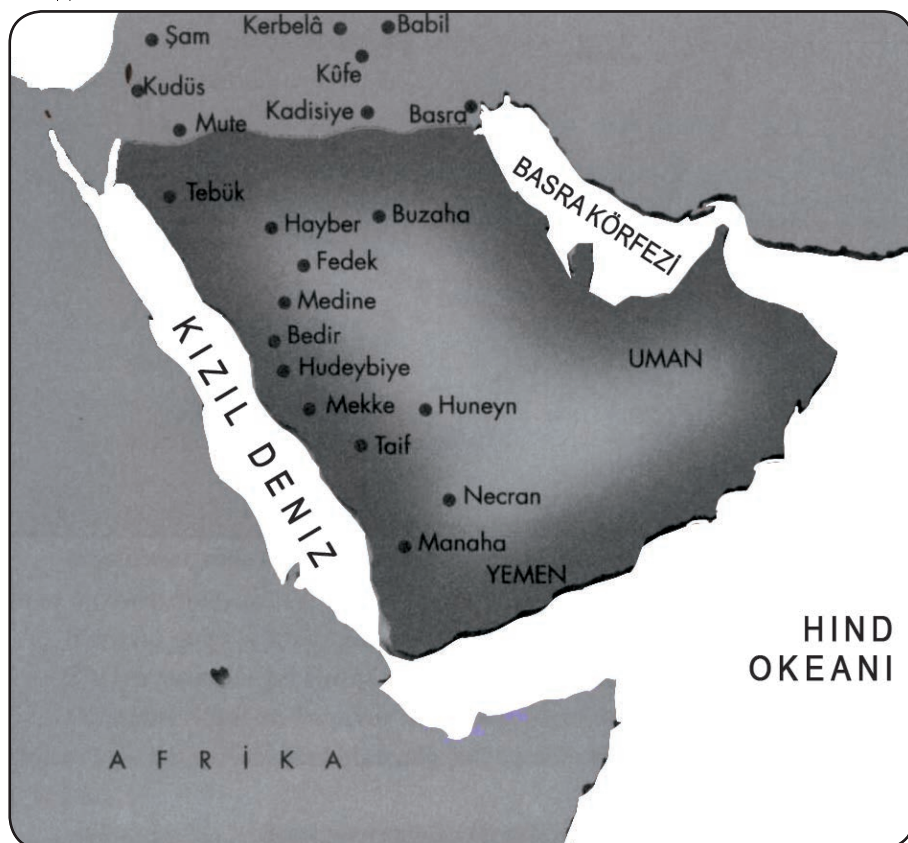

632 йылында, Пейгъамберимиз вефат эткени заман ислям девлети

Хазрети Пейгъамбернинъ акимиетни теминлемек ичюн Арап Ярымадасынынъ эр ерине аскерлер йибермеси керек олмагъан. Хиджретнинъ 9 ве 10 йылында Мединеге ярымаданынъ чешит болюклеринден эетлернинъ кельмесинен берабер, о вакъыткъа къадар акимиетнинъ олмагъан болюклери, хазрети Мухаммеднинъ я Пейгъамберлигини я да акимиетини къабул эткен. Къабилелернинъ Ислямиетни къабул этмелери, зекят бермелери ве башкъа базы месулиетлерини ерине кетирмелери, Медине девлетине багълылыкъларыны косьтермек ичюн етерли келе эди. Хазрети Пейгъамбер Мусульманларнынъ къолгъа кечирген ерлерге валилер, оджалар ве верги мемурларыны тайин эткен.

УЧЮНДЖИ БОЛЮК

Дёрт халифе деври

Дёрт Халифенинъ Аяты ве Шахсиетлери

Хазрети Эбу Бекир

Хазрети Эбу Бекир Къурейш къабилесининъ Тейм союна багълыдыр. О, «Эбу Бекир» ве «Сыддыкъ» лагъабларынен мешурдыр. Хазрети Пейгъамберден эки я да учь яш кучюк эди. Хазрети Пейгъамбернен Ислямдан эвель де дост олгъан. Башкъа Къурейшлилер киби Эбу Бекир де тиджаретнен огъраша эди. Айрыджа Мекке шеэрининъ укюметинде диетлернинъ тёленмеси ве зарарларнынъ къаршыланмасы вазифесини япа эди. Мусульман олмадан эвель ички къулланмагъан, путларгъа табынмагъан эди.

Хазрети Эбу Бекир Ислямнынъ даркъалмасында буюк файда кетирген. Ильк Мусульманлардан чокъусы онынъ весилесинен Ислямгъа кирген эди. Ислямны къабул эткенлери ичюн ишкендже япылгъан къулларнынъ саиплерине пара берип урь япкъан федакяр сахабийдир.

Хазрети Эбу Бекир хиджрет ёлджулыгъында хазрети Пейгъамберге аркъадашлыкъ япкъан, Ислямнынъ Медине деврινде онынънен берабер бутюн сеферлерге къошулгъан. Хазрети Пейгъамбер тарафындан 631 сенеси хадж эмири тайин этильген. Хазрети Пейгъамбернинъ хасталангъан вакътында джемааткъа намаз къылдыргъан, онынъ вефатындан сонъ да халифе сайлагъан.

Хазрети Эбу Бекир эки йылдан чокъ девам эткен халифелиги вакътында, башта хазрети Пейгъамбер тарафындан Усаме Ибн Зейд командирлигинде бир орду Сурие тарафына йиберильмек ичюн азырлангъан. Лякин онынъ вефаты себебинден арекет этип оламагъан ордуны йиберген. Динден чыкъув арекетлерини бастырып, ульке ичинде тынчлыкъны ве мусульманларнынъ бирлигини теминлеген. Даа сонъра Иран ве Византия императорлыкъларынынъ Арабистангъа къомшу олгъан болюмлерини алмагъа башлагъан. Хазрети Пейгъамбернинъ аятында чешит язув мальземелери узерине язылгъан Къуран-ы Керимни, Зейд Ибн Сабитни вазифелендирип китап алына кетирткен. 13/634 сенеси вефат эткен.

Хазрети Эбу Бекир джесюр, къарарлы, алчакъгонъюлли, йымшакъ табиатлы, мерхаметли ве медениетли бир инсан эди. Бу сыфатынен хазрети Пейгъамбернинъ вефатындан сонъ ортагъа чыкъкъан дертлернинъ къолайлыкънен чезгендир. Ислям динининъ биринджи куньлеринден башлап, динни ве хазрети Пейгъамберни бутюн кучю иле дестеклеген.

Хазрети Эбу Бекир валилерны тешкерир, халкънынъ шикяетлерини динълей эди. Бир акъсызлыкъ корьгенинде оны ёкъ этмеге тырыша эди. Онъа коре, акъсыз олгъан кимсе, итибарлы ве зенгин бир кимсе олса биле кучьсюздир. Акълы олгъан исе кучьлюдир. Халифелиги вакътында девлет хазинесинден тек озюнинъ ве аилесининъ кечимини къаршыладжакъ къадар пара алмакъны етерли корьген.

Хазрети Омер

Къурейшнинъ Адий союндандыр. Хазрети Омер Ислямдан эвель къабилесини ябанджылар янында темсиль этиджи, яни эльчилик вазифесини япа эди. Окъумагъа ве язмагъа биле, тиджаретнен огърашыр эди. Башта Ислямгъа къаршы серт арекет этти. Даа сонъра Пейгъамберликнинъ 6 йылында, хазрети Мухаммед алейхисселямнынъ даветини Дару'ль-Эркъамда девам эткен вакъыт Ислямиетни къабул этти.

Хазрети Омер Хабешистан хиджретлерине къошулмады. Экинджи Акъабе биатындан сонъра Мединеге хиджрет этти. Ислямнынъ Медине деврине хазрети Пейгъамбер иле бирликте бутюн сеферлерге къошулды. Бу сеферлерде бир дженкчиден зи-

яде, хазрети Пейгъамбернинъ кенъешчиси олды. Ухудта, дженкнинъ мусульманларнынъ зарарына айлангъан вакъытта хазрети Пейгъамбернинъ янындан айырылмагъан он дёрт инсандан бириси эди. Тебук Сеферине бутюн малынынъ ве парасынынъ ярысыны берип къошулды. Меккенинъ фетх этильмесинде, Хунейн дженкинде ве Веда Хадджында да хазрети Пейгъамбер иле берабер олды.

Хазрети Омер, хазрети Эбу Бекирнинъ халифе сайланмасында да муим роль ойнады ве девлет ишлеринде онъа ярдымджы олды. Мединеде къадылыкъ вазифесини алды. Хазрети Эбу Бекир хасталыгъы себебинден агъырлашып намаз къылмагъа чыкъып оламагъан сонъ, онынъ ерине оны имам тайин этти, эм де озюнден сонъ халифе олмасына васиет япты.

Хазрети Омер халифе олгъан сонъ, хазрети Эбу Бекир заманында Иракъ-Иран ве Сурие больгелеринде башлагъан фетх этилювлерни девам этти. Онынъ девринде Иран, эль-Джезире, Хорасан, Сурие ве Мысыр алынды. Ислям дюньясынынъ муим шеэрлери арасында ер аладжакъ олгъан Басра, Куфе ве Фустат (Эски Къахире) къурулды. Улькени янъы идарий больгелерге айырып, бу ерлерде иш ерлери ве девлетнинъ малыны пайлаштырмакъ макъсадынен «Диван Тешкиляты»ны къурды. 638 сенеси да хиджрий такъвимини къабул этти.

Хазрети Омер озюнден сонъ халифе оладжакъ инсаннынъ сайлавыны хазрети Осман, хазрети Али, Сад Ибн Эби Вакъкъас, Тальха Ибн Убейдуллах, Зубейр Ибн Аввам ве Абдурахман Ибн Авфтан мейдангъа кельген алты инсанлы делегацияны эманет этти. Халифе намзетлерине базы насиатлар берди. 644 сенеси хазрети Пейгъамбернинъ ве хазрети Эбу Бекирнинъ янында топракъкъа берильди.

Хазрети Омер, «Муминлернинъ Эмири» (Эмиру'ль-муминин) унваны иле анъылгъан ильк халифедир. Озь ишлеринде инсанларнынъ макъамына ве зенгинлигине бакъмаз, дост ве акъраба олгъанларына бакъмайып, къабаатлыларыны суальге чекмесине ве керек олгъанында джезаландырмасына къаршы кельмез эди. Эр кеснинъ шикяетини динълер, халкънынъ огюне чекинмеден келе ве дертлерини джамининъ азбарында отурып динълей эди. Геджелер сокъакъкъа чыкъып кезинир, фукъарелернинъ ихтияджыны къаршыламагъа гъайрет этер эди. Девлет малы мевзусын-

да пек титиз арекет этип, бу ерден япылгъан бутюн масрафларны миллетнинъ файдасына тиймесине дикъкъат этер эди.

Хазрети Осман

Хулефа-и Рашидиннинъ учюнджиси олгъан хазрети Осман, Къурейшнинъ Бени Умейе сойына менсюптир. Хазрети Пейгъамберден беш яш кучюк эди. Балалыкъ йылларыны Меккеде кечирди. Кучюк яштан башлап бабасынен бирликте тиджарет ёлджулыкъларына къошула эди. Бабасынынъ бир сеяхатта ольдюрильмесинден сонъ тиджарет ишлерини юрьсетмеге башлады. Онынъ оськен муити озюни бир реберден чокъ, аяткъа яхшы бир тиджарет адамы оларакъ азырлады. 35 яшында олгъанында, самимий досту хазрети Эбу Бекирнинъ весилесинен гизли давет devриндеИслямны къабул этти. Мусульман олгъан сонъ хазрети Пейгъамбернинъ къызы Рукъие иле эвленди. Хабешистангъа япылгъан эки хиджретке апайы иле къошулды. Даа сонъра да Меккеге къайтып, Мединеге хиджрет этти. Хазрети Осман, хазрети Рукъиенинъ вефатындан сонъ Пейгъамберимизнинъ башкъа къызы Умму Гульсум иле эвленди. Хазрети Османнынъ, урушмаларда табиаты себебинден муим къараманлыкълары козьге илишмемекте. Худейбие Барышы анында хазрети Пейгъамбер тарафындан Къурейшке эльчи олып йиберильди. Тебук Сеферине чыкъкъан вакъытта Мусульман ордусынынъ азырланмасына буюк микъдарда маддий ярдым япты.

Ахазрети Осман, хазрети Эбу Бекирнинъ халифе сайланмасындан сонъ, Бени Саиде юртына кетип онъа биат этти. Хазрети Эбу Бекирнинъ кятиплери арасында ер алды. Хазрети Омернинъ халифелиги вакътында онынъ кенъешчилеринден бири эди.

Хазрети Омернинъ вефатындан сонъ, делегация азаларынынъ япкъан топлантысында учюнджи халифе олып, 644 сенесинде вазифеге кетирильди. Халифелигининъ ильк алты йылы тынчлыкъ ичинде кечти, фетихлерге девам этильди. Лякин экинджи алты йылында ичеридеки къарышыкълыкълар ве раатсызлыкълар мейдангъа кельди. Бу вазиет 656 сенеси исьянджылар тарафындан шеит этильмесинен нетиджеленди.

Хазрети Осман индже рухлы, йымшакъ табиатлы ве джумерт бир адам эди. Къавгъа-дава севмеген, чиркин арекетлерден къа-

чынгъан ве мерхаметли бир шахыс эди. Акърабаларыны пек сая эди, якъынларынен алякъаларына риает эте, эв халкъына яхшы муамеле эте эди.

Хазрети Осман окъумагъа ве язмагъа бильген, вахий кятиплиги япкъан. Хазрети Пейгъамбернинъ къомшу девлетлерге ве къабилелерге ёллагъан мектюплерни ве анълашмаларны язгъаны да олгъан.

Хазрети Али

Хазрети Али, хазрети Пейгъамбернинъ эмджеси Эбу Талибнинъ энъ кучюк огълудыр. Беш яшындан башлап хазрети Пейгъамбернинъ эвинде оськен ве хиджретке къадар онынъ эвинде къалгъан. Хазрети Мухаммеднинъ Пейгъамберлигине ильк инангъанлардандыр.

Хазрети Али хиджретнинъ экинджи йылынынъ сонъунда хазрети Пейгембернинъ къызы Фатма иле эвленди. Бу эвлиликтен, Хасан ве Хусейин, Зейнеб ве Умму Гульсум дюньягъа кельген эдилер. Тарихте, хазрети Алининъ Фатмадан олгъан балаларындан хазрети Хасаннынъ несили «Шериф», хазрети Хусейиннинъ несили исе «Сейийд» унванларынен билинир. Хазрети Али, хазрети Фатманынъ сагълыгъында башкъа эвлилик япмагъан.

Хазрети Али, хазрети Пейгъамбернен, онынъ векили олып, Мединеде къалгъаны Тебук Сеферинден башкъа бутюн сеферлерге къошулды. Бу сеферлерде хазрети Пейгъамбернинъ байракътарлыгъыны япты ве буюк къараманлыкълар косьтерди. Хазрети Пейгъамбернинъ кятиплигини ве вахий кятиплигини япты.

Ильк учь Халифе девринде Мединеде яшады, дженклерге къошулмады ве идарий ишлерде иштирак этмеди.

Тек хазрети Омернинъ Филистин ве Сурие сеяхаты вакътында Мединеде онынъ ерине векиль къалды. Хазрети Эбу Бекир ве хазрети Омернинъ девирлеринде, оларгъа кенъешчиликъ япты. Хазрети Османнынъ халифелигининъ биринджи алты йылында онъа дестек ве ярдымджы олды. Амма хазрети Османнынъ халифелигининъ экинджи алты йылында онынъ юрюткен сиясетини догъру корьмей эди (валиликлерге акърабаларыны къоймакъ киби).

Хазрети Али, Халифе Османнынъ шеит этилювинден сонъ девлет башы олды. Хазрети Айшенинъ реберлигинде Тальха Ибн Убейдуллах, Зубейр Ибн Аввам ве хазрети Али бир орду азырладылар. Янында иштен чыкъарылгъан Умейели валилерыны да топладылар ве тарихта Джемель деп айтылгъан дженкини япып, нетиджеде енъдилер. Бу дженктен алты ай сонъ Муавие Ибн Эбу Суфьян реберлигинде Сурие ордусынен дженклешти. Бу дженктен сонъ озь ордусындан айырылгъан хариджийлернен дженклешти. Хазрети Али, хариджий Абдурахман Ибн Мульджем тарафындан зеэрли бир ханчернен сабах намазында яраланды ве бу яранынъ тесиринен эки кунь сонъ вефат этти.

Хазрети Али кучюк яштан башлап, хазрети Пейгъамбернинъ янында ве тербиесинде осьти. О, мусульманларнынъ арасында илим, федакярлыкъ, шефкъат, мерхамет ве къараманлыкъ киби юксек ахлякъ ве инсаний сыфатларнен таныла эди. Келям, фыкъых, тефсир ве хадис билимлеринде энъ юксек дереджеде эди. Хазрети Пейгъамбер оны аким олып Йеменге йиберген ве о ерде насыл къарар бермеси керек олгъаныны огреткен. Къуран-ы Керимнинъ аетлери къайда ве не заман энгенини пек яхшы биле эди.

Динден чыкъув вакъиалары

Хазрети Пейгъамбер сагъ олгъанда Арап Ярымадасынынъ эписи, онынъ я Пейгъамберлигини къабул этип, Ислямгъа кирген я да акимиетини къабул эткен эди. Базы яланджы инсанлар онынъ мувафакъиетини куннеп, озьлерине де буны истедилер. Пейгъамберлик иддиасынен ортагъа атылдылар. Буларнынъ бир къысымы хазрети Пейгъамбернинъ аятынынъ сонъуна догъру фалиетке башлагъанлар ве онынъ хасталанмасындан джесаретленген эдилер. Хазрети Пейгъамбернинъ вефатындан сонъ да исьян эттилер. Бу арада базы къабилелер де зекят бермекни къабул этмедилер. Булардан бир къысмы яланджы адамларгъа уйды. Амма бу вазиет, Арап Ярымадасынынъ бутюнини динден чыкъкъаны я да зекят бермекни къабул этмегени манасына кельмей. Ярымаданынъ чешит ерлеринде олгъан пек чокъ къабиле ве бу арада Хиджаздаки къабилелернен Мекке, Медине ве Таиф шеэрлери Ислямгъа багълылыкъларыны девам эткен эди.

<u>Динден чыкъув арекетлернинъ себеплери булар эди:</u>

Базы къабилелер озьлерини Къурейшке ракъип коре эдилер. Хазрети Пейгъамбернинъ Къурейшли олмасыны ве ондан сонъ да ильк халифенинъ Къурейштен сайланмасыны ичлерине синъдиремеген эдилер.

Арап Ярымадасында яшагъан къабилелернинъ муим бир болюмини мейдангъа кетирген бедевийлер къанун ве тертип бильмейип, оларгъа укюм эткенлерге къаршы хышымлыкъ дуя эдилер. Бундан да гъайры тутумлы кимселер эди. Ислямнынъ эмир ве ясакъларындан бир къысымы, меселя, зекят ибадети, интикъам ве къан давасынынъ ясакъланмасы киби мевзулар оларнынъ къурымына ве алышкъанлыкъларына уйгъун дегиль эди.

Ислям иле Медине, диний ве сиясий тарафтан олгъаны киби икътисадий тарафтан да муим бир меркез вазиетине кельген. Бу шеэр девлетнинъ чешит келирлери ве мусульманларнынъ мувафакъиетли тиджаретлеринен баягъы зенгинлешкен эди. Бу вазиет, буюк къабилелернинъ куньчиликлерине себеп ола эди.

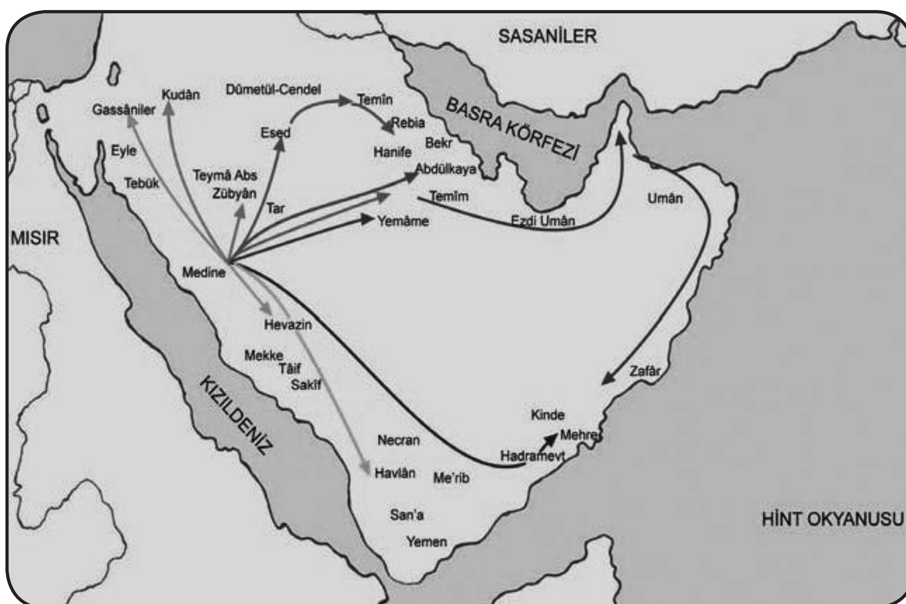

Ислям динининъ ишанч ве ибадет эсаслары, янъы мусульман олгъан базы къабилелер тарафындан гузель анълашылмагъан ве ерлешмеген эди. Олар хазрети Пейгъамбернен етерли оладжакъ къадар берабер олмагъан эди. Къуран-ыКеримни тюшюнип анълап оламагъан эдилер. Яни дин мевзусында аят тарзларыны денъиштиреджек микъдарда бильгилери ёкъ эди. Бир къысмы къабилелерининъ башлыкъларына уйып, мусульман олгъан эдилер. Хазрети Пейгъамбернинъ хасталыгъыны ве вефатыны эшитир-эшитмез динден ве онынъ эмирлеринден къуртулмакъ истеди. Зекят бермекни къабул этмеди. Сонъ даа исьян этип, Медине иле мунасебетлерини кесьтилер.

Усаме ордусынынъ сеферинде хазрети Эбу Бекирге базы арап къабилелернинъ темсильджилери келип, намаз къыладжакъларыны амма зекят бермеджеклерини айттылар. Хазрети Эбу Бекир оларнынъ бу теклифини ич къабул этмеди. Медине чевресиндеки къабилелерге хабер йиберип, динден чыкъкъанларгъа къаршы дженк ичюн аджеле кельмелерини эмир этти. Бу къабилелер халифенинъ ордусына къошулдылар. Динден чыкъкъанларнен дженкке кетеджек ордунынъ башы Халид б. Велидни тайин этти. Халид Ибн Велид даа эвель Пейгъамберлик иддиасында олгъан Тулейха Ибн Хувейлидни енъген эди.

Тулейха Ибн Хувейлид, хиджретнинъ 9 йылында да къабилесинен бирликте Мединеге келип, мусульман олгъан эди. Хазрети Пейгъамбернинъ сагъ олгъанында къаршы келип, Пейгъамбер олгъаныны илян этти. Тулейханынъ этрафында топлангъанларнынъ сайысы кунь-куньден чокълашкъан эди.

Халид Ибн Велид, халифенинъ эмиринен Тулейхагъа къаршы арекет этти. Бунынъ нетиджесинде эки тараф арасында шиддетли уруш олды. Мусульман ордусы гъалебе олып чыкъты.

Пейгъамберлик иддиасында олгъан башкъа инсан да Темим къабилесинден бир къаин олгъан Седжах адында бир къадын эди. Хазрети Мухаммед алейхисселямнынъ вефатындан сонъ, Пейгъамберлик иддиа этмеге башлады. Озюне коре даа кучьлю олгъан Мусейлеменинъ янына кетмеге къарар берди. Пейгъамберлик иддиасындан вазгечти. Халид, Йемамеде Мусейлемени ольдюргенден сонъ Седжахны якъалады. Седжах сонъунда мусульман олды ве къабилесининъ янына къайтты.

Пейгъамберлик иддиасында олгъан башкъа адам да Мусейлемет’уль-Кеззаб эди. О, хазрети Пейгъамбер заманында мусульман олгъан эди. Юртына къайткъан сонъ ислямдан чыкъкъан ве Пейгъамберликте хазрети Пейгъамберимизге ортакъ олгъаныны иддиа этмеге башлагъан эди. Хазрети Мухаммед алейхисселям онъа бир мектюп йиберип, оны янъыдан Ислямгъа давет эткен эди. Мусейлеме де буны къабул этмеди. Ханифе къабилеси, Мусейлеменинъ этрафында топлангъан эди.

Халид Ибн Велид, Темим къабилесини енъген сонъ, Мусейлемету’ль-Кеззаб узерине кетти. Мусульманларнен Мусейлеменинъ ордусы арасында пек шиддетли бир урышма мейдангъа кельди. Бу дженкте Мусейлеме енъильди.

Хазрети Пейгъамбернинъ вефаты узерине Йеменде бир исьян даа чыкъты. Хазрети Эбу Бекир бу исьянны бастырды. Бу арада Хадрамут, Мехре, Умман ве Бахрейндеки исьянлар да бастырылды. Бойледже бир йыл ичинде Арап Ярымадасында янъыдан бирлик ве тынчлыкъ темин этильди.

Фетихлер

Фетих сёзю, лугъатта «ачмакъ, ёл косьтермек, гъалебе олмакъ» киби маналаргъа келир. Терен оларакъ исе мусульманларнынъ ульке ве шеэрлерни озь идаресине алмалары демектир. Хазрети Пейгъамбер вакътында Хайбер ве Мекке киби шеэрлернинъ мусульманларнынъ элине кечмесини ифаде этмек ичюн къайнакъларда «Хайбернинъ фетихи», «Меккенинъ фетихи» шекилинде къулланылгъан.

Дёрт Халифе девринде фетихлер эсас Иракъ-Иран, Сурие ве Мысыр-Шималь Африка тарафларында япылгъан. Хазрети Эбу Бекир, динден чыкъув арекетлерининъ бастырылмасындан сонъ, Сурие ве Иракъ мемлекетлеринде фетих арекетлерини башлагъан.

Иракъ виляетиндеки фетихлер

Арап Ярымадасынынъ чешит тарафларында динден чыкъкъанларнен куреш кете эди. Басра Корфезининъ гъарбындаки тарафта отургъан Шейбан Къабилесининъ реиси Мусенна б. Харисе, Фырат ве Диджле арасындаки виляетлерде Сасаний Императорлыгъынынъ имаесинде олгъан топракъларгъа уджюмлер тертип этиле эди. Мусенна бир йыл къадар больгедеки Сасаний топракъларына уджюмлер япты. Даа сонъра Мединеден ярдым истеди.

Хазрети Эбу Бекир, ишининъ устасы Халид б. Велидни Иракъ джебъэси командирлигине къойды. Халид аман Емамеден Иракъкъа арекет этти ве фетихлерге, о вакъытта даа къурылмагъан Басра якъынларындаки Убулле шеэринден башлады. О больгеде олгъан чокъ кой ве къасабаларны алды. Сонъра Куфенинъ дженюбинде олгъан ве халкъынынъ чокъусы христианлардан мейдангъа кельген Хиреге етип барды. Бу ернинъ халкъы иле верги бермелери шартынен анълашма япты (633).

Хиренинъ Ислям акимиетине кирмесинден сонъ Халид Ибн Велид, Фыратнынъ шаркъына кечип, айны тарафкъа шимальге догъру кетти. Анбар шеэрини алды. Бойледже, бир йыл киби къыскъа бир заманда, Басра корфезинден Фырат Озени боюнджа шимальге догъру узангъан берекетли топракълар Ислям акимиетине кирди.

Хазрети Омер девринде де Иракъ фетихлерине девам этильди. Халифенинъ янъы бир ордунен Иракъкъа йибергени Эбу Убейд, къаршылашкъаны Сасаний ордусыны бир-бирининъ артындан енъди. Эбу Убейд башындаки орду Сасаний ордусына Копюр дженкинде енъильди (634). Бу вакъиа, Иракъ топракъларында Ислям ордусынынъ биринджи енъилювидир.

Копюр дженки енъилюви Иракъ тарафындаки фетихлерни токътатмады. Сад Ибн Эбу Вакъкъас реберлигинде Арап ордулары, Сасанийлернен япылгъан Къасидие дженкини енъдилер (636). Сонъ исе Сасаний Императорлыгъынынъ баш шеэри Медаин алынды. 642 йылында Иранлыларнен япылгъан Нихавенд дженки, Сасаний Императорлыгъынынъ сонъу олды. Чюнки бу гъалебе, Иранкынъ бутюни Мусульманларнынъ идаресине кечювининъ башланувы олды. Нихавенд дженкинден сонъ уч дёрт йыл ичинде Иранкынъ фетихи тамамлангъан.

Хазрети Осман да, 642 сенеси хазрети Омер заманында алынгъан Азербайджаннынъ чешит шеэрлерине мусульманларны ерлештирди ве Исляминетнинъ яйылмасы ичюн чокъ гъайрет этти. 653 сенеси Хорасангъа фетих ичюн атылгъан ильк адымлар къыскъа вакъытта бу ердеки меркезлернинъ алынмасынен нетиджеленди. 654 сенеси Сасаний икътидары ёкъ олды.

Сурие виляетиндеки фетихлер

Хазрети Эбу Бекир, Халид Ибн Велидни Иракъны фетх этювнен вазифелендиргенден сонъ (633), Сурие орду йибермеге къарар берди. Учер бинъ инсанлы дёрт орду азырлап Сурие больгесине йиберди. Сонъ Мединеден йиберген аскерлернен бу ордуларны дестекледи. Башлыгъы оларакъ башта Амр Ибн Ас, сонъ Эбу Убейде Ибн Джеррах тайин этильди.

Амр Ибн Ас, Филистинагъа баргъанда хазрети Эбу Бекирге бир мектюп язып ондан ярдым истеди. Бунынъ узерине хазрети Эбу Бекир, Иракъ тарафларында фетихлерде олгъан Халид Ибн Велидке Сурие кетмесини эмир этти. Халид янына аскерилер алып Сурие кетти. Бу ерде башкъа командирлернен бирлешип реберликни къолуна алды. Айны йыл ичинде Бусра шеэрини муасара япты, шеэр халкъы верги бермекни къабул этип теслим олды.

Бу вакъытта Византия императоры Гераклий буюк бир орду азырлады. Мусульманлар иле Византия ордусы арасында

Эджнадейнде мейдангъа кельген дженкни мусульманлар енъди. Бу дженк, ильк Ислям фетихлери арасында муим бир ер алмакъта. Ислям ордусынынъ бу заферинен мусульманларгъа Филистин къапылары ачылгъан олды. Эджнадейнде ордусынынъ енъильгенини хабер алгъан Император Гераклий исе эндишеге къапылды. Чюнки, бу къадар азырлыкълы ве кучьлю бир Византия ордусынынъ енъильгенине ич ихтимал бермей эди. Хазрети Эбу Бекир, Эджнадейн дженкининъ мусульманларнынъ зафери иле нетиджеленгенини хабер алып бир вакъыттан сонъ вефат этти (634).

Сурие топракъларындаки фетихлер хазрети Омер халифе олгъан сонъ да девам этти. Эджнадейн дженкинде енъильгенден сонъ шимальге догъру чекильген Византия аскерлеринен Урдун топракъларында олгъан Фихльде мейдангъа кельген дженкни кене мусульманлар енъди. (634-635). 635те Шам алынды. Шамнынъ фетихи иле мусульманлар, Рома Императорлыгъынынъ бу шеэрдеки бинъ йыллыкъ акимиетини битирдилер.

Мусульманларнынъ къазангъан мувафакъиетлери, Гераклийнинъ буюк бир орду иле оларнынъ узерине кетмесине себеп олды. Император, буюк бир орду азырлады. Буны хабер алгъан мусульманлар кучьлерини Ермукте топладылар. Дженк мусульманларнынъ гъалебисинен битти. Бу заферден сонъ Сурие виляетлери Ислямгъа ачылды. Шам, Киннесрин, Хама, Халеп, Антакия ве Мараш алынды.

Филистин ве чевресининъ фетхинен вазифелендирильген Амр Ибн Ас, Къудусны муасара япты. Дёрт ай девам эткен муасарадан сонъ мусульманлар Къудусны алдылар. Къудус патриархы барыш анълашмасынынъ шахсен халифе тарафындан имзаланмасы шартыны къошты. Бунынъ узерине Амр Ибн Ас вазиетни хазрети Омерге язды. Халифе Суриеге кельди ве Къудус халкъы иле анълашма япты. Бунъа коре, Къудус халкъы, динлери себебинден раатсыз этильмейджек, зарар корьмейджек, кильселеринде отурулмайджакъ, кильселери йыкъылмайджакъ, шеэринден кетмек истеген халкънынъ да кильсе ве шейлери сакъланаджакътыр.

Мысыр, Нубе ве Ифрикъыенинъ фетихи

Филистин фетихининъ битювинден сонъ Амр Ибн Ас, халифеден изин алып, 639 сенеси ордусынен Мысыргъа кетти. Мысырнынъ дженюбинде олгъан Вавилон Къалесини муасара япты. Хазрети Омерден ярдымджы аскерлер истеди. Хазрети Омер, аскерлерни

йиберди. муасаранынъ узамасы узерине Къыптийлернинъ ребери Мукъавкъыс, Амр Ибн Ас иле Мысыр халкъы адына анълашма япмакъ истеди, Амр буны къабул этмесинен бу ниетини Византия императоры Хераклеиоскъа язды. Императорнынъ къабул этмемесинден сонъ Мукъавкъыс, анълашманы Мысырнынъ халкъы олгъан Къыптийлер адына имзалады. Амр Ибн Ас, Вавилоннынъ дженюбинде «Фустат» ады берильген бир къараргях къургъандан сонъ Искендериеге арекет этти. Ёл узеринде олгъан кой ве къасабаларны алды. Дёрт ай девам эткен муасарадан сонъ Искендериени алды. Бойледже, 642 сенеси Мысырнынъ фетихи битти.

Амр Ибн Ас, Вавилонгъа къайтты ве хазрети Омернинъ истегинен больгенинъ баш шеэрини Искендериеден Фустаткъа (Эски Къахире) денъиштирди. Беркъа шеэрини 644 сенеси барыш ёлунен фетих этти. 644 сенеси Траблусны алды. Абдуллах Ибн Сад Ифрикъыйени фетих этип, Субайтала шеэрини къолгъа кечирди. Бойледже, Византиянынъ Ифрикъыйедеки акимиети сонъуна етти.

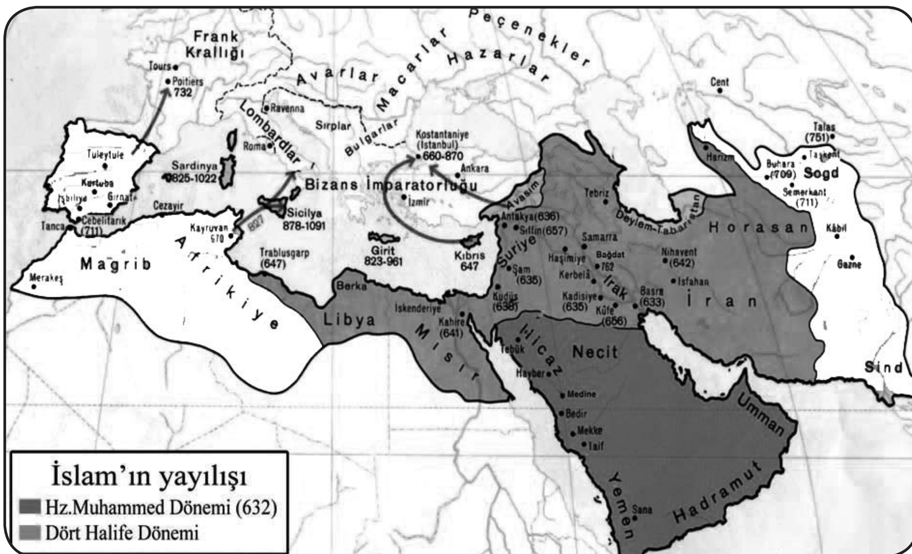

Дёрт халифе девринде япылгъан фетихлер

Хазрети Осман заманында Нубе фетх этильди. Судан топракъларында олгъан Донголагъа къадар илериледи ве Макъара Девлети иле бир анълашма имзалады.

Мусульманлар, Сурие ве Мысырнынъ фетихинен Акъденъиз

къыйыларына етип бардылар, орду азырлап денъизлерде де фетихлер башладылар. 28/649-да Къыбрыскъа (Кипр), 32/652-де Сицилия адасына сеферлер яптылар. Къыбрыскъа 33/653-54 сенелери япылгъан экинджи сефер, адагъа мусульманларнынъ ерлешмеси иле нетиджеленди. Византия императоры II Константин, Шималь Африкадаки мусульман акимиетини ёкъ этмек ичюн азырлагъаны буюк бир орду, Финике тарафында Зату-с-Савари дженкинде Абдуллах Ибн Сад реберлигинде арап ордусы тарафындан ёкъ этильди. II Костантин, яралы олып джаныны къуртарды (652).

<u>Ислям фетихлерининъ базы озьгюнликлери</u>

Ислям фетихлери эр шейден эвель, Ислям динининъ чешит больгелерге яйылмасыны теминлеген. Фетихлернен урь ве буюк бир медениет олгъан, Ислям медениети догъгъан ве инкишаф эткен. Мусульманлар фетих эткен топракъларда халкъкъа баскъы япмагъанлар, бу ерлерде яшагъан чешит миллетлер дин, ве мезхеплеринде, ишанч ве ибадетлеринде сербест олгъан эди.

Ислям фетихининъ гъаеси, тек алдгъа кетмек ичюн дегиль, девамлы ве къалыджы олмакъ ичюн эди. Эндулюс тышында, фетихлер нетиджесинде алынгъан топракълар бугунь де аля да мусульманларнынъ элиндедир.

Фетих этильген ерлерде эскиден яшагъан инсанлар, мусульманларнынъ адалетли, муляйим, инсан акъларына сайгъылы олгъанларыны корьген эди. Мусульманлар фетихлернен алгъан улькелернинъ халкъларыны Ислям динини къабул этмеге зорламагъан эди. Факъат эски халкъ, меджбур этильмейип заман ичинде озю мусульман олгъан. Ислямиетни къабул этмек истемегенлер исе эски динлеринде къалгъан.

Араплар, адий бир аяткъа алышкъан, ачлыкъкъа ве сувсызлыкъкъа даяныкълы инсанлар эди. Юклери енъгиль олгъаны ичюн арекет къабилиетлери юксек эди, дженк анында пек тез арекет этип ола эдилер. Ат минмекте, окъ атып къылыч къуллянувда уста эдилер. Айрыджа, ордуларнынъ дженк тактикаларыны ве силя къулланмакъны яхшы биле эди. Дёрт халифе девринде сиясий, идарий ве аскерий тарафтан пек мувафакъиетли идареджи ве командирлер бар эди.

Мусульманлар эм бири-бирлерине эм де зыммий статусына кирген мусульман олмагъанларгъа къаршы къанун огюнде мусавий ве адалетли арекет эте эди. Анълашмаларгъа ве берильген сёзлерге уя эдилер. Оларнынъ джан, мал ве намусларына, ибадет ерлерине сайгъы косьтере эди. Алгъанлары верги къаршылыгъында оларны къорчалай эди, къорчалап оламаджакъларны анълагъанларында исе оларгъа хабер этип вергилерни къайтара эди. Бу арекет, больгелернинъ ве шеэрлернинъ фетихини къолайлаштыра эди.

Византия ве Сасаний идареджилери чешит миллетлерден мейдангъа кельген фаркълы дин ве мезхептен олгъан инсанларгъа ярамай муамеле эте эди. Оларнынъ динлерине къаршы келе эди. Бу да чешит анълашмазлыкъларгъа ёл ача эди. Византия ве Сасаний идарелеринде яшагъан халкъ, адалеттен узакъ, сёзлеринде турмагъан, парагъа ихтияджы олгъан сонъ, меджбур этип верги топлагъан идареджилернинъ арекетлеринден хошнут дегиль эди.

Фетихлернен бирликте бу больгелерде яшагъан эр дин ве мезхептен, эр тиль ве миллеттен олгъан инсанлар мусульманларны эски идареджилерине терджих эте эди ве мусульманларнынъ укюметине кирмекни озьлери ичюн бир къуртулыш ёлу сая эдилер. Чюнки мусульманлар, инсанларнынъ динлерине ве ишанчларына къарышмай эди.

БириндЖи ич меселелер ве нетиджелери

Хазрети Осман девири

Хазрети Османнынъ он эки йыл девам эткен халифелигининъ ильк алты йылы чокъусы тынчлыкъ ве сюкюнет олгъан, мусульманлар арасында бирлик ве бераберлик укюм эткен. Амма экинджи алты йылы исе ичеридеки къарышыкълыкъларнынъ ортагъа чыкъкъаны вакъыт оларакъ тарихке кечкен. Ильк алты йылдаки тынчлыкъны, хазрети Пейгъамбер ве ильк эки халифе вакътында къурулгъан системанынъ девам этювине, эм фетихлер себебинен мусульманларнынъ дикъкъатлары ичеридеки сиясеттен чокъ,

тыштаки сиясетке чевирильгенине багъламакъ мумкюн. Хазрети Османнынъ халифелигини экинджи ярысынынъ башы олгъан 30/650 сенесинден башлап мусульманлар арасында кучюк анълашмазлыкълар олмагъа башлагъан. Куфе ве Мысыр киби муим меркезлерде ве атта Мединеде икътидаргъа къаршы олгъанлар ортагъа чыкъмагъа, группалар олушмагъа башлагъан. Бу меселелернинъ базысы булар эди:

Хазрети Османнынъ валилерны тайин эткен сиясети, онъа къаршы кельгенлернинъ биринджи себеплеридир. О, виляетлерге чокъусы якъын акърабаларыны ве Бени Умейеге якъын кимселерни къойгъан, бу да сахабе тарафындан яхшы къаршыланмагъан. Акърабаларына бахшышлар япмасы, оларгъа топракъ бермеси фитнелерге ёл ачгъан.

Хазрети Осман, арекетлерини бегенмеген базы сахабеге къаршы серт олгъан ве оларнынъ базысыны сюргюн этмеге истегени ичюн тенкъит этильген. Булардан бири де Эбу Зердир. Суриеде, Муавиенинъ базы масрафларыны ве мусульманларнынъ арткъан малларыны мухтаджлар ичюн масрафламайып топлагъанларыны догъру олмагъаныны айта эди. Онынъ бу фикирлери, фукъаре халкъы иле укюметке къаршы кимселерни меракъландыра эди. Бу, икътидар иле зенгинлерге къаршы бир арекетнинъ башламасына себеп олды. Сонъунда Эбу Зернинъ, Сурие валиси Муавие иле арасы ачылды. Муавие вазиетни Османгъа бильдирди, ве Эбу Зер, Медине якъынларында Ребезеде яшамагъа меджбур этильди.

Хазрети Осман, базы арекетлери себебинден хазрети Пейгъамбер тарафындан Таифке да сюргюн этильген эмджеси Хакемни Мединеге кетиркен. Базы кимселер тарафындан янълыш корюльген бу арекет, хазрети Османгъа къаршы япыладжакъ аякъланманынъ себеплеринден бири олды.

Хазрети Осман девринде, базы больгелерде Къуранны фаркълы къыраатнен окъумакъ мевзусында анълашмазлыкълар чыкъты. Бу меселени чезмек макъсадынен, хазрети Эбу Бекир тарафындан бир арагъа кетирильген Мусхафны, Зейд Ибн Сабитнинъ реберлигинде бир комисия къурып еди нусха чыкъартырды. Бир нусханы Мединеде къалдырып, башкъаларыны виляетлерге йиберди. Базы адамларнынъ эллеринде олгъан саифелерни ёкъ эттирди. Мусульманлар чокъусы бу арекети ичюн онъа тешеккюр эттилер. Анджакъ Абдуллах Ибн Месуд ве ондан къыраат огрен-

ген Куфелилер бунъа къаршы чыкътылар. Куфелилер, ичеридеки къарышыкълыкъ башлагъанда халифеге къаршы олгъанларны дестекледилер.

Хазрети Осман виляетлерден Мединеге кельген чешит группаларны топлап, озюне япылгъан къабаатларгъа джевап берди. Къуранны темель нусхадан чыкъарып, къалгъанларны ёкъ эткенини, Къураннынъ бир олгъан Аллахнынъ къатындан кельгени керчегини козь алдында туткъаныны ифаде этти. Эмджеси Мерваннынъ Меккели олгъаныны, Ресулюллахнынъ оны Мекkeден Таифке сюргюн эткенини ве сонъ онынъ эски ерине къайтмасына изин бергенини бильдирди. Вали оларакъ тайин эткен кимселернинъ бу ишни яхшы бильгенлерини айтты. Абдуллах Ибн Сад Ибн Эбу Серхке гъаниметтен бейтульмаль ичюн айрылгъан беште бирден бергенини, бунынъ юз бинъ динар олгъаныны, албуки ильк эки халифенинъ де о къадар багъыш япкъанларыны сёйледи. Анджакъ аскерлернинъ джевабына буны оларгъа къайтаргъаныны бильдирди. Акърабасына бергени малларнынъ девлетке дегиль, озюне аит олгъаныны, мусульманларнынъ малыны не озю не де башкъасы ичюн элял сайгъаныны ачыкълады.

656 сенесининъ апрель айында Мысырлы, Куфели ве Басралылардан мейдангъа кельген къаршы кельгенлер, группаларнен хадж маначыгъынен мемлекетлеринден чыкътылар. Бу группалар халифенинъ вазифесинден алынмасыны истей эди. Хазрети Али, Мысырдан кельген асийлернен лаф этти. Бунынъ нетиджесинде Мысыр валиси вазифеден алынып, ерине хазрети Эбу Бекирнинъ огълу Мухаммед тайин этильди. Исьянджы группалар мемлекетлерине догъру арекет эттилер. Факъат къысъа вакъыттан сонъ къайттылар. Хазрети Али оларгъа не ичюн къайткъанларыны сорагъанда, Мысырлылар ёлда бир хаберджи вастасынен озьлерининъ ольдюрильмесини истеген бир мектюп тапкъанларыны бильдирдилер. Керчектен де якъалангъан мектюпта, Мысыр валилигинден, бу ерден Мединеге кельгенлернинъ улькелерине къайткъанларында асылмалары хазрети Осман тарафындан истениле эди. Мектюпте, халифенинъ тамгъасы бар эди. Факъат хазрети Осман мектюптен хабери олмагъаныны ифаде этти. Сонъуда мектюпни халифенинъ агъызындан кятиби Мерван тарафындан язылгъаны анълашылды. Бу алда исьянджылар хазрети Османдан, я халифеликтен чекильмесини я да онъа оюн ой-

нагъан Мерваннынъ теслим этильмесини истедилер. Халифе экисини де къабул этмеди. Бунынъ узерине исьянджылар эвини сарды. Бир группа исьянджы ичериге кирип, хазрети Османны шеит этти (656).

Хазрети Османнынъ яшы буюк олмасы, ондан эвель олгъан халифе хазрети Омерге коре йымшакъ табиатлы олмасы, акърабаларынынъ оны къулланмасы ве кятиби Мерваннынъ арекетлери, Медине шеэринде ве виляетлерде итибары бошлугъына себеп олды. Виляетлернинъ яхшы ёнетильмемеси, валилернинъ яш ве теджрибесиз олувы, халкънынъ исьянджы группаларнынъ олувына себеп яраткъан. Исьянджылар да озьлери ичюн онъайтлы олгъан бу вазиеттен файдаланып, мусульманларнынъ чокъусыны ёлдан чыкъараджакъ фаалиетлерге тешеббюс этип ола эдилер.

Хазрети Али деври

Джемель дженки (656)

Хазрети Айшенинъ девеси этрафында олгъаны ичюн бу дженкке Ислям тарихында Джемель вакъиасы айтылыр.

Хазрети Османнынъ ольдюрильмесинден сонъ халифеликке кетирильген хазрети Алини беклеген энъ муим мевзу хазрети Османнынъ къатиллерини тапып джезаландырмакъ эди. Факъат ортада конкрет бир къатиль ёкъ эди. Тек шеэрге аким олгъан бир исьянджы джемаат бар эди. Бу асийлернен аман анълашып оламаджагъыны анълагъан хазрети Али, хазрети Османнынъ губерниясынынъ бир болюмини денъиштирди. Буны хабер алгъан Тальха Ибн Убейдуллах ве Зубейр Ибн Аввам, Басра ве Куфе губернияларыны истедилер, бу истеклери де хазрети Али тарафындан къабул этильмеди. Да эвель Меккеге кеткен хазрети Айше, Мединеге къайткъанда, ёлда хазрети Османнынъ шеит этильгенини хабер алды. Бунынъ узерине хазрети Айше Тальха ве Зубейрнен берабер Меккеге къайтты. Бу ерде халкъкъа, хазрети Османнынъ къабаатсыз ерге ольдюрильгени акъкъында бир къонушма япты. Хазрети Османнынъ Мекке валисине хазрети Айшеге къошулды.

Бойледже, Мединеден кельген Умейелилер, хазрети Османнынъ Мекке, Басра ве Йемен валилеры, Тальха ве Зубейр, хазрети Айшенинъ реберлигинде топландылар. Хазрети Айше Медине узерине кетмекни теклиф этти. Амма бу теклиф къабул этильмеди.

Бойледже, хазрети Османнынъ къатиллерини истемек ичюн бир арагъа кельген джемаат, Басрагъа догъру ёлгъа чыкъты. Хазрети Айше, макъсатларынынъ исьянджыларнынъ бозгъан барышны ве тертипни къайтармакъ, къабаатсыз ольдюрильген Османнынъ къатиллерини джезаландырмакъ ве мусульманларнынъ арасыны тюзетмек олгъаныны хазрети Алиге бильдирди.

Хазрети Али, тарафтарларынен Мединеден айырылды. Ордуларыны Куфе тышында топлагъан сонъ, Басрагъа догъру арекет эткен хазрети Али, анълашма япмакъ ичюн къаршы тарафкъа эльчи йиберди. Хазрети Айше, Тальха ве Зубейрнен корюшкен эльчи, хазрети Алининъ халифелигини дестеклеселер, хазрети Османнынъ къатиллерини джезаландырманынъ мумкюн оладжагъында оларны къандырды. Хазрети Али де Тальха ве Зубейрнен корюшти. Бу музакерелер мусбет нетидже берди.

Басра огюндеки Хурейбеде эки орду къаршы къаршыгъа кельди. Асылында эм хазрети Алининъ ве эм де хазрети Айшенинъ дженк мевзусында берильген бир къарарлары ёкъ эди. Лякин эки тараф да дженк ичинде къалды (36/656). Хазрети Айше иле хазрети Али дженкни токътатмагъа тырыштылар. Амма япып оламадылар. Дженк хазрети Айшенинъ минген девесининъ этрафында кече эди. Хазрети Айшенинъ минген девеси ольдюрильгенинен дженк битти.

Хазрети Али эм Айшеге эм де онъа дженкте къошулгъанларгъа яхшы муамеле этти. Басрада уджюмни ясакъ этти. Хазрети Айше къардашы Мухаммеднен берабер Басрадан айырылып башта Меккеге кетти. Хадж ибадетини япкъан сонъ Мединеге кетти ве аятынынъ сонъуна къадар о ерде яшады. Тальха, дженк вакъты Зубейр де дженк мейданындан узакълашкъанда ольдюрильген.

Джемель вакъиасы, хазрети Пейгъамбернинъ вефатындан сонъ ильк ортагъа чыкъкъан ве тесири кунюмизге къадар девам эткен ички дженкидир. Ислям тарихында сиясий олмакънен бирликте, чешит себеплернен диний ве итикъадий мевзу алына кетирильген вакъиаларнынъ башланувы сайыла. Бу вакъиа, ислям шиары иле иман-куфюр, ираде сербестлиги, такъдир киби муим меселелернинъ тартышма мевзусы алына кельмесинде себепчи олгъан.

Сыффин дженки (657)

Хазрети Али, Джемель дженкинден сонъ Иракъта акимиетини къурып, Куфени пайтахт япты. О, даа Мединеде олгъанда хазрети Османнынъ Сурие валиси Муавиени биат этмеге давет эткен, амма мусбет джевап аламагъан эди. Джемель дженкинден сонъ да, бу даветини девам эттирди, ильк учь халифеге биат эткенлеринен, мусульманларнынъ чокъусыны озюне ьиат эткенини бильдирди. Муавиенинъ мусбет джевап бермемесине, онынъ узерине кетмеге къарар берди. Буны хабер алгъан Муавие де арекетке кечти. Эки тарафнынъ аскерлери Фыратнынъ гъарп къыйысына якъын олгъан Сыффин деген ерде топландылар. Хазрети Али, Муавиеге бу ерде де эльчилер йиберип, мусульманларнынъ бирлигини парчаламамагъа ве халифе олгъаныны Музакерелерден бир нетидже чыкъмагъан сонъ эки тараф да ордуларыны дженкке азырлады. Учь ай девам эткен курешлер нетиджесинде хазрети Алининъ ордусы Муавиенинъ ордусыны енъмеге башлады. Атта хазрети Алининъ аскерлери Муавиенинъ чадырына къадар еткен эдилер. Къыйын вазиетте къалгъан Муавие, Амр Ибн Аснынъ тевсиеси иле буюк Шам мусхафыны беш мызрагъыны уджуна багълатып, беш адамгъа ташытты. Башкъа аскерлер де янында олгъан мусхафларны мызракъларынынъ уджуна багълап, тёпеге котердилер ве: «Аллахнынъ китабы сиз иле арамызда акимдир», – деп багъырдылар. Косьтермелик де олса, хазрети Алини ве ордусыны Аллахнынъ китабы акимлигине давет эте эдилер.

Хазрети Али ве ордусынынъ буюк болюми бу арекетнинъ бир оюн олгъаныны анълады. Лякин огде олгъан сыраларда урушкъан къуррадан мейдангъа кельген аскерлер, мусхафларнынъ котерильгенини корюп дженкни ташладылар. Хазрети Али оларны икъна этмеге тырышты. Онынъ сёзюне къулакъ асмагъан ве сонърадан «Хариджийлер» оларакъ адландырыладжакъ группа, хазрети Алиге давет этильген Аллахнынъ китабына уймасыны истеди, ёкъса оны душманларына теслим этеджеклерини бильдирдилер. Шунынъ ичюн хазрети Али дженкни токътатмагъа меджбур къалды. Сыффин дженки бойледже Шам ве Иракълылардан бинълерредже инсаннынъ олюми иле екюнленди. Хазрети Али, ордусындаки фитнеджилернинъ баскъысы нетиджесинде Муавие тарафынынъ теклиф эткени къады усулыны къабул этмеге меджбур олды. Суриелилер Амр Ибн Асны, хазрети Али тарафы да Эбу

Муса эль-Эшарийни къады тайин этти. Хакемлернинъ сайланмасындан сонъ эки тарафтан «тахким анълашмасы» азырланды ве онар адамлыкъ эетлер тарафындан къол къоюлды. Анълашмагъа коре, тайин этильген акемлер, айны йылнынъ рамазан айында Думету'ль-Джендельде топланаджакълар, эгер бу ерде топланты япылып оламасалар, келеджек йыл Эзрухта къарарларыны ачыкълайджакъ эдилер.

Эшас Ибн Къайс анълашма метинини хазрети Алининъ аскерлери арасында окъумагъа башлагъанда, бу сефер: «Укюм тек Аллахкъа аиттир», – деп къаршы чыкъкъанлар олды. Олар бу сефер меселесининъ чезильмесини акимге къалдыргъан хазрети Алини къабаатламагъа башлады. Анълашмадан сонъ тарафлар дженктте ольген аскерлерини комдилер. Бундан сонъ Муавие ве аскерлери Шамгъа, хазрети Али ве аскерлери де Куфеге къайтты. Хариджилер хазрети Алининъ ордусындан айырылып, Куфе койлеринден бири олгъан Харурагъа чекильди.

Акимлер 658 сенеси Эмыхта бир арагъа кельдилер. Хазрети Али ве Муавие тарафындан дёртер юз инсаннынъ янында, топлантыгъа козь этиджи оларакъ Абдуллах Ибн Омер, Абдуллах Ибн Зубейр ве Мугъире Ибн Шубе киби кимселер де къошулды. Акимлер башта озь араларында хазрети Али иле Муавиенинъ халифеликтен алынып, халифенинъ бир шура тарафындан сайланмасыни къарарлаштырдылар. Амргъа бу къабул этиджи корюнди. Бу къарар башта Эбу Муса тарафындан илян этильди. Сёз сырасы Амргъа кельгенинен Эбу Мусагъа берген сёзни тутмайып, хазрети Алини вазифеден алып халифелик макъамына Муавиени къойгъаныны бильдирди. Эбу Муса ве хазрети Али тарафтарлары бунъа къаршы кельдилер. Эбу Муса бу адисеге пек кедерленди. Бундан сонъ сиясий аяттан тамамиле чекильди. Къады вакъиасы халифелик меселесини чезмегени киби, там терсине чыкъмазгъа алып барды. Амр Ибн Ас ве Суриелилер Муавиеге кетип, оны халифе киби селямладылар. Хазрети Али ве тарафтарлары да табий оларакъ бу къарарны къабул этмеди.

Бундан сонъ хазрети Али, Хариджийлернен курешмеге мед- жбур олды. Чюнки Хариджийлер озь фикирлерине къошулмагъан кимселерге яшамагъа акъкъыны бермей эдилер. Девамлы интикъам алмакъ дуйгъусынен арекет эте эди. Хариджийлер хазрети Осман ве хазрети Алини кяфир къабул этмегенлернинъ кяфир

олгъаныны ве бу себептен ольдюрильмеси керек олгъаныны илян эттилер. Хазрети Алининъ барыш гъайретлери нетидже бермесинден сонъ Нуха ве Нехреван дженклери мейдангъа кельди. Бу дженклеринде Хариджийлерин чокъусы ольдюрильди (658). Хариджийлернен япылгъан дженклер, сиясий тарих бакъышындан хазрети Али ве ордусынынъ бирер буюк зафери олгъан. Лякин бу дженклерден къуртулгъанларгъа ве оларнынъ келеджектеки менсюп оладжакъларгъа интикъам алмакъ дуйгъусыны пейда эткен. Бунынъ энъ агъыр керчеги де, хазрети Али, интикъам дуйгъусынен Абддурахман Ибн Мульджем адлы бир Хариджий тарафындан ольдюрильгендир.

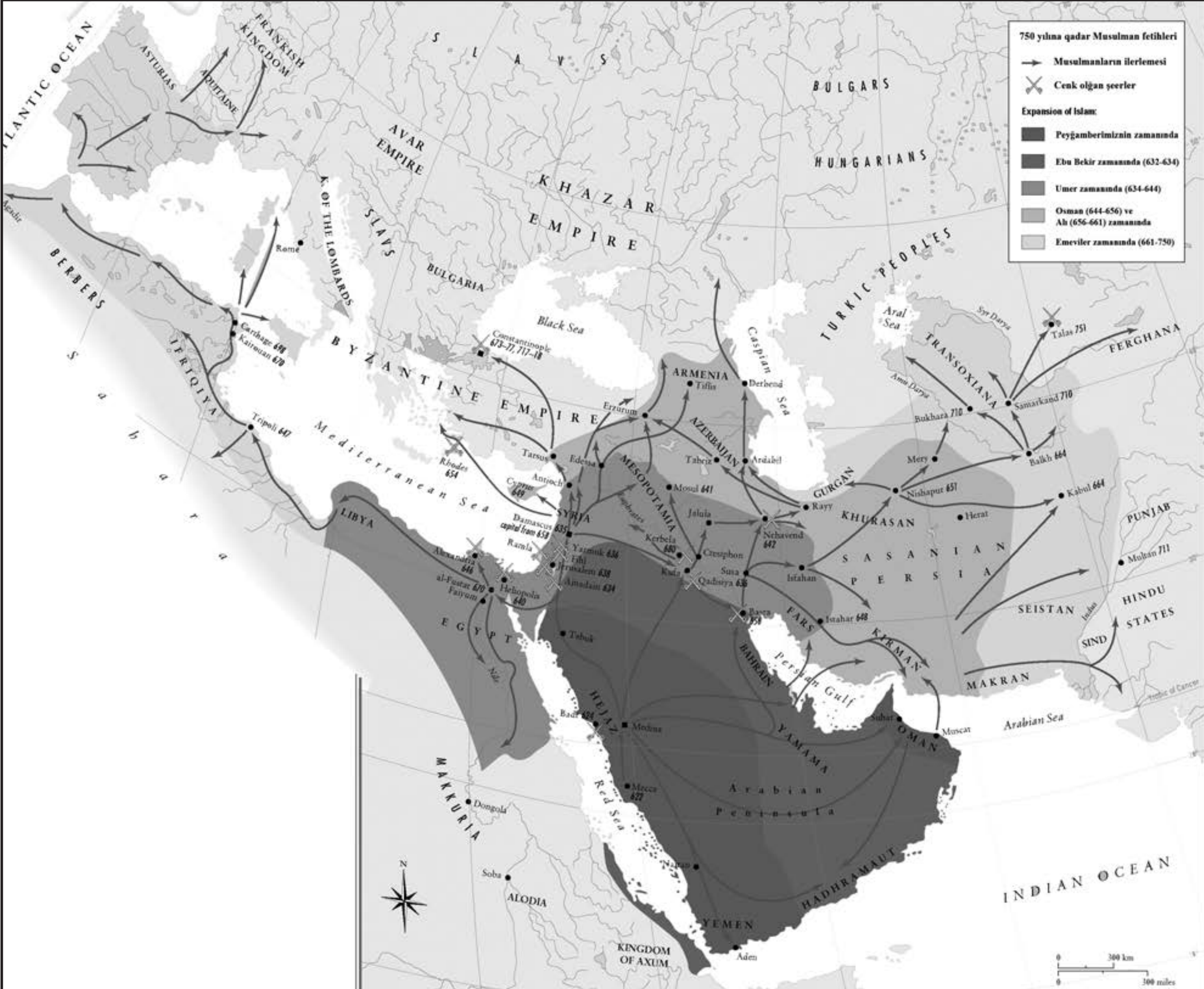

ДЁРТЮНДЖИ БОЛЮК

ЭМЕВИЙЛЕР ДЕВЛЕТИ

Шаркъ Эмевийлери (омейядлар)

(661-750)

Къурулувы

Эмевий Девлети озь адыны къуруджысы МуавиеИбн Эбу Суфьяннынъ Умейеогъулларына (Бени Умейе) менсюп олмасындан алгъан. Ислямдан эвельки вакъытта Къурейшнинъ орду ко-

мандирлиги вазифесини Умейе ве ондан сонъ да союндан кельгенлер юрюткендир.

Эбу Суфьян ве огълу Муавие, башкъа чокъ сайыда Умейелилер иле берабер Меккенинъ фетихинде мусульман олдылар. Хазрети Пейгъамбер, Умейеогъулларына девлетнинъ чешит мертебелеринде валилик ве кятиплик киби вазифелер берди. Хазрети Эбу Бекир, Эбу Суфьяннынъ буюк огълу Йезидни, Суриенинъ фетихи ичюн йиберильген ордулардан бирине командир къойды. Йезиднинъ къардашы олгъан Муавиени де онъа ярдымджы оларакъ вазифелендирди. Йезиднинъ 639 сенеси ольмесинден сонъ Муавие, хазрети Омер тарафындан Шам валиси япылды. Муавие, хазрети Осман заманында, 645 сенеси Суриенинъ умумий валиси олды ве хазрети Османнынъ шеит этилювине къадар (656) бу вазифеде булунды. Бу вакъыт ичинде Анадолу топракъларына язда ве къышта сеферлер тертипледи. Кучьлю бир орду къурды. Виляетке аскерий, икътисадий ве ичтимаий тарафтан буюк бир кучь олды.

Муавие, хазрети Османнынъ ерине халифе сайлангъан хазрети Алини, башкъа Умейеогъуллары киби халифе деп къабул этмеди, онъа биат этмеди. Хазрети Османгъа якъын олмасы ичюн онынъ къанына дава этмеге башлады. Буны керчеклештирмек макъсадынен Шам халкъындан таныма алды. Бу арада Умейеогъулларынынъ бир къысмы, хазрети Османнынъ къаныны дава эткен башкъа инсанларнен берабер Джемель дженкинде хазрети Алиге къаршы дженк япты. Джемель дженкинде гъалип олгъан хазрети Али иле онъа биат этмеген Муавие арасында Сыффин дженки керчеклешти.

Муавие, башта Мысыр олмакъ узере хазрети Алиге багълы базы муим меркезлерни алды. Хазрети Алининъ ерине халифе сайлангъан хазрети Хасан, алты ай сонъ халифеликни ташлап, базы шартларнен Муавиеге биат этти. Бойле этип Муавие, Ислям дюньясынынъ тамамыны укюметине алды. Ислям тарихында, хазрети Хасан халифеликни Муавиеге теслим эткени 41/661 сенеси «бирлик йылы» (аму’ль-джемаа) ады берилир. Бойлеликнен, беш йылдан берли фаркълы эки укюметке болюнген Ислям дюньясы Муавиенинъ укюметинде бирлешти. Эмевий Девлетининъ къурулмасынен Шам, Ислям дюньясынынъ баш шеэри олды.

Муавиенинъ халифелиги башламасынен Ислям дюньясында девлет башлыгъына кельмек мевзусында янъы бир девир башла-

ды. Эр шейден эвель Муавие халифеликке Дёрт халифеден фаркълы бир усулнен кельди. Дёрт халифенинъ икътидаргъа келювлеринде кенъеш ёлунен сайланма дикъкъаткъа алынгъан. Муавие исе, сиясий ве силялы муджаделенен башлап иш башына кельди. Халифелик меселесинен ич алякъасы олмагъан алда хазрети Османнынъ къаныны дава этти. Даа сонъра озю сагъ олгъанда, огълы Йезидни велиахт тайин этти. Халифеликте бабадан огъулгъа кечюв шекилини ортагъа чыкъарды. О, огълыны велиахт эткен, бунынънен халифелик салтанаткъа чевирильген, ондан сонъ девлет бир ханедан тарафындан ёнетильмеге башлангъан. Муавие, огълу Йезидни велиахт быракъкъан, биат алмакъ ичюн 676 сенеси арекетке кечкен, Хиджазда олгъан хазрети Хусейин, Абдуллах Ибн Зубейр ве булардан башкъа биркъач инсандан гъайры къалгъан халкънынъ чокъусынынъ биатларыны алгъан. Амма омюрининъ сонъуна къадар бу айткъанымыз сахабенинъ мусбет фикирлерини алалмагъан. Сонъунда о, бу къаршы кельген инсанларгъа къаршы алынаджакъ тедбирлерни огълу Йезидке васиет етти ве 680 сенеси ольди.

Халифеликнинъ салтанаткъа чевирильмесине къаршы чыкъувлар

Кербеля вакъиасы

Эмевий Девлети къурылгъан сонъ, хазрети Али тарафтарлары ве Хариджийлер, Эмевийлернинъ Халифеликлерини къанунларгъа коре олмагъаны себеп пропаганда башладылар. Базылары да мусульманларнынъ бирлигини сакъламакъ ичюн боюн эгдилер.

Йезид икътидаргъа кечькен сонъ, Медине валиси Велид Ибн Утбеден хазрети Хусейин, Абдуллах Ибн Зубейр ве башкъа къаршы кельгенлерден биат алынмасыны истеди. Велид, хазрети Хусейин ве Абдуллах Ибн Зубейрни янына чагъыртты. Абдуллах Ибн Зубейр бунынъ ичюн Меккеге къачты. Хазрети Хусейин исе валинен музакереге кетип онъа: «Меним киби бир адам гизлидже биат этмез. Затен сен де халкънынъ алдында ачыкътан япмагъаным бир биаткъа разы олмазсынъ», – деп эртеси куню халкънынъ алдында чыкъаджагъыны бильдирди. Велидин янындан айырылып, 28 Реджеп 60 (4 Майыс 680) геджеси, аилесини алып Меккеге кетти.

Хазрети Хусейиннинъ Йезидке баш эгмейип Мединеден айырылгъаныны хабер алгъан Куфелилер оны халифеликке кетирмек ичюн онъа давет мектюплерини яздылар ве айрыджа бир де эет йибердилер. Бу вазиет къаршысында хазрети Хусейин, вазиетни еринде инджелемек ичюн эмджесининъ огълы Муслим Ибн Акъильни Куфеге йиберди. Муслим Ибн Акъиль, Куфеде хазрети Хусейин адына биат алмагъа башлады. Муслимнинъ бу фалиетини огренген Йезид, барышсевер Куфе валиси Нуман Ибн Беширни вазифеден алып ерине Басра валиси Убейдуллах Ибн Зиядны къойды. Йезид янъы валиден, Муслим Ибн Акъильни шеэрден чыкъармасыны я да оны ольдюрмесини истеди. Сонъунда Муслим Ибн Акъиль ольдюрильди.

Бу янъылыкълардан хаберсиз олгъан хазрети Хусейин, 680 сенеси сентябрь 9 куню аилеси, акърабалары ве базы тарафтарларынен берабер Меккеден Куфеге ёл алды. Абдуллах Ибн Аббас, Абдуллах Ибн Омер ве даа башкъалары кетмемесини тевсие эттилер. Факъат о къарарындан къайтмады. Ёлда, Куфелилернинъ биатларындан къайткъаныны ве Муслим Ибн Акъильнинъ ольдюрильгенини огренди. Къайтмакъ истеди, лякин Муслим Ибн Акъильнинъ огъуллары ве къардашларынынъ исрарынен ёлгъа девам этмеге меджбур олды. Бу арада тарафтарларыны айырылып айрылмамакъ мевзусында сербест къалдырды. Бунынъ узерине бир къысмы айырылды. Аилесинен берабер янында къалгъан якълашыкъ сексен инсандан мейдангъа кельген къафиле иле ёлуна девам этти. Багъдатнынъ дженюп-гъарптаки Кербелягъа кельди.

Куфе валиси Убейдуллах Ибн Зияднинъ, хазрети Хусейин ве берабериндекилерни излемек узере вазифелендирген аскерий бирлигининъ командиры Хурь Ибн Йезид, къафиленинъ Кербелягъа улашкъаныны валиге бильдирди. Вали де къафиленинъ корюне биледжек ерлерге сыгъынмасына маниа олунмасыны эмир этти.

Куфе валиси Убейдуллах Ибн Зияд, Омер Ибн Садны аскерлернен хазрети Хусейиннинъ узерине йиберди. О вакъытта Рей губерниясына тайин этильген Омер Ибн Сад, истемеден де олса бу вазифени къабул этти. Хазрети Хусейин, я кельген ерине къайтмасыны, я Йезидке алып барылмасыны я да дженкке йиберильмесине изин истеди. Бу истеги валиге айтылды. Амма къабул этильмейип, валиге кетмеси шарт къошулды. Хазрети Хусейиннинъ буны къабул этмемесинден сонъ бири-бирине акъран олмагъан къуветлер ара-

сында дженк башлады. Хазрети Хусейин ве янында олгъанлардан 72 инсан шеит этильди. Бу вакъиа 10 Мухаррем 61 (10 Октябрь, 680) тарихында мейдангъа кельген. Кербеля къатлиамындан хазрети Хусейиннинъ балаларындан Али ве Омер, къызлар ве къыз къардашы иле бир къач эркек сагъ олып къуртулды.

Убейдулах Ибн Зияд, къатлиамдан сагъ къуртулгъанларны Шамда олгъан Йезидке йиберди. Эсирлер Шамда биркъач кунь тутулгъан сонъ бир къорума озгъармасынен Мединеге йиберильген эди.

Ислям тарихынынъ энъ буюк вакъиаларындан Кербеля, бутюн Мусульманларны теренден кедерлендирген. Бу вакъиадан къыскъа вакъыттан сонъ ортагъа чыкъаджакъ арекетлернинъ манчыгъы олгъан. Шиიликнинъ ортагъа чыкъмасында ве яйылмасында муим роль ойнагъан. Ислям тарихы боюнджа даима музакере этильген ве чешит дегерлендирмелер япылгъан.

Абдуллах Ибн Зубейр вакъиасы

АбдуллахИбн Зубейр, Зубейр Ибн Аввамнынъ огълудыр. Муавиенинъ сагълыгъында Йезиднинъ тахт мирасчысына биат этмеген. Халифелик макъамына кечкен сонъ да онынъ биат этмесини истемеген ве Меккеге къачкъан. Кербеля вакъиасындан сонъ да Йезидке къаршы кельгенлернинъ ёлбашчысы олгъан.

Йезид, Кербеля вакъиасындан сонъ, аякълангъан Мединелилер устюне бир орду йиберди. Бу орду Харре дженкинде Эмевий укюметине къаршы исьян эткен Мединелилерни енъди. Да сонъ Меккеге кетти. Орду командирининъ ёлда ольмесинден сонъ ерине кечкен Хусайн Ибн Нумейр Меккени сарды. Эки ай къадар девам эткен муасара, Йезиднинъ олюм хабери себебинден токътатылды (683). Йезиднинъ ольгенини хабер алгъан Абдуллах Ибн Зубейр халифелигини илян этти.

Сурие, башта Йезиднинъ огълу Муавиеге, сонъра онынъ ольмесинен де Мерван бин Хакемге биат этти. Эмевий укюметинде эки халифенинъ бири-бирининъ артындан ольмесинен мейдангъа авторитет бошлыгъы кельген. Бу себептен Сурие чевресиндеки базы болюклер биле Абдуллах Ибн Зубейрге биат этмеге азырландылар. Амма Мерван Ибн Хакем къыскъа вакъытта вазиетке аким олды.

Мервандан сонъ Эмевий тахтына онынъ огълу Абдульмелик кечти. Онынъ тахткъа кечкен вакъытта Хиджазгъа ве Иракъкъа Абдуллах Ибн Зубейр, Сурие, Филистин ве Мысыргъа Абдульмелик Ибн Мерван аким эди. Ислям дюньясы экиге болюнген эди. Абдуллах Ибн Зубейр, къардашы Мусабны Басра валиси япты. Мусаб, эм Абдулах Ибн Зубейрнинъ къолындан Куфени алгъан ве эм де Абдульмелик Ибн Мерваргъа баш котерген Мухтар эс-Сакъафийни 687 сенеси енъип ольдюрди.

Абдульмелик Ибн Мерван 691 сенеси Абдуллах Ибн Зубейрнинъ Иракъ валиси олгъан Мусаб Ибн Зубейр узерине бир орду йиберди. Бу дженкте Мусаб енъильди ве ольдюрильди. Бойлеликнен, Хиджаздан гъайры бутюн виляетлер Абдульмелик Ибн Мерваннынъ укюметине кирди. Бундан сонъ 692 сенесининъ башларында Абдульмелик Ибн Мерван аман Хаджадж Ибн Юсуф эс-Сакъафийни Меккеге Абдуллах Ибн Зубейр устюне йиберди. Хаджадж Меккени сарды ве манджыныкъларнен ташкъа тутты. Алты ай девам эткен муасарада мусульманлар къыйын вазиетте къалдылар, ашлары битти. Абдуллах Ибн Зубейрнинъ тарафтарлары оны ташлап кетмеге башладылар. Янында пек аз аскери къалды. Абдуллах анасы Эсма бинти Эбу Бекирнинъ тавсиесини динълеп, теслим олмады ве къараман киби дженклешип ольди (692). Абдуллах Ибн Зубейр, Ислям дюньясынынъ ярысына якъын болюминде он йыл халифе олып укюм эткен.

Фетихлер ве ислям джогърафиясынынъ пейда олмасы

Эмевий Девлетининъ къуруджысы Муавие Ибн Эбу Суфьян улькеде тынчлыкъны теминлеп, фетихлерни янъыдан башлатты. Онынъ вакътындаки фетихлер эсас учь тарафта топлангъан.

Анадолу ве Эрменистан:

Сурие ордулары Византия акимлигинде олгъан Анадолу ве Эрменистан топракъларына сеферлер тертип эттилер. Анадолугъа къаршы сеферлер яз ве къыш айларында йылда эки кере япыла эди. Бу сеферлернинъ асыл гъаеси Византиянынъ пайтахты Стамбул эди. Стамбул муасарасы даа Муавие девринде керчеклешти. Анадолугъа япылгъан сеферлер ве Стамбулгъа къаршы уджюмлер Муавие девринининъ сонъуна къадар девам этти. Бу вакъытта Родос ве базы адалар алынды.

Хорасан, Мавереау'н-нехир ве Синд (бугуньки Пакистан) болюклери:

Бу болюклерде Иракъ ордулары фетихлерге девам этти. Хорасаннынъ бир болюми, Тохаристан ве Къухистан алынды. Сиджистандаки аскерлер, больгедеки базы шеэрлерни алды. Къабильге къадар кирдилер ве бу ерни фетих эттилер. Джейхунны кечип Бухараны къолгъа алдылар.

Шималь Африка:

Амр Ибн Аснынъ акимлигинде Мысырда азырлангъан ордулар Шималь Африкада фетихлер япкъан. Укъбе Ибн Нафий тарафындан япылгъан фетихлернен, Шималий Африкада ве атта Африканынъ ички больгелеринде муим фетихлер япылды. Укъбе, аскерий гарнизон шеэри олгъан Къайраванны къурды. Онынъ вакътында Берберилернинъ Ислямгъа кирмеси тезлешти. Амр Ибн Астан сонъ Мысыргъа вали тайин этильген Муавие Ибн Худейдж вакътында да фетихлер девам эткен, биринджи кере денъизден Сиджилья адасына сефер япкъан.

Асияда япылгъан фетихлер

Йезид девринде ичеридеки къарышыкълыкълар себебинен тешкилятлы оларакъ япылгъан фетих арекетлерине расткелинмей. Онынъ девринде Укъбе бин Нафи озь гъайретлеринен Шималь Африкада базы фетихлер япкъан. Мерван Ибн Хакем вакътында да кене айны себеплери ичюн фетихлерде бир янъылыкъ олмагъан.

Абдульмелик Ибн Мерван заманында, Хорасанда, Византия топракъларында ве Шималь Африкада даа эвель фетих этильген топракъларнынъ эски саиплери, ульке ичинде олгъан давалардан файдаланып, эски топракъларыны алмагъа башладылар. Абдульмелик Ибн Мерван ульке ичинде тынчлыкъны теминлегенден сонъ ордуларыны Византия акимлигинде олгъан топракъларгъа йибермеге башлады. Бу ордулар Къайраван ве Къартаджа киби даа эвель джойгъанлары базы меркезлерини къайтарды. Янъы базы ерлерини де фетих эттилер. Абдульмелик Шималь Африкада Византия акимиетини йыкъты. Бу арада Хорасан ве Анадолудаки Византия топракъларында да низам къойды. Абдульмелик Ибн Мерван заманында олгъан бу мувафакъиетлер, Велид девринде-

ки фетихлери ичюн бир темель олды. Абдульмелик ичериде олгъан исьянларны да бастырды. Ольгенинде огълу Велидке, Атлас Океанындан Джейхун озенине къадар кенъ топракъларгъа аким олгъан кучьлю бир девлет къалдырды.

Абдульмелик девринде гъарп тарафларынынъ умумий валиси Хаджадж эди. Хаджадж Хорасан губерниясына къойгъан Кутейбе Ибн Муслимни Тюркистаннынъ фетихинен вазифелендирди. Кутейбе тюрк-арап сынъыры къабул этильген Джейхун Озенини кечип Мавереау'н-нехирге кирди (705). Кутейбе бу больгеде Бейкент, Бухара ве Самаркъант киби тюрк шеэрлерни алдылар. Энъ сонъунда Фергана-Къашгъар шеэрлери арасында олгъан тиджаретни алмакъ макъсадынен сеферге чыкъты. Базы мувафакъиетлер къазанды. Амма Халифе Сулеймангъа исьян этти ве нетидже вазифеден алынып ольдюрильди. Тюркистанда юз йыл девам эткен тюрк-арап курешлери эснасында тюрклер, эр фырсатта арапларгъа къаршы топракъларыны къорчаладылар. Арап миллетчилиги япкъан базы Эмевий идареджилери больгедеки тюрклерге мусульман олмаларына рагъмен агъыр вергилер юкледилер.

Бу арекетлер себебинен больгедеки Эмевий фетихлери къалыджы олмагъан ве тюрклернинъИслямгъа киришлери кечиккен.

Велид Ибн Абдульмелик девринде 711-712 сенелери Мухаммед Ибн Къасым командирлигинде Эмевий аскерлери тарафындан Синд этрафы фетих этильген эди. Больгеде олгъан эски ялыбою шеэри олгъан Дейбулун фетихинде мусульман араплар, Хиндистанда биринджи кере тесирли бир силя олгъан манджыныкъны къулландылар. Шеэрнинъ алынмасындан сонъ мусульман олмагъанларгъа сербестлик берильди ве булар зыммий статусында къорчаландылар. Бойлеликнен Ислямиет, Индистаннынъ тюбюндеки къытагъа кирди.

Велид девринде Тарыкъ Ибн Зияд 711 сенеси бир ордунен, сонърадан озь адынен анъыладжакъ олгъан Джебели'т-Тарыкъ Богъазыны кечип Испаниягъа кирди. Келеджек йылы Муса Ибн Нусайр бир ордунен Испаниягъа кечип фетихлерге девам этти. Бу фетихлер нетиджесинде Ислям дюньясынынъ сынъырлары Тюркистандан Франция ичине, Анадолудан Индистан сынъырларына къадар кенъишлеген. Кене Велид девринде Анадолу сеферлерининъ командири Меслеме Ибн Абдульмеликнинъ фетихлеринен толудыр.

Сулейман Ибн Абдульмелик девринде Меслеме Ибн Абдульмелик реберлигинде Эмевий ордусы Стамбулны муасара эткен, лякин Сулейман ольгенинен ерине кечкен Омер Ибн Абдульазиз тарафындан мусара токътатылып орду арткъа къайткъан.

Муса Ибн Нусайрдан сонъ Эндулюстеки Эмевий ордулары командирлигине кетирильген Хур Ибн Абдурахман эс-Сакъафий, 717-718 сенелери Пирене Дагъларыны кечип, Франция ичине мувафакъиетли сеферлер тертип этти. Бу уджюмлер даа сонъ девам эттирилип мувафакъиетли нетиджелер алынды. 720-721 сенелери мусульманлар Шималь Африкадан Сиджилия Адасына ильк сеферлерини тертип эттилер.

Халифе Хишам заманында Маверау'н-нехир губерниясы тайин этильген Наср Ибн Сейяр, даа эвель Кутейбе Ибн Муслим тарафындан фетих этильген топракъларнынъ чокъусыны текрар фетих этти. Эрменистан валиси Джеррах Ибн Абдуллах Хазарларнен куреш этти. Хишам эмджесининъ огълу ве Азербейджан, Эрменистан ве эль-Джезире валиси Мерван Ибн Мухаммед Кафкасияда фетихлер япты. Халифе Хишам 726 сенесинден башлап Анадолугъа сеферлер тертип этти. Айны йыл Къайсериге етип баргъан Меслеме Ибн Абдульмелик, бир йыл сонъ Изник дживарына къадар барды. Хишам тарафындан 730 да Эндулюс губерниясына тайин этильген Абдуррахман эль-Гъафики, Пиренелерни ашып, догъру шимальге девам этти. Анджакъ онынъ реберлигинде олгъан арап аскерлери иле Чарлес Мартелин эмириндеки френк аскерлери арасында олгъан Беляту'ш-шухеда (пуватия) дженкинде мусульманлар енъильди ве Абдуррахман эль-Гъафики шеит тюшти (732). Бу дженктен сонъ мусульманларнынъ гъарптаки дженклери битти.

Эмевийлер деврининъ сонъунда Ислям дюньясы гъарпта Атлантик Океанындан Испаниянынъ Пиреней Дагъларына, шаркъта да Китай ве Индистангъа къадар узана эди.

Ичеридеки меселелер

Эмевийлер Деврининъ эсас ичеридеки меселелеринден бири къабиле курешлери ве бу курешлернинъ укюметке тесир этмесидир. Эмевий халифелерининъ Суфьяние сойы, укюметлерини даа чокъ эвельден Суриеге ерлешкен Йемен асыллы Кельб къа-

билесине эсаслангъан эди. Мерван бин Хакем ортагъа чыкъкъан. Кельбилер Мерванны, Къайслылар исе Абдуллахны дестеклеген эди. Сулейман Ибн Абдульмелик девринде укюмет ичинде дженюп араплары тесирли олгъан. Бу халифеден башлап къабилелерден бири, ачыкъ оларакъ ишнинъ башына кечкен девлет бышлыгъынынъ янында ер алгъан. Башкъалары да къаршы кельгенлернен къалып эзильгенлер. Омер Ибн Абдульазиз къабиле курешлерини ёкъ этмеге тырышкъан. Йезид Ибн Абдульмелик девринде исе къабиле курешлери текрар ортагъа чыкъкъан. Шималь арапларынынъ элинде олгъан девлет реислиги Йеменли къабилелер узеринде баскъы япмагъа башлагъан. Йеменли къабилелернинъ къол тутувынен исьян эткен Йезид Ибн Мухеллеб ёкъ этильген. Сонъунджы Эмевий халифеси Мерван Ибн Мухаммед исе кучюни шималли къабилелерден алгъан.

Эмевийлер Деврининъ муим бир ичеридеки меселеси де джиддий къаршы кельген группалардан бириси олгъан хазрети Али тарафтарлары эди. Олар Халифеликте хазрети Али сойынынъ акъкъы олгъаныны айта эди. Хазрети Алининъ тарафтарлары, Муавие Ибн Эбу Суфьян заманындан башлап, Эмевий Девлетине къаршы олгъанлар ве заман-заман аякълангъан эди. Муавие, озь девринде фааль бир арекет косьтермеген. Оларны даима тешкерген ве оларны исьянджы олмакътан чыкъаргъан. Муавие булардан бир къысмыны дипломатик ёлларнен, бир къысмыны да шиддетликнен тесирсиз алгъа кетирген. Меселя Фаристе хазрети Али адына курешкен ве бабасы белли олмагъан Зияд Ибн Эбихни, Эбу Суфьяннынъ несебине къошып, къардашы илян эткен ве зарарсыз алгъа кетирген. Хутбелерде хазрети Алиге акъарет этилювине къаршы чыкъкъан Худжр Ибн Адий башында олмакънен берабер базы Али тарафтарлары исе онынъ девринде ольдюрильген эди.

Мухтар Ибн Эби Убейд эс-Сакъафий, хазрети Али сойынынъ акъларыны къорчалагъаны иддиасынен арекетке кечкен ве Эмевийлерге къаршы исьян эткен. Анджакъ онынъ бу арекети хазрети Алининъ сойы ве тарафтарлары тарафындан самимий корюльмеген ве онъа даима шубе иле бакъылгъан. Йезид девиринден башлап, Эмевийлерге къаршы арекетлернинъ ичинде олгъан Мухтар, башта Абдуллах Ибн Зубейрнен берабер арекет эткен, беклеген алякъаны корьмеген сонъ, онъа да къаршы арекетке кечкен. Куфе, Азербайджан, Исфахан ве Мусул киби ерлерни алгъан.

Даа сонъ исе Эмевий халифеси Абдульмелик Ибн Мерван ичюн де телюкели олмагъа башлагъан. Мухтар Ибн Эби Убейд, 687 сенеси Мусаб Ибн Зубейр тарафындан ольдюрильген.

Эмевийлер заманында хазрети Хусейиннинъ торуны ЗейдИбн Али, Хишам Ибн Абдульмелик заманында исьян эткен ве ольдюрильген (740). Ондан сонъ якъалангъан огълу ЯхъяИбн Зейд де бабасынен айны нетиджени пайлашкъан (743). Бу арада исьян эткен ДжаферИбн Эбу Талибнинъ торунларындан Абдуллах Ибн Муавие де зарарсыз алгъа кетирильген ве даа сонъ ольдюрильген (746).

Эмевийлер Деври Хариджийлернинъ исьянларынен ве девлетнинъ бу исьянларны бастырмакъ ичюн алгъан тедбирлери нетиджесинде мейдангъа кельген дженклернен толудыр. Бу исьянлар, Эмевийлер ичюн муим ич меселелер олды. Муавие заманында, хусусан Куфе ве Басра губернияларынынъ алгъан серт тедбирлеринен исьянлар бастырылды. Муавие айрыджа хазрети Али тарафтарларынынъ Хариджийлерге душманлыгъыны фырсат билип, бу эки группаны бири-биринен уруштырды. Факъат, не къадар дженклерде ольдюрильмекнен сайылары аз олса биле, аятта къалгъан Хариджийлер ве группагъа янъы къошулгъанлар девамлы интикъам алма ёлуна кеттилер. Хариджийлер бир ара Абдуллах Ибн Зубейрни дестекледилер. Лякин онынъ фикирлерини дестеклемегенини, хазрети Осман, хазрети Али, Зубейр Ибн Аввам ве Тальха Ибн Убейдуллах акъкъында яхшы къанаат ташыгъаныны бильген сонъ бундан вазгечтилер.

Мерван б. Хакем ве Абдульмелик б. Мерван девирлеринде башта Иракъ, сонъ Иранда ве Арап Ярымадасынынъ чешит больгелеринде олгъан Хариджий исьянлары, Эмевийлернинъ кучьлю валиси Хаджадж ве дигер командирлер тарафындан бастырылды. Башкъа къаршы группаларгъа олгъаны киби Хариджийлерге де алякъа косьтерген ве дертлерини динълеген Омер Ибн Абдульазиз заманында Хариджийлер мемлекетнинъ чешит ерлеринде япкъан арекетлерини токътатып онъа биат эттилер. Эмевийлернинъ сонъки вакъытларында эскиси къадар телюкели олмасалар да, девлетнинъ зайыфламасыны корюп исьянларыны яйгъынлаштырдылар. Исьянлар Шималь Африкагъа къадар узанды. Бу ерде 720 сенеси башлагъан Хариджий исьянлары йигирми йыл сонъ яйгъынлашты ве больгеде чокъ телюкели олды. Айрыджа Хариджийлер, Эмевийлер Девринде чешит фиркъаларгъа айырылдылар.

Базы мешур инсанларнынъ ве командирлернинъ исьяны, Эмевийлер Деврининъ муим ич меселелери арасында ер алыр. Эмевий командирлеринден Харис Ибн Сурейдж, девлетнинъ ислямны къабул эткен ерли халкътан верги алмагъа девам этмесине ве арап олмагъан мусульманларгъа экинджи сыныф инсан муамелеси япмасына къаршы чыкъып Хорасанда исьян этти. Больгедеки мусульман олмагъан ерли халкънынъ, чешит Арап къабилелерининъ ве Тюрклернинъ дестегини алды. Мурджие мезхебини яймагъа тырышты. Харис он йылдан зияде Эмевий губерниязларынен дженклешти. Бу арада Эмевийлерге къаршы исьян эткен Джудей Ибн Али эль-Кирманий адлы бир шахыс иле башта анълашты, лякин сонъ аралары ачылды. Экиси арасында олгъан дженкте Харис Ибн Сурейдж ольди (746).

Эмевийлерге къаршы исьян эткен башкъа бир шахыс да Ибнуль-Эшастыр (Абдуррахман Ибн Мухаммед). О даа эвель Эмевий тарафтары эди. Сонъ Абдуллах Ибн Зубейрни дестекледи. Даа сонъ текрар Эмевийлерге къошулды ве оларнен берабер Хариджийлернен дженктлешти. Рей губерниясына къоюлды. Оны бир ордунен шаркъкъа фетихке йиберген Хаджаджгъа ве Эмевий укюметине къаршы исьян этип халифелигини илян этти. Эмевий укюметинден мемнюн олмагъан бутюн группаларны этрафында топлады. Хаджадж йиберген ордуларны енъип, Иракъкъа кирди, Басра ве Куфени алды. Анджакъ 701 сенеси мейдана кельген дженклерде бири-бири артындан Хаджаджгъа енъильди ве бир даа озюни топлап оламады.

Эмевийлер Девринде ичеридеки меселелерден бири де аиле ичиндеки дава эди. Велиахт тайинлеринде терджихлер ве къарар денъиштирмелер ханедан менсюплери арасында чешит раатсызлыкъларгъа, ве атта олюмнен нетиджеленген вакъиаларгъа ёл ачкъан. II Велид, III Йезид Ибн Велиднинъ реберлик этмени бир исьян нетиджесинде ольдюрильген. III Йезиднинъ ерине кечкен Ибрахим Ибн Велид, онынъ халифелигини къабул этмеген Азербайджан валиси Мерван Ибн Мухаммед тарафындан тахттан тюшюрильген. Эмевий аилесинден Сулейман Ибн Хишам, Мерван Ибн Мухаммедке къаршы исьян эткен. Ханедан менсюплери арасында ортагъа чыкъкъан ачув, душманлыкъ, къавгъалар, губерния ве орду командирлери арасында да болюнмелерге ёл ачкъан.

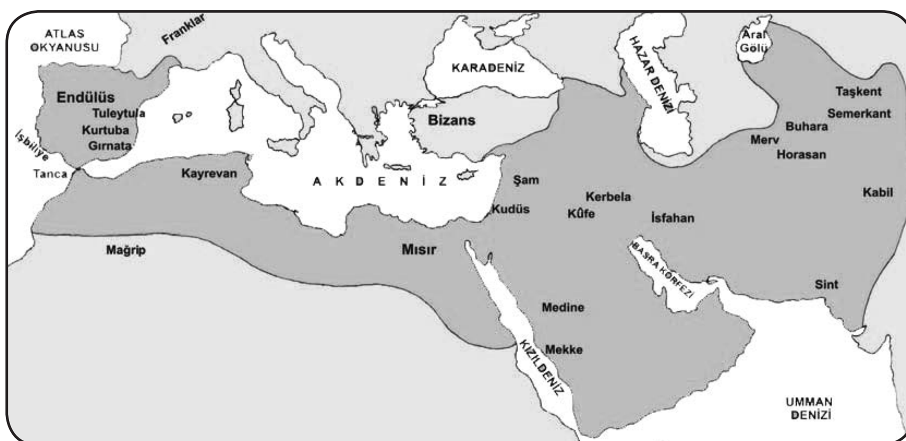

Тыш мунасебетлер

Эмевийлер икътидаргъа кельгенинде Сасаний Императорлыгъы йыкъылгъан, бу девлетнинъ топракълары мусульманларнынъ акимиетине кирген эди. Бунынъ нетиджесинде, Дёрт Халифе Девринде башлагъан тюрк дюньясы ве Берберийлернен мунасебетлер, Эмевийлер Девринде тезлешкен, бу эки миллет буюк ольчюде Ислямгъа кирди. Бу вакъытта Ислям, Мавеpay-н-нехир, Синд (бугуньки Пакистан), Эндулюске (бугуньки Испания) къадар узангъан, улькенинъ сынъырлары Френкистан ичине, Кафкасиягъа ве Индистангъа къадар кенълешкен. Тюрклер ве Берберилер, даа сонъ Ислямиетнинъ яйылмасына ве Ислям медениетининъ мейдангъа келювинде муим ишлер япкъан эди.

Хазрети Пейгъамбер вакътында башлагъан Византиянен мунасебетлер Дёрт Халифе вакътында девам эткен эди. Суриеде, Шималь Африкада, Акъденъиздеки адаларда ве Анадолудаки Византия топракъларында вазиет мусульманларнынъ файдасына инкишаф эткен. Бу янъылыкъ ве кенълешме Эмевийлер Девринде де девам этти. Эмевий ордулары 663 сенесинден башлап эр йыл Анадолугъа сеферлер япты. 668 сенесинден башлап Стамбул узерине биркъач кере япылгъан муасаралар мувафакъиетли олмады. Абдульмелик Ибн Мерван 685 сенеси ичеридеки курешлер себебинен Эмевий топракъларына уджюм эткен Византиянен барыш япмагъа меджбур олды. Бу барыш пек девам этмесе де, энъ азындан ичеридеки меселелер себебинен болдыргъан Эмевийлер Девлети

биркъач йыл сыкъынты яшамады. Абдульмелик Византиягъа тёлемеге меджбур олгъан вергини, озюнинъ бастыргъаны паралар-нен тёлемек истегенде 695 сенеси бу барыш бозулды ве текрар давалашма devri башлады.

Йыкъылув

Аббас огъуллары 718-719 сенелери Эмевий Девлетине къаршы арекет башлады. Отуз йыл къадар къарарлылыкънен алып барылгъан арекет нетиджесинде 750 сенеси Эмевий Девлетини йыкътылар. Базы себеплер Аббасий арекетине ярдымджы олгъан, девлетнинъ йыкъылмасыны тезлештирген. Бу себеплерден базысы булардыр:

1. Хазрети Али тарафтарларынынъ ве Хариджийлернинъ, Абдуллах Ибн Зубейрнинъ, Ибнул-Эшаснынъ, Харис Ибн Сурейджнинъ ве Йезид Ибн Мухеллебнинъ исьянлары девлетнинъ кучюни зайыфлаткъан. Хусусан сонъ Эмевий халифеси Мерван Ибн Мухаммед вакътында Сурие, Иракъ, Хиджаз ве Хорасанда мейдана кельген исьянларнынъ бу мевзуда муим тесири олгъан.
2. Шималь ве дженюп араплары арасындаки курешлер ве буларгъа багълы исьянлар девлетни йыпраткъан. Аскерий системанынъ къабиле темелине таянувы, халифелернинъ ве валилернинъ къабиле давалары ичинде ер алмасы къабиле курешлерини къызыштыргъан. Сонъки Эмевий халифесининъ шималли арапларына таянувы, бунъа багълы олып дженюп арапларынынъ девлетке къаршы олмасы йыкъылувны тезлештирген.
3. Эмевий халифелери араплардан башкъа, дигер мусульманларны арапларнен бир тутмайып ве оларнынъ файдалангъаны базы акълардан махрум эткен. Араплар тышындаки мусульманлар девамлы къаршы группаларны дестеклегенлер ве энъ сонъунда, Эмевий Девлетини йыкъкъан Аббасий арекетине къошулгъан эди.
4. Эмевий халифелерининъ чокъусыны диний аяттан узакъ олувы къаршы группаларнынъ козюне баткъан. Халифелернинъ эгленджеге меракълы олгъанлары ичюн девлетнинъ ишлерине джиддий бакъмагъанлар. Эмевий къорантасы арасында ич давалар да девлетнинъ йыкъылышында роль ойнагъан себеплер арасындадыр.

Сонъки Эмевий халифеси Мерван Ибн Мухаммед, Сурие,

Иракъ ве Хиджазда мейдана кельген исьянлары бастырмакъ-нен огърашкъанда Хорасанда Аббасий арекети суретленген. Аббасогъуллары тарафындан арекетнинъ башына кетирильген Эбу Муслим, Хорасан ве чевресинде яшагъан халкънынъ Эмевий укюметине къаршы кельген бутюн инсанларнынъ дестегини теминлеген. 747 сенеси арекетке кечкен. Устюне йиберильген Эмевий ордуларыны енъип, Иракъкъа къадар баргъан, 749 сенеси Куфени алгъан. Бу арада даа эвель бу ерге кельген Аббас аилесинден Эбу'ль-Аббас халифе илян этильген. Аббасий аилеси ве тарафтарлары улькенинъ эр тарафында укюметни къолгъа алгъан эди. Сонъки Эмевий халифеси Мерван Ибн Мухаммед, Эбуль-Аббаснынъ эмджеси Абдуллах Ибн Али реберлигинде олгъан Аббасий ордусынен Зап сувы кенарында япкъан дженкинде енъилерек, Суриеден Мысыргъа къачкъан. Мерван, тутулып ольдюрильген. Бойледже шаркътаки Эмевий акимиети сонъуна етти. (750).

Гъарб (эндулюс) эмевийлери

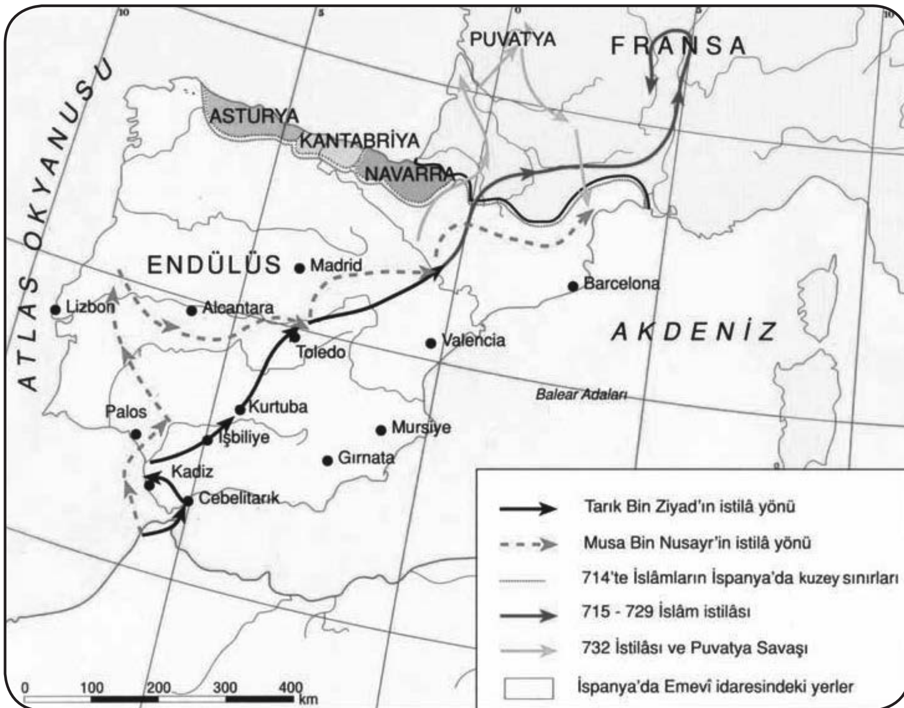

Эндулюс (бугуньки Испания), мусульманлар тарафындан 711 сенеси алынгъан сонъ 750 сенеси къадар Эмевийлерге, бу тарихтен 756 сенесине къадар да Аббасийлере багълы олгъан. 756 сенеси къурулгъан Эндулюс Эмевийлеринден эвельки вакъыткъа «Валилер Деври» айтыла. Бу девирде мусульман фатихлер Эндулюсни къулланып, Авропанынъ фетихини керчеклештирмек ичюн тырышкъан эди. Бунынъ нетиджесинде Френкистаннынъ дженюби мусульманларнынъ укюметине кечкен, атта 732 сенеси арап ордулары бугуньки Парижге пек якъынлашкъан эдилер. Анджакъ мусульманлар арасында мейдангъа кельген къабиле давалары, бирликни ве ярдымлашмакъны бозгъан. Бу себептен фетих арекетлери токътагъан.

Эмирлик деври

Аббасийлер 750 сенеси гъарптa Эмевийлерни йыкъкъан сонъ, олардан аятта къалгъан Эмевий шехзаделеринден Абдурахман Ибн Муавие, Филистин ве Мысырдан кечип Шималь Африкагъа, андан да 755 сенеси Эндулюске кечти. Сонъки Эндулюс губерниясынынъ бутюн маниаларына бакъмайып, 756 сенеси Къуртубагъа кирип, эмирлигини ве Эндулюснинъ багъымсызлыгъыны илян этти. Бойлеликнен, Эндулюсте 756-ндан 1031-не къадар, 275 сенеси девам этеджек янъы бир Эмевий девлетини къурды.

Эндулюс Эмевий девлетининъ акимиет деври, 756-929 сенелери арасында «Эмирлик», 929-1031 сенелери арасында «Халифелик» олмакъ узьре эки девирге айырылыр. Эмирлик деври де экиге айырылыр: Сырасынен I Абдуррахман (756-778), I Хишам (788-796), I Хакем (796-822) ве II Абдуррахманнынъ (822-852) идареджилик эткенлери биринджи девирге, девлетнинъ къурулув йылларыдыр. Бу девирде эмирлик, бир тарафта Аббасийлер ве Френклернинъ чыкъарткъан исьянларынен огърашкъан эди. Эмирлик, Френклер ве Христиан Испаниялы къыраллыкъларынынъ Эндулюске япкъан уджюмлеринден озюни къорчаламагъа меджбур къалгъан. Анджакъ асыл да дагъылма я да йыкъылма аляметлери косьтермеген. Бу нокътада Эмевий идареджилери девлетнинъ девамлылыгъы мевзусында косьтергенлери азим ве къарарлылыгъынынъ буюк ролю олгъандыр.

Бу вакъытта Эндулюсте икътисадий мевзуда муим янъылыкълар кечти. Маденлер ишлетильмеге башланды, ёл ве копюрлер

къурулды. Бостанджылыкъта гъарптан кетирильген янъы техникалар къулланмагъа башланды. Истисал санайы инкишаф этти, тыш тиджарет артты. Икътисадий янъылыкъларгъа багълы олып мимарджылыкъта да алдгъа кетильди. Эмирликнинъ ильк мертебесинде ерли испаниялылар арасында ислям пек тез даркъалды. Тахминен учь ярым-дёрт миллион ерли халкънынъ чокъусы зорланмайып динге кирди. Бунынъ янында мусульман идареджилернинъ муляйим олгъанлары себебинден мусульман олмагъанлар да рааат яшады.

Эмирликнинъ, Мухаммед (852-886), Мунзир (886-888) ве Абдуллахнынъ (888-912) башлыкъ олгъан йыллары исе экинджи девирдир. Бу йыллар да бурхан (кризис) йылларыдыр. Якълашыкъ алтмыш йыл девам эткен бу девирде укюмет къабилиетсиз ве теджрибесиз инсанларнынъ къолуна кечкен. Бунынъ нетиджесинде джемиетте къабилевий ве этник душманлыкълар олгъан. Фаркълы къабилелер ве миллетлер (Араплар, Берберийлер, Мувелледлер, Мустариблер) арасындаки къавгъалар, Христиан къыраллыкълар тарафындан да къызыштырылып, Эндулюсни даваларгъа алып баргъан. Истикърарсызлыкъ икътисаткъа зарар берген, вергилер топланамагъан. Бу себептен девлет хазинеси бошап къалгъан.

Халифелик деври

Абдуллахнынъ ерине торуны III Абдуррахман (912-961) кечти. О, икътидаргъа кельгенинде ульке ички давалар, икътисадий тюшюв ве сиясий болюнмелер ичинде олгъан. III Абдуррахман башта меркезий укуметни тюзетти. Авторитетни озюнде топлады. Исьянджыларны укюметке багълады. Оларнынъ реберлерини топлап, Къуртубада меджбур этип тутты ве исьян меркезлерининъ янъыдан девлетке верги тёлемесини теминледи. Бу вакъытларда Шималь Африкада Шиий-Фатымий икътидары сурьатнен яйылмагъа башлагъан эди. Ичериде олгъан исьянларны мувафакъиетнен бастырып, бундан джесарет алгъан III Абдуррахман, 929 сенеси «Насыр лидиниллях» унванынен озюни халифе деп, илян этти. Бойлеликнен, «Эндулюс Эмевий Эмирлиги», «Эндулюс Эмевий Халифелиги»не денъишти.

III Абдуррахман ульке ичинде бирлик ве тынчлыкъны теминлеген сонъ Фатымийлерге къаршы курешини башлатты. Шималь Африкада олгъан базы Берберий къабилелеринен иттифакъ япып

мустакъилликни кенъишлетти. Шимальдеки Христиан ве Испания къыраллыкъларына къаршы сеферлер япып, оларны Эндулюс Эмевий Халифелигине верги тёлеген яндаш багъымсыз девлет алына кетирди. Ич парчаланмада муим роль ойнагъан Арап къабилелери арасындаки ракъипликни ёкъ этти ве девлетнинъ къапуларыны бутюн инсанларгъа ачты. Башкъа тарафтан эгитимни яйды ве Къуртубаны чешит тюрли мимарий эсерлернен донатты. Онынъ девринде хазиненинъ сермиясы артты. Бу мувафакъиетлер III Абдурахманнынъ шуретини арттырды. Византия ве Германия императорлары эльчилер йиберип, о иле сиясий мунасебетлер къурдылар.

III Абдуррахман ольгенинен ерине огълу II Хакем кечти (961). Онынъ девринде даа эвель олгъан сиясий истикърар девам этти. Испания къыраллыкъларына къаршы къазанылгъан устюнлик сакъланылды. Билим ве санаатта базы янъылыкълар олды. Окъутув яйгъынлаштырылды. Факъыр талебелернинъ окъутулмасы ичюн тек Къуртуба пайтахтында 27 ятылыкъ мектеби ачылды. Мектепте денъишик бильги фенлерине аит 400.000 китап олгъан, о куньки дюньянынъ энъ буюк девлет китапханелеринден бири къурулды.

Йыкъылув

II Хакемден сонъ Эндулюс Эмевий Девлетининъ башына даа пишкинлик чагъына кирмеген огълу II Хишам кечти. Бу вазиет, девлетнинъ энъ устюнде олгъан ве муим макъамында бир авторитет бошлыгъыны мейдангъа кетирди. Бу бошлыкъны толдырмакъ ичюн башкъа шуретли инсанлар ве аскерий идареджилер арасында рекъабет ве куреш башлады. Бу куреште гъалебе чыкъкъан Йемен асыллы Амирий аилеси, халифеге аит векялетлерни къулланды. Амирий аилеси Эндулюстеки сиясетни даа отуз йыл девам эттирдилер. Анджакъ сонъунда халифелик макъамына козь этмелери узерине Эмевийлернен араларында давалар чыкъты. Сонъунда Амирийлер икътидарны гъайып эттилер. Эмевий тарафтарларынынъ бу ханеданнынъ девамы ичюн башкъа кечирген инсанлары къарышыкълыкъны токътатып оламадылар. Укюметни текрар алгъан Эмевийлер бу сефер озь араларында икътидар къавгъасына кирдилер. Йигирми йыл девам эткен бу куреш, меркез идаренинъ виляетлер устюндеки контролюни тамамынен ёкъ этти.

Бу дженклерден безген Къуртуба пайтахтынынъ итибарлы кимселери 1031 сенеси бир арагъа келип, халифеликни ёкъ этмеге ве Эмевий сойындан олгъан эр кесни шеэрден чыкъармагъа къарар берди. Идарени, итибарлы кимселерден оладжакъ бир шуранынъ вазифеленювине къарар бердилер. Бойлеликнен, Эндулюс Эмевий Девлети йыкъылды. Бу адиселерден сонъ Эндулюс дагъылма девирине кирди. Эр шеэр мустакъиллигини илян этти ве бирер кучюк девлетчикке (Мулюк'ут-Таваиф) чевирильди.

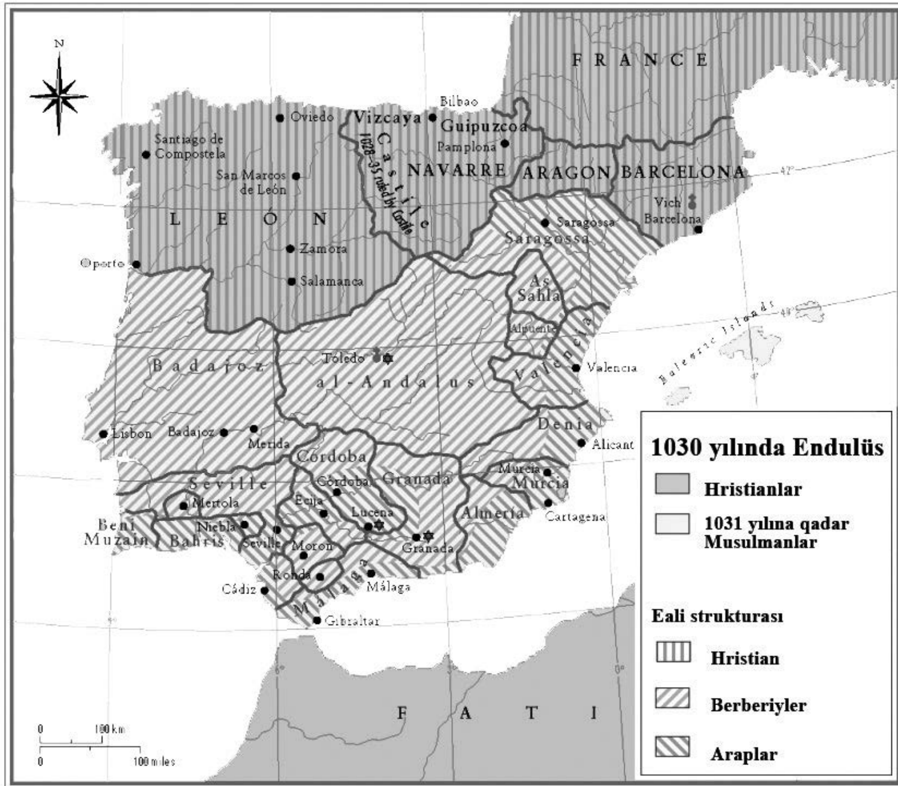

Эмевийлерден сонъ Эндулюс (1031-1492)

Мулюкут-Таваиф девринде эр бейлик Эндулюснинъ бирлигини дегиль, озь барлыгъыны сакъламагъа тырышты. Айрыджа фырсат тапып, сынъырларыны къомшу девлетлерге къаршы кенълештирмеге башлады. Нетиджеде бейликлер арасында къанлы дженклер мейдангъа кельди. Бу фырсатны бильген Испания къыраллыкълары, хусусан Кастилия Къыраллыгъы бир тарафтан бейликлер арасындаки дженклерни яхшыджа къызыштыраракъ,

башкъа тарафтан Эндулюс топракъларына уджюмлер тертип этти. Сонъунда 1085 сенеси улькенинъ Къуртубадан сонъ экинджи буюк шеэри Тулейтула мусульманларнынъ элинден алынып ёкъ этильди.

Эндулюс идареджилери топракъларыны къорчалап оламагъаны себебинден Шималь Африкада кучьлю бир девлет къургъан Мурабытлардан ярдым истеди. Мурабытлар Эндулюске кечип, эм Христиан телюкесини токътаттылар эм де бейликлерни йыкъып Эндулюсни идаре эттилер. Эндулюсте Мурабытлар акимиети 1090 сенесинден башлап 1147 сенесине къадар девам этти.

Мурабытларнынъ йыкъылмасындан сонъ Эндулюснинъ имаесини Мурабытларнынъ ерине къурулгъан Муваххитлер алды (1147). Лякин 1228 сенеси Муваххитлер де йыкъылмагъа башлады. 1228-ден башлап 1250 сенесне къадар Гъырната ве чевресиндеки биркъач шеэрден гъайры Эндулюс топракъларынынъ тамамы Христиан укюметине кечти.

Мусульманларнынъ элинде къалгъан Гъырната ве дживарында олгъан Гъырната Султанлыгъы башкъа адынен яни Насрийлер Девлети (1238-1492) къурулды. Насрийлер йымшакъ ве динамик тыш сиясет такъып эткенлери ичюн, къургъан девлетлерини эки ярым асыр яшатмакъны беджердилер. Амма ичеридеки давалар себебинен бу девлет де йыкъылды. Насрийлер тыш телюкелеринден къорчаланмакъ ичюн Шималь Африкадан да ярдым аламадылар. Сонъунда Кастилия- Арагон Къыраллыгъы 1492 сенеси Гъырнатаны ишгъал этти. Кастилия Къыралы Фердинанд ве апайы Къыраличе Изабелла Гъырнатаны теслим алгъанларында мусульманларнен бир анълашма япты. Бу анълашма иле оларгъа, топракъларында раат яшап оладжакъларыны, джанларына ве малларына тийильмейджегини, динлеринден къайтарылмаджакъларыны, ибадетлерини раат япып оладжакъларыны сёз берди. Бойледже, Испанияда секиз асырдан берли девам эткен Ислям укюмети битти.

Эндулюсте мусульмарнынъ ёкъ этилюви

Кастилия Къыралы Фердинанд ве апайы Къыраличе Изабелла, Гъырнатаны теслим алгъанда, мусульманларнен япкъан анълашмагъа беш йыл уйдылар. Сонъ исе кильсе менсюплерининъ къызыштырмасынен 1497 сенеси мусульманларны меджбурий христианлаштырма фаалиетине башладылар. Мусульманларгъа йиберильген раиплер, олардан я христиан олмаларыны я да мемлекеттен кетмелерини истей эдилер.

Испания Къыраллыгъы 1526 сенеси бир ферман язып ульке-деки бутюн мусульманларны христианлыкъны къабул этмелерини илян этти. Айрыджа чешит больгелердеки мусульманларнынъ бири-бирине кетип кельмелерини, айванларны Ислямий усулларгъа коре кесмелерини, Мусульман ады ве унванларны къулланмаларыны, балаларыны суннет эттирмелерини ясакъ этти. Кене 1556-57 сенелеринде чыкъарылгъан бир ферман иле мусульманларнынъ 11 яшыны кучюк балаларынынъ кильсе мектеплерине берильмелерини, арапчанынъ ясакъ олгъаныны, къадынларнынъ христиан адетлерине коре кийинмелери, эвлерде арапча китапларнынъ олмамасы эмир этильди. Бу серт къарарлар къаршысында мусульманлар 1568-1570 сенелери арасында аякъландылар. Лякин бу аякъаланма бастырылды.

«Инквизиция махкемелери» юкъарыдаки къарар ве эмирлернинъ япылмасы ичюн сефербер олды. Ислям динине багълы олгъанындан шубеленильген кимселер джезаландырылдылар. Факъат бутюн бу баскъыгъа тюшкен инсанларнынъ гонълюнден Islямны сильмеге етмегенини анълагъан Испания Къыраллыгъы, 1609-1614 сенелери арасында тахминен беш юз бинъ мусульманны аман-аман бутюнлей Испаниядан узакълаштырды.

БЕШИНДЖИ БОЛЮК

АББАСИЙЛЕР

Къурулув

Аббасийлернинъ къурулувында япылгъын биринджи чалышмалар, 717 сенеси Аббаснынъ торунларындан Али тарафындан башлатылды. 717 йылына къадар Аббаснынъ огъуллары ве торунлары, сиясетте буюк роль ойнамагъан эди. Али де башында дедеси ве бабасы киби сиясетнен пек меракъланмады. Анджакъ, Эмевий укюметининъ озюни ве Аббасий аилесининъ башкъа азаларыны пайтахт Шамдан чыкъармасындан сонъ фикирини денъиштирди. Эмевийлернинъ, Алининъ ве якъынларынынъ укюметини къолгъа кечиреджеклеринден къоркъкъанлары ичюн оларны чыкъармакъ къарарыны алгъанлары анълашыла.

714 сенеси Али Аббасий аилесинен берабер бугуньки Урдун сынъырлары ичинде къалгъан Хумейме коюнде ерлешти. Хумейме, Эмевий идареджилерининъ дикъкъатыны пек чекмеген, онынъ ичюн де гизли тешкилятланмагъа онъайтлы бир ер эди. Койнинъ

бу хусусиетинден файдалангъан Али, Эмевийлерге къаршы 714 сенесинден башлап Аббасий арекетини бу ерде башлатты.

Аббасий арекети башлагъаны вакъытта Эмевийлер бир сыра менфий адиселернен къаршылаша эди. Арап къабилелери арасында шиддетли дженклер яшамакъта эди. Сыффын дженкинден сонъ ортагъа чыкъкъан Хариджийлер, Эмевийлерге къаршы девамлы исьян алында эдилер. Хазрети Али тарафында олгъан группалар кет-кете кучьлене эди. Сонъки группадакилер тек хазрети Али союндан кельген кимселернинъ халифе оладжагъыны къабул эткенлеринден Эмевий укюметини къабул этмей эдилер. Бу себептен де базы больгелерде Эмевийлерни къыйынчылыкъкъа тюшюрген исьянлар чыкъара эди. Эхли Бейт тарафында олгъан фыркъалар, чокъусы Шиа я да Шиийлер эди. Бутюн бу яшангъанлар Аббасийлернинъ ишлерини къолайлаштыра эди.

Аббасий арекетининъ башлагъаныны хабер алгъан Али тарафтарлары да Хумеймеге кеттилер. Бу ерде Эмевийлерге къаршы Аббасийлернен иттифакъ къурдылар. Эмевий душманы бу янъы ордунынъ лидерлигини Аббасийлер алдылар.

Аббасийлер, бойлеликнен хазрети Али тарафтарларынынъ дестегини алгъан сонъ, 718 сенесинден башлап пропаганда япмагъа башладылар. Куфе ве Хорасан, пропаганда чалышмаларынынъ энъ тесирли япылгъан больгелери эди. 745 сенеси больгеге Аббасий аилесининъ темсильджиси олып Эбу Муслим Хорасаний йиберильди. Онынъ тамырлары Иранлы эди.

Эбу Муслимнинъ Хорасангъа кетмеси, Аббасий арекети ичюн бир башланув нокътасы олды. О, Хорасанда арап къабилелери арасындаки даваларындан фырсат алып, 747-нде Аббасийлернинъ ихтилял байрагъыны ачты. Къыскъа вакъытта Эмевий ордусыны енъип больгеге аким олды. Бундан сонъ, 749 сенеси сентябрь 2-нде Аббасий аскерлери Куфе шеэрине кирди. Сонъра 749 сенеси Аббасийлер, Куфеде о куньки лидерлери Эбу Аббасны халифе оларакъ илян эттилер. Эбу Аббас, халифе олып окъугъан ильк хутбесинде, укюмет акъкъынынъ, тек Аббасийлерге аит олгъаныны айтты.

Аббасийлер икътидаргъа еткенлерине къадар Шиийлернен къургъан бераберликни бозмамагъа дикъкъат эттилер. Анджакъ икътидарны къолгъа алгъан сонъ оларгъа терс чевирильдилер.

Сонъ яваш-яваш Шиийлернинъ башында кельген лидерлерини ортадан ёкъ эттилер.

Эмевий укюметини бутюнлей сильмек макъсадынен бир Аббасий ордусы Сурие узерине йиберильди. Эмевий ордусы 750 сенеси январь 16 куню Зап озени кенарында Аббасий ордусына маниа олмагъа тырышса да япылгъан дженкте енъильди. Аббасий ордусы, Эмевийлернинъ пайтахты Дымашкъкъа кирди. Енъильген Эмевий укюмдары II Мерван, Мысыргъа къачмагъа меджбур олды. Анджакъ айны йыл Аббасий аскерлери тарафындан бу ерде якъаланды ве ольдюрильди. Бойледже, Эмевий девлети йыкъылды, онынъ ерини Аббасий девлети алды.

Аббасийлер озь икътидарларыны къавийлештирмек ичюн Эмевий сойындан олгъанларны бутюнлей ёкъ этмесинден башладылар. Бунынъ нетиджесинде Эмевий сойындан чокъ инсан ольдюрдилер.

Аббасийлер Эмевийлерни йыкъмакънен берабер, Ислям дюньясында биринджи кере оларнынъ башлаткъаны салтанат укюметини девам эттирдилер. Чюнки, ильк Аббасий халифеси Эбу Аббас ольмеден эвель ерине къардашы Эбу Джаферни велиахт тайин этти. Бундан сонъ Аббасийлернинъ башына кечькен отуз беш халифенинъ эписи, Эбу Джафернинъ союндан кельген.

754 сенеси Аббасий укюметининъ башына Эбу Джафер Мансур кечти.

Мансур ишнинъ башына кельгенинде Аббасий укюметининъ темеллерини къавийлештирмек ичюн бир сюрю фаалиет япты. Халифелик макъамында козю олгъан ве оны къабул этмеген эмджеси Абдуллахны Эбу Муслимнинъ ярдымынен ёкъ этти. Артындан да Хорасан больгесинде пек кучьлю олгъан Эбу Муслимни де келеджекте меселе чыкъарып оладжагъы эндишесинен ольдюртти. Башкъа тарафтан да Шиийлер, Аббасийлернинъ озьлерини къандырып, икътидарны алгъанларыны тюшюне эдилер. Бу фикирлерден арекет этип, икътидарны алмакъ ичюн хазрети Алининъ огълу хазрети Хасаннынъ торунларындан Ибрахим ве къардашы Мухаммеднинъ реберлигинде якъаландылар. 662-663 сенелери олгъан бу исьянны Мансур пек серт шекильде бастырды.

Мансур ичеридеки телюкелерни бойлеликнен ортадан ёкъ эткен сонъ, Диджле озенининъ къыйысында мешур Багъдат шеэри-

ни къурдурды. Бундан сонъ Багъдат эм гузеллигинен эм де медениетлигинен къыскъа вакъытта дюньянынъ энъ парлакъ ве козьде шеэрлеринден бири олды.

Мансур янъы укюметнинъ темеллерини сагъламлаштыргъан бу гъайретлеринен Аббасийлернинъ керчек къуруджысы оларакъ къабул этильмектедир.

Аббасийлернинъ къурулувындан сонъраки тарих эки девирге айырыла. Бириндажи девир, 750-847 сенелери арасыны ичине алмакъта. Мансур, Мехди, Харун Решид, Мемун, Мутасым ве Васыкъ киби халифелернинъ иш башында олгъаны бу вакъыт, Аббасийлернинъ атта бутюн Ислям тарихынынъ «алтын чагъ»ы къабул этилир. Ислям медениетининъ къурулувы, даа чокъ бу вакъытта олгъан. Экинджи девир исе 847-ден башлап Аббасийлернинъ йыкъылгъан тарихы 1258-ге къадар девам этер. Бу девирде Аббасий Девлети баягъы такъатсызлашкъан. Бунъа багълы олып топракълары узеринде бирчокъ мустакъиль я да ян мустакъиль девлет ортагъа чыкъкъан.

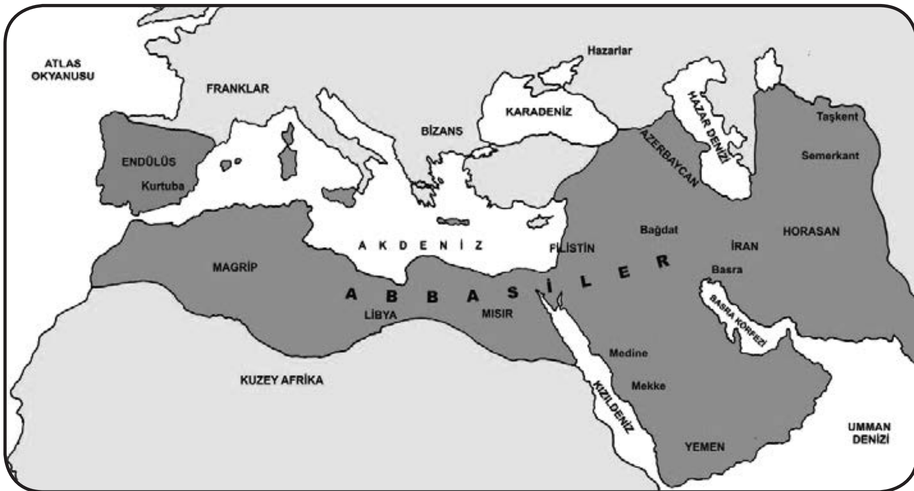

Аббасий Девлетининъ сынъырлары

Укюмет структураларында мевалийлернинъ[2] кучьленюви

Эмевийлер темельде бир арап девлетинден эди. Укюмет азалары даа чокъ арапларнынъ къолунда эди. Арап олмагъан мусуль-

2 Мевалий - арап олмагъан мусульманлар.

манлар, яни мевалийлер идарий, икътисадий ве ичтимаий бакъымлардан араплар къадар итибарлы дегиль эдилер. Атта экинджи сыныф ватандаш муамелеси коре эдилер. Асылында олар мусульман олгъанлары ичюн тек теорик оларакъ арапларнен бир акъларгъа саип эдилер. Анджакъ ишнинъ озюнде вазиет фаркълы эди. Меселя олардан девлетнинъ келирлерининъ арттырылмасы макъсадынен араплардан да чокъ верги алына эди. Атта мусульман олмагъанларнынъ тёлеген вергиси, олардан да истене эди. Башкъа тарафтан дженклерге араплар суварий олып къошулгъанда, олар пияде олып вазифелендириле ве дженк гъаниметлеринден араплардан да аз пай алмакъта эдилер. Бу уйгъулама Эмевий укюмдарларындан тек Омер Ибн Абдульазиз (717-720) тарафындан терк этильди. Онынъ олюминден сонъ, янъыдан эски вазиетке къайттылар.

Эмевийлернинъ ерини Аббасийлернинъ алмасынен, араплар устюн ве сайлангъан макъамыны джойдылар. Мевалий иле араларындаки фаркъ кетти, атта мевалий арапларгъа къаршы устюнлик къазанды. Аббасийлернинъ къурулувында хусусан Хорасанлы мевалийнинъ буюк бир ери ве ролю олгъан эди. Бунынъ нетиджесинде девлет биринджи къурулгъаны вакъыт, укюметте муим базы макъамлар мевалийден кимселерге кечти. Меселя, Аббасийлер арекетининъ энъ кучьлю адларындан бири олгъан Эбу Муслим мевалийден эди. Ильк Аббасий халифеси Эбу Аббас исе онынъ гольгесинде яшай эди. Халифе Мансур, онынъ ярдымынен базы исьянларны токътатып олды.

Багъдатнынъ пайтахт олып къурулмасындан сонъ мевалийнинъ тесири, даа яхшы корюльмеге башлады. Ильк Аббасий халифелери, бу янъы пайтахтта Эмевийлерден чокъ Сасанийлерни орьнек алып, бир укюмет шекилини мейдангъа кетирдилер. Халифеликтен сонъ энъ тесирли макъам олгъан везирлик бойлеликнен Аббасийлернинъ идарий тешкилятлары арасына кирди. Аббасий сарайында Фарсча унванлар къулланылып, Фарсча йырлар айтылмагъа башланылды. Бундан гъайры, Иран тюшюнджеси ве санаат анълайышы тесирини косьтерди.

Аббасий укюметинде мевалий, къурулув йылларында олгъаны киби ондан сонъ да кучюни сакълады. Бунынъ энъ гузель орьнеги Бермекийлер аилесидир. Бу аиле Иран тамырлы эди.Ислямгъа кирмеден эвель Буддист эдилер. Аиледен ильк мусульман олгъан

Халит, Аббасий Девлети къурулгъанында Эбу Аббас тарафындан, мусульман олмагъанлардан алынгъан вергилернинъ топлангъаны муэссесе олгъан Дивану'ль-Харадж ве аскер айлыкълары иле багълы муэссесе олгъан Дивану'ль-Дженуд башлыгъы олды. Халит, айны заманда халифенинъ шахсий кятиби эди. Булардан башкъа, Багъдат шеэрининъ къурулмасына файда кетирди, денъишик тарихлерде Фарс ве Таберистан унванларыны да япты.

Халиттен сонъ Бермекийлер аилесининъ башкъа менсюби олгъан Яхъя, чешит вазифелер япты. 775 сенеси Азербайджан валиси олды. Мешур Аббасий халифеси Харун Решиднинъ шехзаделиги вакътында онынъ оджалыгъыны япты. Харун Решид халифе олгъан сонъ, оны везир тайин этип, озюнден сонъ улькенинъ энъ кучьлю идареджиси дереджесине юксельтти. Яхъя, узун бир вакъыт улькеде икътидар кучюни тек озю къулланды. Яхъя иле берабер эки огълу Фазыл ве Джафер де укюметте сёз саиби олдылар. Фазыл шаркъ виляетлерининъ, Джафер исе гъарп виляетлерининъ валиси олып вазифе япты. Бойлеликнен, улькенинъ укюмети, Яхъянынъ огъуллары арасында болюнди.

Яхъя он еди йыл везирлик япты. Бу вакъыт девамында укюметте къавий икътидаргъа ве кучьке саип эди. Онынъ везирлик япкъаны Харун Решид деври (786-809), Аббасий Девлетининъ энъ парлакъ девири деп сайылды.

Иранлы мевалийнинъ укюметтеки бу агъырлыгъы, арапларнынъ озь реакциясына ёл ачты. Арапларнынъ реакциясы да ойле олды: халифелик макъамыны алмакъ ичюн Харун Решиднинъ огъуллары Эмин (809-813) иле Мемун (813-833) арасында чыкъкъан дженкте, анасы Иранлы олгъан Мемунгъа къаршы, анасы Арап олгъан Эминнинъ янында ер алып косьтердилер. Бу дженктен Мемуннынъ гъалебе чыкъмасы, арапларнынъ укюметтен бутюнлей узакълаштырылмалары нетиджесине алып барды. Иран миллетинден инсанлар везир я да командир олып укюметке кирди.

Иранлылар киби мевалий ичерисинде олгъан тюрклер де Аббасийлер Девринде пек итибарлы мертебеге юксельдилер. Тюрклер, хусусан Мемун девринден башлап укюметте сёз саиби олмагъа башлады. Мемун, халифелигининъ ильк йылларында чокъ иранлыларнынъ дестегини къуллана эди. Амма иранлылар идареде пек тесирли олмагъа башлагъан сонъ, тюрклернинъ де укюметтеки кучюни артырмагъа башлады. Халифелигининъ

сонъки йылларында ордудаки тюрклернинъ сайысы 10.000 олды ве командир делегациясынынъ чокъусы тюрк командирлери эди.

Мемуннынъ олюминден сонъ къардашы Мутасым (833-842) тюрклернинъ дестегинен халифе олды. О да чешит тюрк улькелеринден чокъ аскерлер кетирип, ордунынъ буюк къысмыны тюрклерден япты. 836 сенеси Самара шеэрини къурып, тюрк аскерлеринен берабер халифелик меркезини анда кочюрди. Бойледже, 892 сенесине къадар девам этеджек «Самара деври» башлады. Бу заман ичинде тюрк командир ве аскерлер, укюмет азалары узеринде агъырлыкъларыны косьтердилер. Булар Мутевеккильден (847-861) башлап истегенлерини халифе япа, истемегенлерини бу макъамдан узакълаштырабиле эдилер. Меселя, 861-де тахткъа отургъан халифе Мунтасыр, бир йылдан сонъ вефат эткен, ерине ким кечеджеги боюнджа тартышма олгъанда, араларында Буюк Богъа, Кучюк Богъа ве Отамышнынъ булунгъан тюрк командирлери топландылар. Ве тек Мутасымнынъ союндан биринянъ халифе олабиледжегини бильдирдилер. Сонъра да онынъ торунларындан Ахмедке Мустаин унваныны берип, халифе оларакъ илян эттилер. Мустаинни тахттан узакълаштырып, ерине Мутеззни (866-869) халифелик макъамына отурттылар.

Мевалий, бир тарафтан укюметте кенъ имкянларгъа саип олып, башкъа тарафтан оларгъа берильген урьликтен файдаланып, озьлерининъ араплардан даа устюн олгъанларыны анълаткъан эсерлер язды. Бунъа къаршы араплар да озь устюнликлерини къорчалагъан эсерлер язды. Бу эсерлерде тарафлардан эр бири, озь устюнликлери янында къаршы тарафнынъ айыпларыны да сайды. Аббасийлер Девринде ортагъа чыкъкъан бу адиселер, Шуубие Арекети деп адландырылгъан.

Аббасийлернинъ дин сиясети

Аббасийлер, Эмевийлерден фаркълы олып динге якъын сиясет козеттилер. Эр шейден эвель халифеликни диний бир макъам олгъаны, ве бу макъамнынъ да дёрт халифеден сонъ тек озьлери тарафындан темсиль этильгени фикиринде эди. Бу мевзуда косьтерген къанытларыдан бири, хазрети Пейгъамбернинъ акърабасы олмалары эди. Олар бу делильни даа чокъ Шиийлерге къаршы къуллана эдилер. Даа эвель белли олгъаны киби Шиийлер, халифеликке хазрети Пейгъамбернинъ киеви олгъан хазрети Алининъ

ве онынъ союндан кельгенлернинъ акъкъы олгъаны тюшюне эдилер. Бу себептен олар да халифелик ичюн хазрети Пейгъамберге акъраба олмакъны бир делиль оларакъ къуллана эди. Анджакъ Аббасийлер, Пейгъамбер союнынъ къызы Фатма ве киеви Али васытасынен дегиль де, эмджеси Аббастан девам эткенини айтып, Шиийлерге къаршы чыкътылар.

Аббасийлер, халифелигине диний бир макъам олгъан фикирни ерлештирмек ичюн, хазрети Пейгъамберге акърабалыкъларындан башкъа, бу вазифенинъ озьлерине Аллах тарафындан берильгенини де айтмагъа башлады. Бу себепнен озьлерини «Аллахнынъ ер юзюндеки темсильджиси» я да «Аллахнынъ ер юзюндеки кольгеси» оларакъ таныттылар. Бундан башкъа, мусульманларнынъ бирлигини темсиль этмеге тек озьлерине аит олгъаны ве бу акънынъ къыяметке къадар озь эллеринде къаладжагъы фикирини ерлештирмеге тырышты.

Аббасийлер, динге берген эмиетлерини косьтермек ичюн, Ислям медениетинде эки муим шеэр къабул этильген Мекке ве Мединеге (Харамейн) айры бир алякъа косьтердилер. Меккеде Месджиди Харамны, Мединеде исе хазрети Пейгъамбернинъ Месджидини кенълештирдилер. Сув ихтияджыны къаршыламакъ ичюн къуюлар ачтырдылар. Бостанджылыкъны яймакъ ичюн каналлар яптырдылар. Хадж ёлларыны тамир этип эминли алгъа кетирдилер.

Аббасийлер, къурулув вакътында Шиийлернен берабер арекет эткен олсалар да, икътидарны къолгъа алгъан сонъ Шиий фикирлеринден узакъ турдылар. Бунынъ ерине халкънынъ чокъусынынъ менимсеген Сунний анълайышыны дестекледилер. Сунний алимлерге якъын олдылар.

Аббасийлер, Эмевийлерден фаркълы оларакъ, арап олмагъан халкънынъ Ислям динине кирмелерини тешвикъ эттилер. Олардан Эмевийлер Девринде алынгъан керегинден чокъ вергилерни алмадылар. Укюмет азаларыны оларгъа да ачтылар. Бу сиясет нетидджесинде Мысыр, Хорасан, Тюркистан больгелеринде мусульман олмагъанлар топланып, Ислям динине кирдилер. Бунъа багълы оларакъ, Эмевийлер Девринде нуфуснынъ чокъусы мусульман олмагъанына къаршылыкъ, Аббасийлер заманында вазиет терсине къайтты.

Аббасийлер, Ислям дюньясыны тыш уджюмлерге къаршы къорчаламакъны да дин сиясетининъ бир парчасы оларакъ корьдилер. Хусусан Византиялыларгъа къаршы япылгъан аскерий сеферлернинъ базыларына халифелернинъ озю де къошулгъан ве бойледже дженкке бергенлери эмиетни косьтерген эди.

Аббасийлер, Эски Иран дин ве мезхеплерине менсюп инсанлар ве фыркъаларнынъ Мусульман олмалары ичюн чокъ гъайрет эттилер ве керек олгъанда оларны агъыр джезаландырдылар.

Ички меселелер

750 сенеси къурулып 1258 сенесинде йыкъылгъан Аббасий Девлети, беш юз йылдан зияде яшагъан аятында чокъ ички меселелернен къаршылашты. Бу меселелернинъ артында чокъ денъишик себеплер бар эди. Оларнынъ бир къысымы, халифе ким оладжагъы мевзусында эди. Меселя, Харун Решидден сонъ огъуллары Эмин ве Мемун, халифелик макъамыны алмакъ ичюн бири-бирлерине къаршы беш йыл куреш эттилер. IX асыр орталарындан башлап, халифе тайин этилювинде эм Аббасий сарайында шехзаделер аналарынынъ эм де тюрклернинъ ролю баягъы артты. Бунъа багълы олып халифелик тахтына энъ къабилиетли ве энъ ляйыкъ олгъанлар ерине, я къадынлардан энъ тесирли олгъанларнынъ огъуллары я да тюрклернинъ ляйыкъ корьген кимселери отуртылды. Бу вазиет Аббасий ханеданынъ ичинде ве арапларнен тюрклер арасында базы къарышыкълыкъларгъа ве ички эсаплашмаларгъа себеп олды.

Меселелернинъ бир болюми, укюмет меркезинден узакъ базы больгелердеки губераторларнынъ я да ерли реберлернинъ мустакъиллик истегинден къайнакълана эди. Меселя, Хорасан больгесинде Тахирийлер, Мысырда Толуногъуллары, Шималь Африкада Агълебийлер бойлеликнен ортагъа чыкъкъан эди.

Башкъа бир дава себеби - Аббасийлернинъ элинден къуртулгъан Эмевий союндан кельгенлернинъ Эмевий Девлетини текрар джанландырмакъ ичюн арекетке кечмелери ве исьян чыкъармалары эди. Нитеким Эмин иле Мемун арасындаки куреш девам этркенде, Эмевий союндан Али Ибн Халид исьян этип, Сурие узерине кетти ве бир вакъыт Сурие ве чевресини озюне багълады. Факъат, Аббасийлер, бу арекетни чокъ кенъишлемейип токътатмакъны ве

ёкъ этмесине тырыштылар.

Аббасийлер Девриндеки ички меселелер арасында ичтимаий ве икътисадий себеплер де бар эди. Басра ве чевресинде ортагъа чыкъкъан зенджилер арекети, бу киби меселелернинъ энъ дикъкъат чеккенлериндендир. Бу больгеде тарлаларда ве тузлаларда чалышкъан чокъ зенджи къуллар чалышма шараитлернинъ агъырлыгъындан шикяет этип, 870 сенеси хазрети Али союндан олгъаныны сёйлеген Али Ибн Мухаммед адлы бир инсаннынъ реберлигинде аякъкъа турды. Исьян къыскъа вакъытта яйылып Аббасий идареджилерини къоркъутмагъа башлады. Узун бир муджаделеден сонъ тюрк командир ве аскерлернинъ дестегинен 883 сенесинде исьян бастырылды.

Аббасий укюметини джиддий сыкъынтыгъа кирсеткен меселелер арасында мезхеп ве дин иле багълы базы арекетлер ве инкишаф да бар эди. Келеджек мевзуларда бу меселелер даа кенъ анълатыладжакътыр.

Укюметке къаршы япылгъан диний-сиясий арекетлер

Шиийлернинъ исьянлары

Аббасийлер Девринде корюльген диний сиясий арекетлернинъ башында, Шиийлер тарафындан чыкъарылгъан исьянлар кельмектедир. Шиийлер, Аббасийлернинъ озьлерини алдатып икътидарны къолгъа алгъанларына инана эди. Бу себептен Мансур девринде икътидарны алмакъ ичюн хазрети Алининъ огълу хазрети Хасаннынъ союндан кельген Мухаммед, буюк бир исьянгъа реберлик этти. Мединеде башлагъан исьян, къыскъа вакъытта Меккеге, андан да Басра ве чевресине яйылды. Бу виляетлерде Мухаммедке халифе оларакъ илян этильди. Анджакъ Аббасий кучьлери, бу исъянны пек серт бастырды.

Мухаммеднинъ исьянындан тахминен черик асыр сонъра, халифе Хадий (785-786) иш башында булунаракъ, 786 сенеси Мединеде кене хазрети Хасаннынъ торунларындан Хусейин Ибн Али Аббасийлерни танымагъаныны бильдирип аякъкъа турды. Аббасийлернинъ бутюн маниаларына рагъмен Медине ве Меккени козетювге алып, бу эки шеэрнинъ халкъыны озюни халифе этип

танымасыны теминледи. Анджакъ Аббасийлер, Хусейин Ибн Алини ольдюрмекнен бу исьянны да бастырмакъны беджердилер. Исьянгъа къошулгъанлардан къачып джанларыны къуртаргъанлар да олды. Булардан бири, Хусейиннинъ къардашы Идрис эди. Бугуньки Фаснынъ узеринде олгъан топракъларгъа ерлешкен Идристен сонъ онынънен аддаш олгъан огълу, Харун Решид заманында Идрисийлер Девлетининъ темеллерини аткъан.

Халифе Мемун озюне тахтны алмакъ ичюн къардашы Эминнен япкъан куреш нетиджесинде, Мервде олгъан вакъытта бир ара озюнинъ ерине Эхли Бейттен Али эр-Рызаны велиахт тайин этмек истегенини айтты. Бу хаберни алгъан Багъдат пайтахтынынъ Шиийлери, хазрети Хасаннынъ союндан Ибрахим Ибн Мехдийни халифе оларакъ илян эттилер (17 июль 817). Бу вазиет, Аббасий укюметинде эки башлыкъ олмасына ве башкъа раатсызлыкъларнынъ ортагъа чыкъмасына себеп олды. Мемуннынъ Багъдаткъа къайткъан сонъ Ибрахим Ибн Мехдий халифелик макъамыны къалдырмагъа меджбур олды. Мемун Али эр-Рыза иле багълы къарарындан да къайтты. Бойледже, Шиийлер икътидаргъа еткендже бир сыра беклентилери нетиджесиз къалгъан эди.

Мутасым (833-842) халифелигининъ экинджи йылында яни 834 сенеси бу сефер хазрети Хусейиннинъ союндан кельген Мухаммед Ибн Къасым Хорасанда исьян этти. Аббасийлерни къабул этмейип халкътан озюне биат алмагъа башлады. Факъат Мухаммед Ибн Къасым Аббасийлернинъ Хорасан валиси Абдуллах Ибн Тахир тарафындан тутулып халифеге йиберильди ве апис этильди.

Хариджий арекетлери

Эмевийлер Девринде Къурейш къабилесининъ акълары ве итибары арткъан эди. Бунъа къаршы чыкъкъан Хариджийлер сыкъ-сыкъ аякъкъа турмагъа башлагъан. Мевалийден олгъанлар да бу инкишафкъа къошулгъан эди. Аббасийлернинъ мевалийге сыджакъ бакъышы, Хариджийлернинъ бу инсанлар узериндеки тесирини азлаштырды. Амма кене де Хариджийлер, Эмевийлер Девриндеки къадар олмаса да Аббасийлер Девринде де базы исьянларгъа тешеббюс эттилер. Шималь Африка, Иракъ ве Хорасан бу исьянларнынъ мейдангъа келюв больгелери эди. Харун Решид вакътында, халифенинъ зулум ве акъсызлыкъ япкъаныны айтып, Мусул ве Кирманда олгъан Хариджий аякъкъа тургъаны,

булар арасында энъ телюкели олгъаны эди. Халифе Мусул исьяныны, биркъач сефер енъген сонъ къыйын бастырылды. Айны йыл Кирманда башлап Афганистангъа къадар узангъан башкъа Хариджий исьяны исе тек Мемун девринде токътатылды.

Ислямгъа къаршы япылгъан диний-сиясий арекетлер

Аббасийлер Девринде эм укюмет эм де Ислямгъа къаршы базы муим арекетлер мейдангъа кельген. Бу арекетлернинъ аман-аман еписи де Иранда догъгъан. Булар арасыда Муканна ве Бабек исьянлары, Зердюштлик арекетлери энъ муим олгъандыр.

Муканна исьяны

Бу исьян Аббасийлерни икътидарыны зайыфлаштырмакъ ве Ислям динининъ даркъатылмасына маниа олмакъ ичюн эль-Муканна адлы бир Иранлы тарафындан Мервде башланды. О рухнынъ беденден беденге кирмеси манасына кельген анълайышыны яймакъта эди.О Аллахнынъ сырасынен Адем, Нух ве Эбу Муслимнинъ беденине киргенини, энъ сонъ да озь беденинде токътагъаныны иддиа эте эди. Бундан башкъа о, тарафтарларына Ислям ибадетлерини алып, Ислям динининъ харам къылгъан шейлерини элял къылгъаныны бильдирди. Эски Иран ишанчларындан олгъан Маздекийликке ляйыкъ оларакъ мал ве къадынларны эр кес ичюн ортакъ алгъа кетирди. Озюне чокъ тарафтар тапты.

Халифе Мехдий (775-785) тарафтарлар сайысынынъ артмасы ичюн Муканнанынъ узерине орду йиберди. Муканна кирильмеси къыйын олгъан бир къалеге ерлешти. Аббасий ордусынынъ муасарасы девамлы оладжагъыны коререк, къуртулувнынъ мумкюн олмагъаныны анълагъан сонъ, аилеси ве тарафтарларынен берабер интихар этти.

Бабек арекети

Эмин иле Мемун арасындаки икътидар ичюн курешлери, башкъа ерлерде олгъаны киби Азербайджанда да Ислямгъа къаршы олгъанларнен джиддий бир арекетнинъ чыкъмасына себеп олды. Бу арекет Бабек арекети деп беллидир. Бабекнинъ фикирлери

Муканнанынъкине пек якъын эди. Муканнанынъ тарафтарлырындан фаркълы тарафы, Бабекнинъ тарафтарлары арасында Къуран окъумакъ ве огренмек мумкюн эди.Тек намаз къылынмаз, ораза тутулмаз, ички ичильмез эди. Бу фикирлерни менимсегенлер айны заманда Хуремилер деп билинир.

816 сенеси Азербайджан сынъырлары ичиндеки Беззде исьян эткен Бабек, чевредеки Мусульман халкъкъа уджюм этип, къадын бала демейип эр кесни ольдюрди ве малларыны алды. Исьянны бастырмакъ ичюн Азербайджангъа бири-бири артындан валилер тайин этильди. Валилернинъ бутюн гъайретлерине рагъмен Мемун девринде (813-833) исьян токътатылмады. Мемуннынъ ерине кечкен Мутасым (833-842), йигирми йыл девлетни мешгъуль эткен бу исьянны бастырмакъ ичюн Афшин, Инакъ ве Бешир эт-Тюркий киби тюрк командирлерини вазифелендирди. Узун курешлерден сонъ Аббасий кучьлери 838 сенеси Бабек булунгъан Безз шеэрине кирмесини беджерди. Бабекни якъалап асты. Бойледже, Аббасий укюмети муим бир ич телюкеден къуртарылды.

Зындыкълар (еретики) арекети

Хазрети Омер девиринде Иран алынгъан сонъ, бирчокъ Иранлы Ислям динине кирмеге башлады. Анджакъ буларнынъ бир болюми корюниште Мусульман олгъан эди. Керчектен исе эски динлери олгъан Зындыкъларгъа я да Манихеистликке багълы эди. Зындыкълар деп айтылгъан инсанлар аслы да Эмевийлер Деврининъ сонъунда, хусусан да Аббасийлернинъ ильк девринде Мусульман къылыгъы тюбюнде асыл ишанчларыны яймакъ ичюн бир такъым гъайретлер косьтердилер. Бу черчиведе френкистанджадан арапчагъа терджиме эткен эсерлери ёлунен ве ляйыкъ мутте шиир ве эдебиятны къулланып, озьлери акъкъында бильдирмеге тырыштылар.

Аббасий идареджилери, зындыкъларгъа къаршы башындан башлап серт тедбирлер отькерди. Хусусан халифе эль-Мехдий (775-785) ве ерине кечкен огълу эль-Хадий (785-786) девирлеринде бу фыркъаларгъа къаршы серт курешлер япылды. Оларнынъ дюнья бакъышыны сильмек ве мусульманлар арасында тесирли олмаларына ёл бермемек ичюн мусульман алимлери мобилизациялы эди. Бу ёлнен мусульман алимлери тарафындан чокъ эсер ортагъа чыкъты.

Меркезий идареден айырылув

Аббасийлер, Асия, Африка ве Авропа къыталары узеринде чокъ больгеден мейдангъа кельген пек кенъ бир джогърафиягъа укюм эте эдилер. Амма, бу кенълик, Аббасийлер ичюн айны заманда бир риск къайнагъы эди. Чюнки бойле буюк бир императорлыкъны аякъта тутып олмакъ ичюн меркезий укюметнинъ девамлы кучьлю олмасы ве кучюни ульке топракъларынынъ эр тарафында ис эттирмеси керек эди. Лякин заман-заман Аббасийлерде меркезий укюметнинъ кучюни джойгъан вакъыт да олгъан. Шиийлер, Хариджийлер, базы губераторлар озь больгелеринде кучьлю ве тесирли олгъан базы аилелер, меркезий укюметнинъ кучьсюзлигинден файдаланып, хусусан узакъ больгелерде мустакъиль я да яндаш мустакъиль девлетлер къурмакъ ёлуна кеткен эдилер.

Аббасийлерден ильк айырылув бу девлетнинъ къурулувы иле берабер олды. Янъы девлетнинъ биринджи девиринде, Эндулюске къачмакъны беджерген Эмевий шехзадеси Абдуррахман, 756 сенеси бу ерде мустакъилликни къурды. Бойледже, Эндулюс Аббасий укюметинден чыкъты.

Аббасийлерден айырылгъан мустакъиль ве яндаш мустакъиль девлетлер

Аббасийлерден айырылув VIII. асыр сонъуна догъру Шималь Африка топракъларында да башлады. Халифеликнинъ озь акълары олгъаныны тюшюнген Эхли Бейтке менсюп базы аилелернен Хариджийликни яйгъан базы фыркъалар, меркезий укюметнинъ етерли олгъаны къадар контроль этип оламагъаны Шималь Африкагъа ерлештилер. Эхли Бейт тарафтарлары, 788-де Фаста (Морокко) Идрисийлер Девлетини, Хариджийлер исе 777-де Джезайирде Рустемийлер Девлетини къурдылар.

IX асыр сонъларындан башлап, меркезий укюметтен айырылув даа да чоълашты. Бунынъ эсас себеплеринден бири, ички ве тыш меселелер, улькенинъ меркезий укюметининъ кучюни азалтмасы эди. Тюрк командирлернинъ истегенлери инсанны халифе япмалары, истемегенлерини бу макъамдан узакълаштырмалары, меркезий укюметнинъ зайыфлыгъынынъ энъ ачыкъ корюльген ерлеридир. Атта халифелер, бу девирде озь вазифелерини керегинден зияде деп айтылгъан бир идареджиге къалдырып девлет ишле-

ринден узакъ къалма ёлуна кеттилер.

Халифелик макъамы бу шекильде пассив вазиетке кельген сонъ, базы валилер идаре эткен виляетлерини бирер девлетке чевирдилер. Иште, Тунисте Аглебийлер (800-900), Мысырда сырасынен Толуногъуллары (868-905) ве Ихшидийлер(935-969), Азербайджанда Саджогъуллары (890-929), Иранда сырасынен Тахирийлер (821-875), Саффарийлер (867-1500) ве Саманийлер (874-999) киби девлетлер пейда олды. Буларнынъ темель хусусиети тек дюнья бакъышта дегиль де, Аббасий халифелерине багълы олмагъанлары эди. Бу багълылыкънынъ шарты оларакъ, джума хутбелеринде Аббасий халифенинъ адыны анъар экен, айрыджа параларда озь адларынен берабер халифенинъ адыны да яздыра эди. Булардан башкъа идарелериндеки топракъларда бирер укюмдар киби арекет эте эди. Ады кечкен девлетлерден Мысыр ве Азербайджандакилер тюрк валилер тарафындан къурулгъан эди. Ирандаки девлетлернинъ къуруджылары исе фарс тамырлы эди.

Х асырда Аббасий топракъларында укюметни баягъы зайыфлаткъан эки муим девлет даа ортагъа чыкъты. Булардан бириси Бувейхийлер (932-1062), дигерлери Фатымийлер (909-1171)олып, экиси де Шиийлер тарафындан къурулгъан эди.

Бувейхийлер Иранлы эди. 930 сенесинден башлап Иранда укюметлерини къургъанлар. 945 сенеси исе Аббасий халифеси булунгъанда Багъдатны ишгъаль эттилер. Бундан сонъ бир асырдан чокъ вакъыт ичинде Аббасий укюметинде тесирли олдылар. Аббасий халифелерини бутюнлей озь незаретине алдылар. Аббасий сюлялеси бу баскъыдан тек 1055 сенеси, Багъдаткъа кирип Бувейхийлерге берген Сельчюкълы султан Тугърул Бейнинъ ярдымы нетиджесинде къуртулды.

Башкъа бир Шиий девлети олгъан Фатымийлер исе озь девлетини 909 сенеси Шималь Африкада къурды. Девлетни къургъанлар, хазрети Фатыма ёлунен хазрети Пейгъамбернинъ союндан кельгенлерни айтып янъы девлетке Фатымийлер адыны бердилер.

Аббасийлерде киби Фатымийлерде де бутюн Ислям дюньясыны укюм этмек киби макъсады бар эди. Бу макъсаткъа иришмек ичюн бир тарафтан Магъриб ве Эндулюс узеринде акимлик къурмагъа тырыша экен, башкъа тарафтан шаркъкъа догъру яйылмакъ ичюн гъайрет косьтердилер. 969-да Мысырны Аббасийлерге таби

олгъан Ихшидийлернинъ элинден алып, укюмет меркезлерини бу ерге кетирдилер. Багъдатны ишгъаль этмек ичюн Суриеде сеферлер башламасына тешеббюс эттилер. Акимиетлерини Мекке ве Мединенинъ ичинде олгъан Хиджаз больгесине де даркъаттылар. Фатымийлернинъ Аббасийлерге къаршы япкъан тешеббюслери, кене Сельчюкълы тюрклернинъ тарафындан киришмесинен токътатылды.

Тыш мунасебетлер

Аббасийлер чокъусы янъы топракъларны къазанма ерине, саип олгъан топракъларны тутмакъ киби гъае узеринде сиясетини алып барды. Бу себептен аскерий кучьлерини тыш улькелерге къаршы даа чокъ къорчаланмакъ ичюн къулландылар. Бунъа энъ чокъ Византия улькеси къаршы чыкъты.

Аббасийлер пек кенъиш олгъан топракъларны идаре этмек къыйын олгъаныны корьген Византия императорлары, хусусан Суриеге уджюмлер япып Аббасийлерни зайыфлатмагъа тырыша эди. Башкъа тарафтан Аббасий укюметине къаршы олгъан исьян арекетлерини дестеклемек ичюн, улькедеки меселелерни арттырмагъа гъайрет эттилер. Меселя, Азербайджанда ортагъа чыкъкъан Бабек йыллардджа меркезий укюметни мешгъуль этмесинде, Византиянынъ бу исьянгъа берген дестегининъ пайы бар эди.

Бойлеликнен, Аббасийлер Византиядан келеджек уджюмлардан озьлерини къорчаладжакъ бир меркез къурдылар. Бу меркезлерге сугъур я да авасым деп айта эдилер. Олар Тарсустан башлап Адана, Мараш ве Малатияны ичине алып, Фыраткъа къадар узанмакъта эди. Византия уджюмлери бу меркезлерде токътатыла, Аббасийлер озь уджюмлерини даа чокъ бу меркезлерден япа эдилер. Аббасийлер Девиринде бу меркезлерге бирчокъ тюрк дженкчилери ерлештирильди.

Аббасийлер Мансур вакъытынынъ сонъундан башлап, сыкъсыкъ Византиянынъ эмиринде олгъан Орта Анадолугъа, атта Стамбул узерине аскерий сеферлер мейдангъа кетирди. Башта Мехдий, артындан да Харун Решид девирлеринде Стамбул эки кере сарылды. Византия идареджилерининъ йыллыкъ верги бермеге разы олмалары нетиджесинде муасара токътатылды. Византия Аббасий топракъларында исьянджыларгъа дестек эт-

мекни арттыргъан сонъ Мемун Византияны зайыфлаштырмакъ ичюн Анадолуны алмакъ макъсадынен буюк бир орду азырлады. Амма апансыздан ольди ве бу гъаеге етип оламады. Бундан сонъ Византия узерине энъ буюк сефер, 830 сенеси халифе Мутасым тарафындан япылды. Аббасий ордусы, Афьён якъынларында о заман Анадолунынъ энъ буюк шеэрлеринден бири олгъан Аморионны алды. Факъат асыл гъае, шеэрни алмакъ дегиль, Византияны къоркъуздырмакъ макъсадында булунар экен, шеэр бир вакъыттан сонъ бошалтылды.

Аббасийлернинъ экинджи девиринде ичеридеки меселелер агъырлашты ве меркезий укюмет кучюни гъайып этмеге башлады. Бунъа багълы олып Византиягъа къаршы сеферлер япылып оламады. Бу вазиетни фырсат бильген Византия, Х асырдан башлап Авасым шеэрлери узеринде укюметини къурмагъа башлады.

Аббасийлер Византиянен олгъан давалы мунасебетлерине къаршылыкъ, Гъарп Авропада кучьлю бир девлет оларакъ ортагъа чыкъкъан Френклер иле достлыкъ мунасебетлерини къурдылар. Эки девлет, бири-бирине эльчилерини йиберди. Халифе Харун Решид тарафындан Френк Къыралы Буюк Карлгъа йиберильген къыйметли эдиелер арасында бир саат бар эди. Бу эдие о заман бойле бир алеттен хаберсиз олгъан Френклер арасында буюк бир айранлыкъ уяндырды. Аббасийлернинъ Френклернен бу аркъадашлыкъ мунасебетлери, Эндулюс Эмевий Девлетине къаршы оларнынъ ярдымыны алмакъ ниетинен къурылгъан эди. Бунъа къаршылыкъ Франклер исе Византиягъа къаршы Аббасийлернинъ дестегинден файдаланмакъны беклей эди.

Аббасийлер икътидарны къолгъа алгъан вакъыт, Орта Асияда Коктюрклернинъ девамы олгъан Ташкент Ханлыгъы ве дигер тюркий къабилелелри Китайнынъ акимлигине кирмек телюкесинен къаршылашкъан эди. Бу телюкени ёкъ этмек ичюн Ташкент Ханлыгъы, гъарп Тюркистанны ёкъ этмек ичюн кельген Китай ордусына къаршы Аббасийлерден ярдым истеди. Аббасийлер бу истекни мусбет къаршылады ве 751 сенеси ярдым ичюн орду йибердилер. Тюрк аскерлери ве араплар бирлешип Китай ордусыны енъди. Бу дженк Талас Озени къыйысында керчеклешкени ичюн Талас дженки оларакъ билинир.

Талас Гъалебеси иле Китайнынъ гъарп Тюркистан узериндеки тесири ёкъ этильди. Эмевийлер Девиринде къаршылыкълы джен-

клернен кечкен Тюрк-Арап мунасебетлери, бу гъалебеден сонъ, достлыкъ ве иш бирлигине таянгъан бир менасебетлерге денъишти. Бунынъ весилесинен тюрклернинъ Ислям динини танымасы ве менимсемеси къолайлашты. Заманнен тюрклер ве Тюрк девлетлери Ислям дюньясынынъ энъ кучьлю къорчалайыджылары олды.

Аббасийлернинъ тыш мунасебетлеринде ери олгъан башкъа Тюрк девлети де Хазарлар эди. Бу девлет VII асырда Къараденъиз иле Къафкъасларнынъ шималинде ве Идиль (Волга) озени этрафында къурылгъан эди. Аббасийлернинъ икътидаргъа кельгени йылларда, Мусевийликни девлет дини яптылар. Анджакъ Хазар улькесинде христиан ве мусульманлар да бар эди. Хазарларнынъ бири 776, башкъасы 799 сенеси олмакъ узьре эки кере Къафкъасларны ашып Аббасий топракъларына уджюм эттилер. 799 сенесинден сонъ Аббасийлер ве Хазарлар арасында джиддий бир чатышма муити догъды.

Монгол истилясы ве Аббасийлерин йыкъылувы

XIII асыргъа кирильгенде Шималь Африка баягъы Аббасий укюметинден айырылгъан эди. Бу джогърафияда ортагъа чыкъкъан Муваххидлер сюлялеси (1121-1269), мустакъиль бир девлет олып озь халифеликлерини илян эттилер.

XI асырнынъ орталарында къурулгъан Буюк Сельчюкълер Девлети бу асырнынъ сонъунда дагъылгъан сонъ, ерини Анадолу, Сурие, Иракъ, Хорасан ве Кирманда сайылары чокъ олгъан уфакъ девлетлер алды. Бу девлетлернинъ Аббасийлерге багълылыгъы тек халифе адынынъ хутбелерде окъунмасындан ибарет эди. Мысыр ве Суриеде XII асырнынъ сонъларына догъру кене Аббасийлерге тек корюнište багълы Эййубилер Девлети (1171 -1260) къурулды.

Ислям дюньясынынъ ичинде бу вакъиалар инкишаф этерек, френклернинъ башлаткъан Хачлы ордулары, Къудусны алмакъ макъсадынен бири-бири артындан сеферлер япа эди. Аббасий халифесининъ сиясий ве аскерий кучю къалмагъаны ичюн, Хачлыларгъа къаршы бир орду биле йиберип оламай эди.

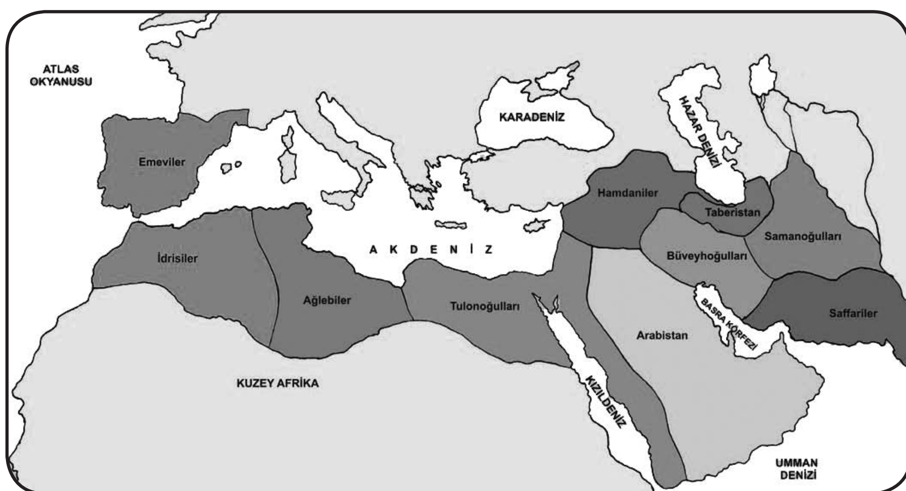

Башкъа тарафтан XIII асырнынъ башында ортагъа чыкъкъан Харземшахлар (1097-1231) къыскъа вакъытта сынъырлары ичине Маверау-н-нехир, Харзем, Иран ве Иракъны алгъан буюк императорлыкъ олдылар. Бу девлет Ислям дюньясынынъ лидерлигини озюне кечирмек истей эди. Аббасийлерни де бу макъсаднынъ маниасы оларакъ коре эдилер. Бу себептендир ки 1217 сенесинден башлап укюм эткен топракъларында джума хутбелеринде Аббасий халифесининъ ады окъумасыны токътатып хазрети Али союндан бирини халифе оларакъ илян эттилер. Сонъ исе Аббасийлернинъ меркези олгъан Багъдатны алмакъ ичюн арекет эттилер.

Аббасийлернинъ Харземшахлар къаршысында озьлерини къорчаладжакъ кучьлери ёкъ эди. Бу себептен о вакъытта Асиянынъ шаркъында адларыны яймагъа башлагъан Монголлардан ярдым истедилер. Харзмешахларнен аралары бозукъ олгъан Монголлар, мешур укюмдар Чингиз Ханнынъ реберлигинде, Аббасийлернинъ чагъырувыны да фырсат билип арекетке кечтилер. Харземшахлар Императорлыкъны биркъач йыл ичинде чёктирдилер. 1227 сенеси ольген Чингиз Хандан сонъ да Монгол истилясы девам этти. Монголлар энъ сонъра Азербайджан ве Иранны алып, бу ерге ерлештилер. Бойледже, Аббасийлернен Монголлар къомшу эки девлет олдылар.

Монголларнынъ асыл макъсады, ёкъ этип йыкъкъан топракъларнынъ сынъырларыны даа да кенълештирмек эди. Бу себептен де 1257 сенеси Чингиз Ханнынъ торунларындан Хулягу, Багъдатны алмакъ ичюн арекет этип башлады. 1258 сенесининъ январь айын-

да Багъдатнынъ этрафы сарылды. Багъдат Монголларгъа къаршы даянаджакъ къадар кучьлю дегиль эди. Барыш теклифлери къабул этильмей. Нетиджеде сонъки Аббасий халифеси Мустасым Биллях (1242-1258) теслим олмагъа меджбур олды. Хулягу, теслим олгъанларны ольдюртти. Беш юз йыл Ислям дюньясынынъ энъ гузель шеэри олгъан Багъдат, башта ягъмаланды, сонъ исе атешке берилип якъылды. Бар олгъан эсерлерининъ чокъусы ернен бир этильди. Китапханелер ве китаплар якъылды.

Монголларнынъ Багъдатны ишгъал этмелери, Ислям тарихында буюк фелякет оларакъ къабул этильмектедир. Бу вакъиа, тесирини даа чокъ медениет саасында косьтерди. Чюнки Багъдат ёкъ этильгенден сонъ, Ислям медениетининъ инкишафында токътав ве арткъа кетюв девири башлады.

750-1258 сенеси арасында яшагъан Аббасийлер, Ислям тарихында Османлылардан сонъ энъ узун омюрли девлеттир. Ислям медениети энъ парлакъ девирини бу девлет заманында яшагъан. Багъдат дюньянынъ энъ гузель ве энъ зенгин шеэрлеринден бири олып мешур олгъан.

Багъдатнынъ якъылмасындан сонъ Монголларнынъ башлаткъан къатлиамыдан къуртулгъан Аббасий союндан Ахмет адлы бир шехзаде, Шам (Дымашкъ) шеэрине сыгъынгъан эди. Кене бу вакъытта Мысырда Эйййубий укюмети йыкъылгъан, ерини Мемлюк Девлети алгъан эди (1250). Ильк Мемлюк султаны Байбарс, Багъдатнынъ артындан Суриеге уджюм эткен Монгол ордуларыны енъип бу ерни озюне багълады. Шамдаки шехзаде Ахметни Къахиреге алып барды ве 1261-де халифе илян этти. Бойледже, учь йыл эвель Багъдатта йыкъылгъан Аббасий халифелиги, учь йыл сонъ Къахиреде янъыдан джанландырылды. Бундан сонъ Османлы султаны Явуз Селимнинъ 1517-де Мысырны алгъанына къадар йигирми эки Аббасий халифеси тахткъа отурды. Явуз Селим йигирми экинджи халифе Мутевеккильни озюнен берабер Стамбулгъа алып баргъан сонъ Мысырдаки Аббасий халифелиги де битти.

Мысырдаки Аббасий халифелерининъ сиясий тесирлери ёкъ эди. Бу халифелер бир символик вазифенинъ саибидир.

АЛТЫНДЖЫ БОЛЮК

ТЮРКЛЕР ВЕ ИСЛЯМИЕТ

Тюрк-Арап мунасебетлери

Эмевийлерден эввельки вакъытлар

Ислямдан эвельки тюрк-арап мунасебетлери ильк оларакъ, джаиллик шииринде корюнмекте. Бу шиирлерде Арап шаирлер, Тюрклерни эм къоркъулгъан эм де айрет дуюлгъан бир джемиет оларакъ коре эдилер. Башкъа тарафтан Ислямдан эвель де Ипек Ёлу вастасынен араплар Чинге къадар етип баргъан. Бу тиджарий фаалиетлери эснасында да тюрклерни танымагъа имкянлары олгъан.

Хазрети Пейгъамбер заманында тюрклернен араплар арасында догъърудан бир аскерий къаршылашма керчеклешмеди. Бунынъ иле берабер эм хазрети Пейгъамбер, эм ильк мусульманлар, тюрклер акъкъында аз да олса бильги саиби эдилер.

Дёрт Халифе Девринде хазрети Омернинъ халифелик йыллары, тюрк-арап мунасебетлерининъ башланувы олды. 642 сенеси керчеклешкен Нихавенд дженки иле Сасаний Императорлыгъыны йыкъкъан арапларгъа тюрклернинъ яшагъаны Хорасан ве Тохаристан больгелерининъ ёллары ачылды. Джейхун озенини кечкен арап ордусы, биринджи кере догъърудан тюрклернен къаршылашты. Бу орду хазрети Омернинъ эмиринен къыскъа бир вакъыт сонъ къайтарылды.

Нихавенд дженкинде енъильген сонъ Сасаний укюмдары III

Ездиджерд, тахтыны янъыдан алмакъ умютинен тюрклерден ярдым истеди. Мусбет джевап алды. Ферганалы ве Сёгютлы тюклерден олгъан орду Бельхте олгъан арапларгъа уджюм этти. Бойледже, тюрклернен араплар дженкте бир кере даа къаршы чыкътылар. Гъалебе оларакъ ордулар айырылды.

Тюрклернинъ арап ордуларынен къаршылашкъанлары башкъа больге де Къафкъаслар эди. Хазрети Омер ве хазрети Осман девирлеринде япылгъан сеферлерде арап ордулары, Азербайджан ве Эрменистанны алгъан сонъ, Къафкъас дагъларынынъ шималинде олгъан Хазар тюрклери иле къаршы къаршыгъа кельдилер. 653 сенеси мусульманлар ве хазарлар арасында ильк джиддий куреш башлады.

Бу дженктен сонъ араплар Беленджер шеэрине етип бардылар. Амма шиддетли къаршылыкълар нетиджесинде къайтмагъа меджбур олды. Бундан сонъ хазарларнен мусульманлар арасында узун бир вакъыт дженк олмады.

Хазрети Али девринде, ичеридеки къалабалыкълар себебинен тюрк шеэрлерине япылгъан фетих сеферлери токътады. Тек даа эвель алынгъан ве тюрклернинъ яшагъаны Хорасан, Тохаристан ве Къафкъасларны сакъламагъа тырыштылар.

Эмевийлер Деври

Эмевийлер Деври - арап ордуларынынъ тюрк шеэрлерине сыкъ-сыкъ уджюмлер япкъан девиридир. Муавие девиринде Эмевийлер ордуларынен Маверау-н-нехир узерине сеферлер башлагъан эди. Мусульман арап ордулары 674-676 сенелери арасында Маверау-н-нехирдеки тюрк шеэрлеринден Бейкент ве Тирмизни фетих эттилер. Бухара ве Самаркъантны йыллыкъ вергиге багъладылар.

Кутейбе Ибн Муслим 705 сенеси Хорасан валиси оларакъ вазифелендирильген сонъ, Маверау-н-нехирни алмакъ ичюн буюк сефер башлатты. Бу вакъыт эм бу больгеде эм де Тохаристанда тюрклер чокълыкъта эди. Лякин араларында сиясий бирлик ёкъ эди. Бу вазиет мусульман арапларынынъ ишини къолайлаштырды.

Кутейбе Маверау-н-нехирден эвель Тохаристаннынъ тюрк идареджиси Низек Тархан иле барыш анълашмасы япты ве больгени озюне багълады. Сонъ Маверау-н-нехирге чевирилип, Бухара

ве Самаркантны фетих этти. 713те Ходженд ве Шашны (Ташкент) алды.

Эмевийлер тюрк топракъларына уджюм япкъанларында халкъкъа ярамай муамеле эттилер. Оларгъа чешит баскъылар япып, агъыр ве акъсыз вергилер юкледи. Тюрк шеэрлерини якъып йыкътылар. Халкънынъ бир къысымыны эсир алып, базыларыны да ольдюрди.

Кутейбенинъ 714 сенеси ольмесинден сонъ, фетих этильген шеэр ве больгелернинъ базыларында тюрклер тарафындан арап укюметине къаршы исьянлар башлатылды. Бу исьянлар арапларнынъ топракъларыны ишгъаль эткенлери ве оларгъа вергилер къоюлгъан себебинден олгъан эди. Нетиджеде 729 сенеси Бухара ве этрафындаки тюрклер, арап валилернинъ верги топлагъанда косьтерген амансыз шиддетке даяналмайып исьян башлаттылар ве Эмевийлернинъ укюметини сарсыттылар.

Аббасийлер Деври

Эмевийлернинъ сонъ йылларында, арапларгъа терслик косьтерген Маверау-н-нехир халкъны ятыштырмакъ ичюн адалетке эмиет берген бир укюмет косьтерильди. Бу арекет больгеде яшагъан халкъны эткиледи. Лякин айны сыраларда Эмевийлерге къаршы олгъан Аббасий арекети башлады. Бу арекет Тюркистанда сыджакъ корюнди. Мутасым вакъытында (883-842) да девам этти. Маверау-н-нехир больгесиндеки тюрклернинъ чокъусы бу халифенинъ йылларында мусульман олды.

Тюрклернинъ ислям динине кирмеси

Ислям дини тек Аббасий сынъырлары ичинде яшагъан тюрклер арасында дегиль де, сынъырларындан тышында тюрк джемиетлери арасында да даркъалмагъа башлады. Сейхун озенининъ шаркъында олгъан Тюркистан иле Хазар денъизи ве Къараденъизнинъ шималинде яшагъан тюрклерге Ислямиет, базы аскерий сеферлер ве тиджарий фалиетлер нетиджесинде даркъалды.

Ислямиет о вакъытларда Хазар тюрклери арасында да яйылмагъа башлады. Хазар эмири мусульманларгъа башкъа динлернинъ менсюп этмелерине бермеген базы акъларны берди.

Амма эписи бир Хазар тюрклери бутюнлей мусульман олмады. Оларнынъ бир къысымы, даа эвель къабул эткенлери христианлыкъ ве Мусевийликке багълылыкъларыны девам эттире эди.

Тюрк девлетлери арасында биринджи кере Идиль (Волга) Булгъарлары (VII-XV асырлар) Ислямиетни девлет дини оларакъ къабул эттилер. Идиль Булгъарларынынъ бу арекетинде Харезмли мусульман базиргянларнынъ муим ролю олды. Булгъарлардан сонъ Къараханлылар (840-1212) Ислямиетни девлет дини оларакъ къабул эттилер. Бу девлетнинъ башына кечкен Сатук Бугъра Ханнынъ мусульман олмасы, девлетнинъ сынъырлары ичиндеки тюрклернинъ сурьатнен Ислям динине кирмелерине себеп олды.

Х асырнынъ башында Огъуз тюрклерининъ элинде олгъан Еникент, Хуваре ве Дженд киби шеэрлерде мусульман арап колониялары бар эди. Олар тюрклернен яхшы мунасебетлерде эдилер. Огъузлар медений севиелери юксек олгъан бу мусульманлардан Ислям динининъ эсасларыны огренмекте эди. Бу арада базы мусульманлар да айны больгелерде муляйимликнен ве севгинен Ислям динини яймакъ ичюн гъайрет эте эди. Бу чалышмалар нетиджесинде Ислямиет XI асырда Огъузлар арасында ресмий дин олды. Маверау-н-нехир мусульманлары, Огъузлардан мусульман олгъан джемиетлерни, даа мусульман олмагъан сойдашларындан айырып олмакъ ичюн оларгъа «Туркмен» ады бергенлер.

Огъузларнынъ Ислям динине кирювлерининъ муим нетиджелери олды. Булардан энъ эсасы 1038 йылында янъы бир мусульман тюрк девлети оларакъ Сельчюкълыларнынъ ортагъа чыкъышыдыр. Бу девлетнинъ къурулмасындан бир къач йыл сонъра 1043-44-те буюк бир тюрк джемиети даа мусульман олды. Тюрклернинъ Ислям динине кирюви, XI асырдан сонъ да девам эткен.

Тюрклернинъ Ислям динине кирювлерини къолайлаштыргъан биртакъым факторлар олды. Меселя, тюрклернинъ чокъусы Ислямиеттен эвель ишангъанлары «Танъры (Тенгри)», коклерде, козьнен корюнмеген ве юдже бир барлыкъ эди. Тыпкъы Ислямиетте олгъаны киби Танърынынъ бирлигине ве сонъсуз къудрет саиби олгъанына ишаныльтр эди. Танъры ичюн «эр шейге кучю еткен» манасында Огъан сёзю де къулланылыр эди. Буюк тюрк алими Къашгъарлы Махмут, Диваны Лугъат-ит-Тюрк адлы буюк лугъатында Огъан келимесининъ бу манагъа кельгенини сёйлемекте.

Эски тюрклер, Ислямиеттеки киби олмаса да олюмден сонъ яшайышнынъ девам эткенине ишана эди. Бу ишанчкъа коре олюмден сонъ яшайыш, ярысы къаранлыкъ, ярысы да айдынлыкъ бир алем эди. Дюньянынъ устюнде он еди къатлы айдынлыкъ улькеси олгъан кокнинъ, тюбюнде исе еди я да докъуз къатлы ер тюбю дюньясынынъ олгъанына ишанылыр эди. Ер тюбю дюньясы, гуняхкярларнынъ рухларыны топлангъаны таму (джехеннем), кок исе яхшы рухларнынъ топлангъаны учмакъ (дженнет) эди.

Эски тюрклерде ибадет макъсадынен къурбан кесмек адети де бар эди. Огъуз тюрклери, Орта Асияда мукъаддес къабул эткенлери базы дагъларгъа йылда бир кере зияретлер япып къурбан кесе эди.

Ислямиетте олгъаны киби эски тюрк ишанчында да иханет, джинает ве зина чиркин арекетлер къабул этиле ве агъыр шекильде джезаландырыла эди.

Эски тюрк дини иле Ислям дини арасында олгъан базы бенъзерликлер, тюрклернинъ мусульман олмаларыны къолайлаштыргъан.

Тюрклернинъ Ислям дюньясындаки фаалиетлери

Тюрклер мусульман олмагъа башлагъан сонъ, Ислям медениетининъ инкишаф этмеси ве кенълешмеси ичюн бинъ йылдан чокъ гъайрет этти. Буюк Сельчюкълы Девлетининъ къурулувындан башлап, XX асыр башына къадар Ислям дюньясынынъ муим бир болюмининъ акимиетини эллерине алды. Бойлеликнен, Ислям дюньясынынъ такъдири узеринде буюк тесири олды. Бу себептен тюрклернинъ акимиет эткенлери асырлар, Ислям тарихында Тюрк деври оларакъ адландырыла. Бу вакъыт ичинде тюрклер Ислям дюньясына денъишик хызметлер косьтерди. Булардан бир къысымыны берабер огренейик.

Аббасий Халифелигининъ къорчаланмасы

Аббасийлернинъ икътидаргъа келишинде тюрклернинъ де ролю олды. Аббасий идареджилери тюрклернинъ муваффакъиетли олгъанларыны ве аскерий усталыкъларыны яхшы бильгенлери ичюн, бирчокъ тюрк укюметке хызмет къапуларыны ачты.

Харун Решид девиринде биле мухафыз аскерлерининъ чокъусы тюрклер олды. Бу аскерлернинъ темель вазифеси Аббасий сарайыны, ве, эльбет де, икътидарны элинде туткъан Аббасий идареджилерини, эр тюрлю ички техдит ве телюкеге къаршы къорчаламакъ эди.

Мемун, ве хусусан Мутасым девирлеринде Аббасий ордусында тюрк командир ве аскерлернинъ сайысы пек артты. Аббасий идареджилери тюрклерге араплардан ве иранлылардан даа чокъ ишангъанлары ичюн бойле къарар алды. Тюрклер улькенинъ денъишик больгелеринде мейдангъа кельген исьянларны бастырдылар. Озьлерине дуюлгън эминликни бошкъа чыкъармадылар. Меселя, Аббасий икътидарны терин эндишеге алып баргъан Зенджилер аякъланмасы, базы Шиий ве Хариджий исьянлары, Бабек Арекети, Хорасан больгесинде ортагъа чыкъкъан башкъа базы аякъланмалар, тюрк аскерлернинъ гъайретлеринен токътатылды.

Аббасий халифелигининъ къорчаланмасында бу девлетнинъ сынъырлары тышында яшагъан тюрклернинъ де ролю буюк олды. Х асыр башындан башлап, Ислям дюньясы парчаланма девирине кирди. Бойледже, бу асыргъа къадар Ислям дюньясынынъ энъ кучьлю девлети олгъан Аббасийлер де базы виляетлери узериндеки тесирини джойгъан ве кучюк девлетлерге болюнюв вазиетинде эди. Бу вазиет хусусан ашыры Шиий фыркъаларына джесарет бере эди. Булардан Къарматийлер бир тарафтан Суриени алып, Аббасийлернинъ пайтахты Багъдатны техдит эткенде, башкъа тарафтан мукъаддес Мекке шеэрине уджюм эттилер. Фатымийлер башта Шималь Африканы, артындан да Мысыр ве Сурие иле Мекке ве Мединенинъ де ичинде ер алгъаны Хиджаз больгесини ишгъаль этти. Башкъа бир Шиий фыркъасы олгъан Бувейхийлер исе 945 сенеси Аббасийлернинъ пайтахты Багъдатны алды. Аббасий халифелерини баскъыгъа алып, девлетнинъ ишлерини озь истеклерине коре чевирди. Бунынънен де етинмейип Багъдатта хутбени Фатымийлер адына окъуттылар. Бу арекет, оларнынъ Аббасий халифелигини бутюнлей ёкъ этмеге къарар бергенлери манасына келе эди.

Шиийлернинъ бу баскъынларындан безген Аббасий халифеси Къаим Биэмриллях, янъы ве тесирли бир сиясий кучь оларакъ ортагъа чыкъкъан Сельчюкълы тюрклеринден ярдым истеди. Аббасий халифенинъ истеги узерине Буюк Сельчюкълы укюмда-

ры Тугърул Бей, 1055 сенеси Багъдаткъа кирип, Аббасий сюлялесини Шиий Бувейхийлернинъ баскъысындан къуртарды. Аббасий халифеси, Тугърул Бейге бу хызметлери себебинден «Шаркънынъ ве Гъарпнынъ Укюмдары» унваныны берди.

Сельчюкълы идареджилери, Багъдаттан сонъ Мекке ве Медине узериндеки Фатымийлерни йыкътылар. Бойледже, Эндулюс ве Шималь Африкадан башкъа улькелерде Ислям бирлигини теминледилер.

1055 сенеси Сельчюкълыларнынъ Багъдаткъа кирмеси, ашыры Шиийликке къаршы япылгъан курешке бир башланув олды. Ашыры Шиийлик, бундан сонъ Багъдатта яйылып оламады. Бу меселеде Сельчюкълыларнынъ ашыры Шиийликке къаршы Сунний анълайышыны сакъламакъ (къорчаламакъ) макъсадынен япкъан фаалиетлернинъ ролю буюктир. Сельчюкълылар халкънынъ динни янълыш огренмемелери ичюн, башта Багъдатта сонъ исе Бельх, Нишабур, Херат, Исфахан, Басра, Мерв, Мусул киби чокъ шеэрде «медреселер» къурдылар. Заманнен мааллелерде биле медреселер ачылды. Шу мектеплер ярдымынен Шиий фикирлернинъ Ислям дюньясында яйылмасы токътатылды.

Хачлы дженклери къаршысында тюрклер

Тюрклернинъ 1071 сенеси къазангъанлары Малазгирт Заферинден сонъ, Анадолу топракъларынынъ муим бир болюмини сурьатнен алгъан сонъ, эм Византияда, эм Авропада буюк хавфларгъа ёл ачты. Христиан дюньясында тюрклернинъ Анадолудан къувылмалары фикири пейда олмагъа башлады. Бу фикирге бириндджи мейиль эткен, Византия императоры VII Михаил (1071-1078) эди. Христианлыкънынъ шаркъ сынъырыны къорчаламакънен вазифели олгъан Византия Императорлыгъы, 1074 сенеси, Рома папасы весилесинен тюрклерге къаршы Авропадан аскернинъ ярдымыны истеди. Затен Рома папалыгъы да Византиянынъ Анадолудаки тюрк яйылувындан раатсыз эди. Папа VII Грегориус, Византия императорынынъ ярдым истегини мусбет къаршылады, анджакъ ярдым япып оламады.

Грегориустан сонъ папа олгъан II Урбанус иле Византия Императоры I Алекси Комненос арасында айны мевзу янъыдан козьден кечирильди. Айны шу вакъытта Анадолуда I Сулейман

Шахнынъ 1086 сенеси олюминден сонъ тюрк бейликлери арасында анълашмазлыкълар чыкъты. Буюк Сельчюкълы Девлети ичинде икътидар къавгъалары себебинден авторитети тюшти. Буларны бильген Византия императоры, озь ордусынынъ папалыкъ тарафындан дестекленмесинен тюрклернинъ Анадолудан къолайлыкънен чыкъарып оладжагъыны тюшюне эди.

Византия императорынынъ ярдым истегини мусбет корьген Папа II Урбанус, бир Хачлы ордусы топламакъ ичюн христиан дюньясына чагъырув япты. Ваазларында ве мектюплеринде тюрклернинъ Анадолу ве Къудустеки христианларгъа баскъы япкъанларыны ве Стамбулны техдит эткенлерини иддиа этти. 1095 сенеси Авропа християнларына чакъып, олардан тюрклернинъ ёкъ этмелерини, христиан къардашларына ярдым этмелерини истеди. Амма мусульманларнынъ ичлеринде яшагъан христианларгъа муляйим олгъанларыны, оларнынъ динлерине къарышмагъанларыны папа да биле эди. Мусульманлар христианларнынъ Къудусыны зиярет этмелерине де изин бере эди. Папанынъ сёзлери тюрклерге къаршы дженк ачмакъ ичюн тапылгъан маначыкъ эди.

Папа II Урбаннынъ чагъырувына Авропа христианлары арасында кенъ акис седасыны япты. Чокъ аскерлер бу чагъырувгъа уйып арекетке кечти. Бунынъ янында ачлыкъ ве сефалет ичиндеки яшагъан инсанлар да, топракъ ве пара саиби оладжакълары умютинен азырлангъан ордугъа къошулды. Бойлеликнен, шаркъкъа ёнелик биринджи Хачлы ордусы топланды. Бунынъ себеби аскерлернинъ кокюслеринде ве аркъаларында хач ишарети ташымалары эди.

Византия императоры Алексиос Комменоснынъ аджеле ярдым истемеси узерине Хачлы ордулары фыркъалар алында Авропанынъ чешит улькелеринден арекет эттилер. Византия Императоры Стамбулгъа кельген биринджи аскерлерни Анадолугъа кечире эди. Пьер Лермит башкъанлыгъындаки Хачлы ордусы, Изник якъынларындаки I Къылыч Арслан тарафындан енъильди (1096). Лякин аркъадан кельген хачлы аскерлери Анадолу Сельчюкълыларнынъ пайтахты олгъан Изникни сардылар. Бу вакъытта Малатияны алмакънен мешгъуль олгъан I Къылыч Арслан, хачлы аскерлерини пускюртмек ичюн дерьал Изникке арекет этти. Амма Хачлы ордусынынъ чокъ къалабалыкъ олмасы себебинен бу макъсадына етип оламады. Шиддетли кечькен дженктен сонъ чекильмеге меджбур

олды. Изник 1097 сенеси Хачлылар тарафындан алынды.

Хачлы ордусы I Къылыч Арсланнынъ бутюн къаршы келювлерине рагъмен Акъшеэр, Кония, Эрегли ве Мараш ёлуны такъип этип Антакиягъа етип барды. Тюрклер Антакияны секиз ай Хачлылардан къорчалады. Хачлылар Антакияны ишгъал этти. Шеэрнинъ мусульман халкъыны ольдюрип эр ерде айдутлыкъ яптылар. Айны вакъыт Хачлы ордусынынъ Эрменийлернен анълашып шаркъкъа догъру кеткенинен башкъа болюми, Урфаны алды ве бу ерде бир къыраллыкъ къурулды (10 Март 1098). Тюрклер къорчаланмагъа тырышсалар да Хачлы аскерлери, 1099 сенеси июль айында Къудусны де ишгъаль этти.

Къудус Хачлыларнынъ элине кечмеси, Авропаны севиндирди. Мусульманларнынъ зенгинликлеринден даа чокъ файдаланмакъ ве шаркътаки христианларны кучьлендирмек ичюн Папа II Паскалис тарафындан янъы бир Хачлы Сефери япылды. Италия, Френкистан, Ингильтере ве Алманиядан айры-айры ёлгъа чыкъкъан Хачлы аскерлери, Анадолу Сельчюкълы укюмдары I Къылыч Арслан, II Хачлы Сеферинден заманында хабердар олгъан ве озюни онъа коре азырлагъан эди. Изник ерине Кония пайтахт япылгъан, бойледже, Анадолунынъ ортасында темельнен ерлешюв керчеклештирилип башлады. Башкъа тарафтан айны йылларда Сивас ве Амасия больгелеринде Данишмендли Бейлиги де кучьленмекте эди. Даа да муим, бу эки девлет, Хачлы телюкеси къаршысында иш бирлиги япмагъа къарар бердилер.

Хачлы ордусы 1101 сенеси Изниктен Анкарагъа, андан да Чанкъырыгъа арекет этти. Базы бейликлернинъ ярдымларыны алгъан I Къылыч Арслан, Хачлы ордусыны 1101 сенеси август айында Мерзифон якъынларында енъди. Мерзифон заферинден къыскъа бир вакъыт сонъ, башкъа бир Хачлы ордусынынъ Стамбул узеринден Анадолугъа кечкени хабери кельди. I Къылыч Арслан, Данишмендлилернинъ де ярдымынен, бу Хачлы ордусыны такъып этмеге ве сыкъ-сыкъ япкъан уджюмлернен йыпратмагъа башлады. Нетиджеде, Кония якъынларында бу орду даа да агъыр бир магълюбиетке огърады. Ордудан пек аз инсан джаныны къуртарып олды.

I Къылыч Арслан экинджи ордунынъ аркъасындан учюнджи бир Хачлы ордусынынъ Сельчюкълы топракъларына киргенини огренди. Аман азырлыкъларыны япты. Кония узеринден кечкен

Хачлы ордусыны Акъголь этрафында пусугъа тюшюрди ве бутюнлей ёкъ этти.

I Къылыч Арслан башкъа тюрк эмир ве бейлерининъ дестеги ве ярдымынен мувафакъиетлер къазанды. Бу мувафакъиетлер тюрк миллетининъ Анадолудаки барлыгъынынъ къалыджы олгъаныны бир кере даа тасдикълады. Энди Хачлылар Къудус ве Анадолу узерине бири-бири артындан сеферлер тертиплемеге девам эттилер. Анджакъ бу сеферлер Анадолудаки тюрк ве Ислям барлыгъыны ёкъ этмеге етмеди. Сеферлернинъ эр бири япылгъанында Ислямнынъ ве Ислям дюньясынынъ къорчаланмасы ичюн энъ чокъ гъайретни тюрклер косьтерди. Хачлыларнынъ биринджи сеферинде алгъан топракъларыны къайтарылмасында да тюрклернинъ ролю буюк эди. Къудус 1187 сенеси Эйюбий Девлетининъ укюмдары Селяхаддин Эйюбий тарафындан къайтарылды.

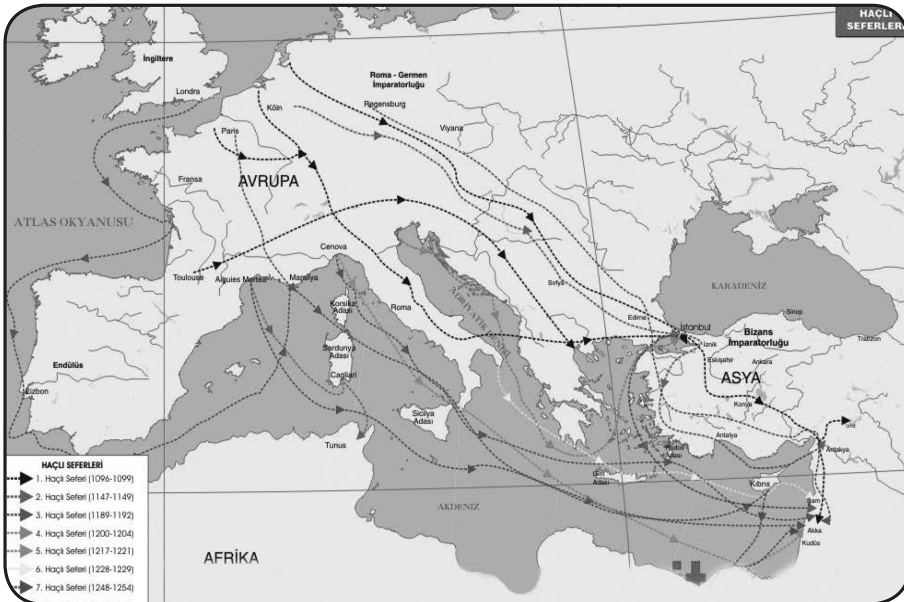

Ислям топракъларынынъ къорчаланувы

Тюрклернинъ Ислям дюньясы ичинде энъ муим вазифелеринден бири мусульман олмагъан девлетлернинъ уджюмлеринден мусульман топракъларыны къорчаламакъ олды. Бу вазифени энъ яхшы шекильде ерине кетирген тюрк девлетлерининъ башында Османлылар кельмектедир.

Османлы Девлети, хусусан XV ве XVI асырларда япкъан фе-

тихлеринен дюнья девлети олды. Османлы идареджилери озьлерини бутюн Ислям дюньясынынъ къорчалайыджысы оларакъ корьди. Затен Эндулюс, Шималь Африка, Индистан ве Ислям дюньясынынъ башкъа базы больгелеринде мусульман олмагъан девлетлернинъ уджюмлерине огърагъан мусульман джемиетлер Османлыларны озьлери ичюн бир къуртарыджы киби коре эдилер.

1487 сенесинден башлап Эндулюс мусульманлары Испания Къыраллыгъынынъ озьлерини христианлаштырмакъ ичюн япкъан баскъылардан къуртармасы ичюн Османлы Девлетинден ярдым истедилер. Османлы идареджилери Эндулюс мусульманларыны христиан баскъысындан къуртармакъ ве Эндулюс топракъларыны янъыдан Ислям джогърафиясына къазандырмакъ ичюн денъишик тарихлерде къолундан кельген ярдымыны яптылар. Анджакъ, Эндулюснинъ узакълыгъы ве Османлынынъ башкъа меселелернен огърашмасы бунъа маниа олды. Испания Къыраллыгъы бу вазиетни фырсат корюп, Эндулюс мусульманларыны 1609 сенеси Испаниядан сюргюн этти. Османлы укюмети сюргюн этильген мусульманларны, гемилернен озь топракъларына кетирди. Оларнынъ эминлик ичинде яшамаларыны теминледи.

Испания Къыраллыгъы даа эвель 1492 сенеси улькедеки еудилерни сюргюн эткен эди. О заман бу еудилерге саип чыкъкъан кене Османлы Девлети олды. Еудилер башта Селяник ве Стамбул олмакъ узьре Османлы топракъларына ерлештирильдилер. Османлы укюметинде эминлик ичинде динлерини яшамагъа, урфлерине багълы къалмагъа акъ къазандылар.

Испания Къыраллыгъы Эндулюсни ишгъаль эткен сонъ, XVI асырдан башлап Шималь Африканы да ишгъаль этмек ичюн арекетке кечти. 1509-да буюк орду иле Джезайирге уджюм этти. Джезайирнинъ гъарбындан башлап Траблусгъарбкъа къадар олгъан ялыбою тарафыны ишгъаль этти. 1535-те Тунисни укюметине алды. Испания бу ишгъаллернен эки темель макъсадыны керчеклештирмек истей эди. Шималь Африканынъ маддий къайнакъларыны къулланмакъ, Эндулюс киби Шималь Африка, Испания Къыраллыгъынынъ бу фалиетлеринен экинджи бир Эндулюс олмагъа башлагъанда, больгеге Османлынынъ ярдымы кельди. Османлы Девлетининъ тюрк денъизджилерининъ хусусан де Барбарос ве агъасы Оруч Реиснинъ гъайретлеринен 1520-

де Джезайир, Испаниялыларнынъ къоркъутувларындан къуртарылып, Османлы Девлетининъ имаесине кирди. Бундан сонъ Османлы аскерлери, 1551-де Траблусгъарпны, 1574-те исе Тунисни Испания ишгъалинден къуртардылар. Османлынынъ бу гъайретлеринен, Шималь Африканынъ Ислям джогърафиясындан къопарылмасы ве анда яшагъан мусульманларынынъ христианлаштырылмасы токътатылды.

Османлы тюрклери Испания уджюмлерине къаршы Эндулюс ве Шималь Африка мусульманларыны къорчаламакъ ичюн бу гъайретлерни япкъанында Портекизлилер, Арап Ярымадасыны, Индистанны, атта бугунь Индонезия сынъырлары ичинде къалгъан Ачени къоркъута эди. Бу больгелердеки мусульманлар да Османлылардан ярдым истеди.

Османлы Девлети, бу вакъытта, бир тарафтан Орта Авропада барлыгъыны сакъламагъа тырыша, башкъа тарафтан исе Ирандаки Сафевий Девлетинден къайнакълангъан меселелерни чезмекнен огъраша эди.

Анджакъ бу меселелерге бакъмайып, мусульман топлулыкъларнынъ ярдым чагъырувларына мусбет къаршылыкъ берди. Бундан сонъ Османлылар Къызылденъиз ве Басра корфезинде акимиети къурдылар. Йеменни Османлы топракъларына къоштылар. Портекизлилернинъ Арап Ярымадасына, хусусан да мукъаддес Мекке ве Мединеге япкъан техдитлерини ёкъ эттилер (1538).

Османлы денъизджилери, айны вакъыттда Хинт Океанында мешур олмагъа башлады. Османлы Девлети, хусусан Индистанда укюми девам эткен мусульман Гуджерат Султанлыгъынынъ истеги узерине Хинт Океанына донанма йиберди. Османлы донанмасы, Портекизлилерни раатсыз этти ве оларнынъ больгеде япкъан техдитлерини сынъырлады.

1565 сенеси Портекизлилернинъ бу сефер Индонезияда къурулгъан мусульман Адже Султанлыгъыны ёкъ этмеге истеди. Ачелийлер ярдым истеди. Османлы укюмети етерли микътарда топ, туфек ве он еди дженгавер гемини Ачеге йиберди.

XVI асырда Османлы укюмети русларгъа къаршы турмакъ макъсадынен, Орта Асиядаки мусульман тюрклеринен бирлик къурмасыны планлаштыра эди. Бу планлардан бири Къараденъизден Хазар денъизине улашмакъ ичюн Дон ве Волга

озенлерини бир каналнен бирлештирмек эди. 1569-да каналнынъ къазылувы башланды, атта учте бири битти. Анджакъ бутюнлей бу вакъыт Йемен исьянынынъ чыкъмасынен арекет токътады.

Османлы тюрклери, юкселюв Девиринде мусульман топракъларыны ве мусульманларны къорчаламакъ вазифесини насыл ташый эдилер, агъыр шартларнен къаршылашкъанлары заман да зайыфлама девиринде де девам эттилер. Йеменден Балкъанларгъа, Шималь Африкадан Къафкъасларгъа къадар эр тарафта тюрк ордулары, мусульманларнынъ ябанджы ишгъаль тюбюне кирмемеси ичюн дженк эткен. Бу да тюрклернинъ Ислям динине не къадар самимиетликнен багълангъанларыны косьтере.

Тюрклернинъ мукъаддес топракъларда япкъан хызметлери

«Мукъаддес топракълар» денильгенде, Мекке ве Медине шеэрлери акъылгъа келе. Меккени мукъаддес япкъан шей, бу шеэрде мусульманларнынъ къыблеси олгъан Кябенинъ ве оны саргъан Харам джамисининъ олмасыдыр. Медине исе хазрети Пейгъамбернинъ джамиси (Месджиди Небевий) ве къабирининъ бу ерде олмасы себебинен мукъаддес деп сайыла. Эки шеэр, Ислям медениетинде Харемейн адынен де анъылыр. Ислям медениетинде, Харам джамиси ве Небевий джамисинден сонъ учюнджи муим ибадет ери къабул этильген Акъса джамисининъ олгъаны Къудус шеэрининъ де айры бир ери ве эмиети бар.

Мусульман тюрклери эр заман мукъаддес топракъларгъа ве бу топракъларда яшагъан мусульман халкъкъа дигер муим хызметлер япкъан эди. Бунынъ энъ муим орьнеклеринден бири, тюрк идареджилернинъ эр сене хадж мевсиминде Мекке ве Медине халкъына йибергенлери пара, аш ве урбадан мейдангъа кельген эдиелер эди. Бу эдиелерге Сурре ады берильмектедир. Мекке ве Мединеге Сурре йиберильмеси Аббасийлер Девиринде башлагъан, асыл эмиетини исе тюрк девлетлеринде къазанды. Аман-аман эр тюрк укюмдары я да идареджиси, Сурре йибермекни озю ичюн дегерли бир вазифе оларакъ къабул этти.

Османлы султанлары Явуз Султан Селимден башлап, башкъа унванларына «эки мукъаддес шеэрнинъ хызметчиси» манасында «Хадиму'ль-Харемейниш Шерифейн» унваныны да къоштылар. Бу унванларынен, мукъаддес топракъларгъа ве бу ерлерде яшагъан халкъкъа буюк хызметлер япты. Меселя, Сурре йиберильмесини

даа тертипли яптылар. Сурре оларакъ йиберильген эдиелернинъ сайысыны ве микъдарыны арттырдылар. Бунынъ ичюн чокъ вакъыфлар къурдылар. Вакъыф къургъанлар арасында падишахларнен берабер башкъа идареджилерден ве халкътан чокъ инсан бар эди. Тарихымызда бу киби вакъыфларгъа Харемейн Вакъыфлары ады берильди. Бу вакъыфларнынъ арасында хастахане, медресе, чешме, сув къуюсы, ашхане ве ёл япымы киби къуруджылыкъ фалиетлери, тамират чалышмалары, хадж ибадетининъ къолаштырылмасы киби хызметлер бар эди. Османлы девиринде Мекке ве Мединеде отургъанларнынъ бутюнлей верги тёлемемелери мумкюн эди. Яшайышлары девлет хазинесинден ве вакъыфлардан тёленди.

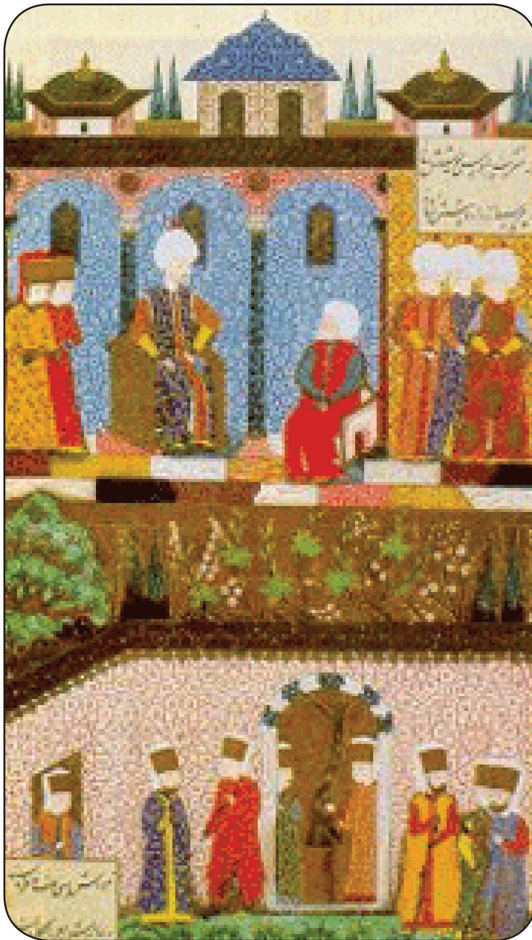

Барборосны Къанунийнинъ алдында косьтерген бир миниатюра

Османлы идареджилери, мукъаддес топракъларда пек муим тюзетюв ве къуруджылыкъ ишлерини де яптылар. Буларнынъ энъ эсасы Кябе, Харам ве Небевий джамилерининъ тамири ве кенълештирильмеси эди.

IV Мурат заманында бир сель нетиджесинде джиддий зарар корьген Кябе бутюнлигинен янъыланды. Даа эвель эр йыл Мысырда токъыныл йиберильген Кябенинъ ортюси, 1609-дан башлап Стамбулда токъунмагъа башлады. Кябенинъ денъиштирильген эски ортюлери Стамбулгъа йибериле эди. Ортю Стамбулда мерасимнен къаршыланыр, сандыкъ ичинде халкънынъ зияретине ачылыр, энъ сонъ

падишах зиярет этип ортюни корьген сонъ Хыркъа-и Саадет одасында сакълана эди.

Кябенинъ ичинде ер алгъан Харам джамиси де тюрк идареджилери тарафындан денъишик тарихлерде тамирленген я да кенълештирильген.

Хазрети Пейгъамбернинъ джамиси олгъан Небевий джамиси де денъишик вакъытларда тюзетильген ве кенълештирильген. Буларнынъ энъ муимлеринден бири Султан Абдульмеджид заманында олгъан. Бу тамир япылгъанда джамининъ табаны мермернен къапланды. Таван къысымлары, чешит терек, чечек ве шеляленернинъ гузель корюнювлери иле безетильди. Джамининъ ичиндеки санат шах эсери хатлар, Стамбулдан кеткен Абдуллах Зухдий Бей адлы бир хаттат тарафындан язылды. Джамининъ табаны, пек паалы тюрк килимлернен тёшенди.

Мукъаддес топракъларда диний мекянларнынъ бакъымы ве янъыланмасындан башкъа булашыджы хасталыкъларгъа къаршы Хиджаз Сагълыкъ Тешкиляты къурулды ве бу тешкилят васытасынен хастаханелер ве эджзаханелер ачылды.

Османлы идареджилери мукъаддес топракъларгъа япылгъан хадж ёлджулыгъынынъ эминлик ве тынчлыкъ ичерисинде кечмесине айры бир эмиет бермекте эди. Бунынъ ичюн хадж къафилелери эминлик аскерлери тарафындан къорчалана эди.

Хадж ёлджулыгъы секиз-он ай девам эткен ве пек къыйын бир иш эди. Бундан да башкъа чокъ паалы олгъан. Османлы Девлети аскерий ярдымдан башкъа, хадж ёлджулыгъыны къолайлаштырмакъ, даа уджуз этмек ве, бойлеликнен, хаджгъа кеткенлернинъ сайысыны арттырмакъ ичюн XX асыр башында Стамбулдан Меккеге къадар улашаджакъ Хиджаз темир ёлу япылувыны башлатты. Темир ёлунынъ Мединеге къадар олгъан болюми битирильди. Анджакъ о больгеде Арап исьянларынынъ чыкъмасы себебинден Меккеге етип бармасы мумкюн олмады.

Тюрклернинъ Ислям дининин даркъатылмасындаки ролю

Хинд ярымадасында Ислям дининин даркъатылмасы

Индистанда Ислямиетнинъ даркъатылмасы ёлунда япылгъан биринджи гъайретлер, Эмевийлер Девиринде башлады. Эмевий командирлеринден Мухаммед Ибн Къасым, 710-711 сенелери Индистаннынъ бир болюмини фетих этти. Ерли халкъкъа джанларына, малларына ве динлерине тийильмеджегине сёз берильди. Эмевий укюмдары Омер Ибн Абдульазиз (717-720), фетих этильген ерлердеки Хиндистанлы идареджилерге мектюплер йиберип оларны Ислямгъа давет этти. Кене мусульман Араплардан Хиндистан топракъларына ерлешкен ве Ислямнынъ даркъатылмасы ичюн тырышкъан дин алимлери ве базиргянлары бар эди. Буларнынъ нетиджесинде фетих этильген Хиндистан топракъларында Ислям дини танылмагъа ве яйылмагъа башлады. Амма Хиндистанда Ислям дининин темельнен ерлешмеси ве кенъ яйылмасы, биринджи мусульман тюрк девлетлеринден олгъан Гъазнелилернен (963-1187) башлады. Бу девлеттен сонъ къурылгъан Дельхи тюрк Султанлыкълары (1206-1413) ве Бабурлюлер (1526-1858) киби тюрк девлетлери иле девам этти.

X асырнынъ экинджи ярысында Гъазнелилернинъ юкселюви, Хиндистанда Ислям дининин ве медениетининъ яйылмасында янъы бир девир башлатты. Бу девлетнинъ мешур укюмдары Гъазнели Махмут (998-1030), Хиндистангъа он еди сефер япып, бу ерде Ислямиетнинъ яйылмасына ер азырлады ве больгеде асырларнен девам этеджек тюрк акимиетининъ темеллерини атты. Буны япкъанда индуслыргъа яхшы муамеле этти ве ордусына алгъан индусларнынъ ишанчларына къарышмады. Султан Махмут Хиндистан топракъларында джамилер яптырды, Хиндистан халкъына Ислям динини танытмакъ ве огретмек макъсадынен дин алимлерини вазифелендирди.

XII асырнынъ экинджи ярысында Шималь Хиндистан, Гъурлулар сюлялесининъ элине кечькен сонъ, тюрк идареджи Мухаммед Ибн Тугълукъ, эр тарафкъа дин оджалары йиберип, олардан Ислям динини индуслыргъа танытмаларыны истеди. Нетиджеде чокъ индус мусульман олды. Затен Хиндистан мусуль-

ман джемиетининъ муим бир болюми, бу девирде, яни Гъурлулар заманында мейдангъа кельди.

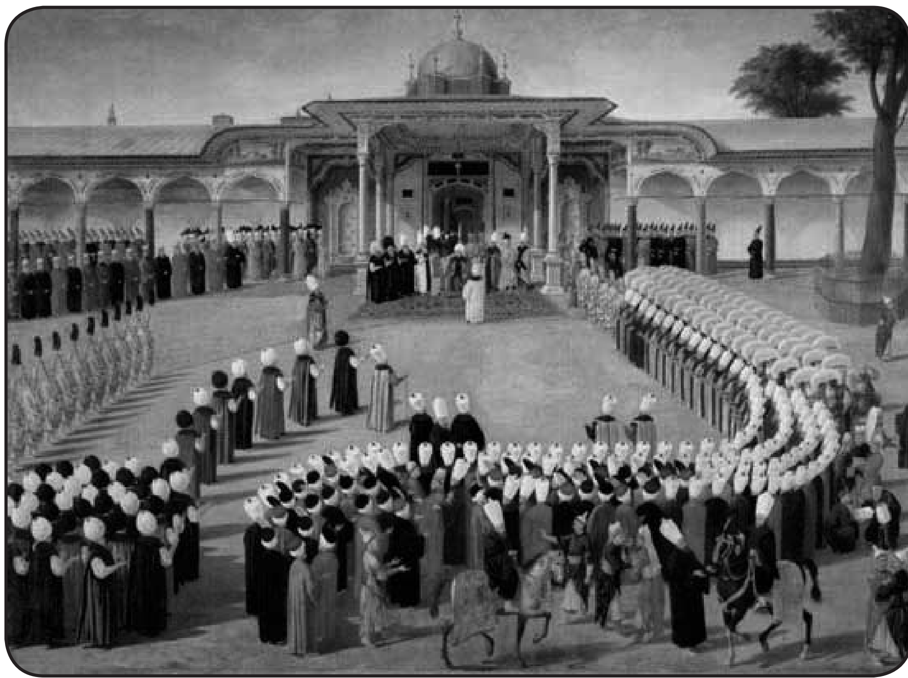

Сурре Алайыны косьтерен бир миниатюра

Хиндистанда Ислямиетнинъ яйылмасында монголларнынъ Орта Асияны ёкъ эткенлеринде, больгеден Хиндистангъа кочьмеге меджбур олгъан тюрк дин оджаларынынъ ве мусульман тюрк аилелерининъ де муим ролю бар эди. Булар Хиндистанда ерлешкенлери денъишик ерлерде джамилер, медреселер къурдылар. Бу ерлер къыскъа вакъытта Ислям динининъ ерли халкъкъа таныткъаны ве огретильгени меркезлер олды.

Бугунь Пакистан, Бангладеш ве Хиндистандаки мусульман джемиетлернинъ бар олувы, мусульман тюрклерининъ Ислям динини яйма мевзусында косьтерген гъайретлерининъ бир нетиджесидир.

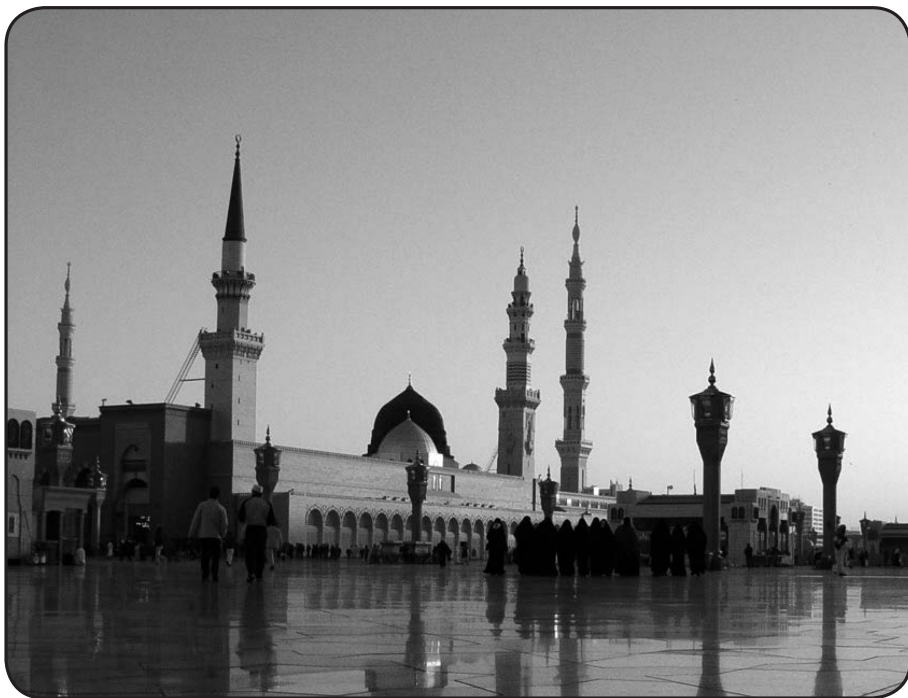

Месджид-и Небевий (Пейгъамбер Месджиди)

Анадолунынъ тюрклешмеси, ислямлашмасы

Тюрк-Ислям тарихынынъ энъ муим янъылыкъларындан бири, Анадолунынъ тюрклештирильме ве мусульманлаштырылмасыдыр. Мусульман тюрклернинъ Анадолу иле биринджи мунасебетлери даа IX асырда Аббасийлер Девиринде керчеклешти. Тюрк командирлернинъ идаре эткени ве ичинде чокъ тюркнинъ олгъаны Аббасий ордулары, IX ве X асырларда Византия укюметинде Анадолу узерине пек чокъ сефер тертип этти. Бу ордулар Сивас, Амасия, Никъсар, Къайсери, Кония, Эрегли, Ялвач, Анкара ве Эскишехир киби Анадолу шеэрлерини къыскъа вакъыткъа де олса алдылар. Анджакъ, бу сеферлер топракъ къазанмакъ ерине Византияны къоркъутмакъ гъаесинен япылгъан эди.

Анадолугъа тюрк кочювининъ башламасы Буюк Сельчюкълы Девлетининъ къурулувы иле якъындан багълы. Чюнки шу девлет къурулып, Хорасан ве Иракъ укюметини алгъанында, янъы мусульман олгъан чокъ Туркмен шараитлерини гузеллештирмек ве айванларына даа яхшы отлакълар тапмакъ макъсадынен бу то-

пракъларгъа кочьмеге башлады. Инсанларнынъ чокъусы исе тертипли арекет этмейип, баргъанлары янъы ерлерде раатсызлыкъларгъа себеп ола эди. Сельчюкълы идареджилери исе оларнынъ Иран я да Иракътаки мусульман халкъынынъ яшагъаны больгелерге кочип, оларны сыкъыштырмаларыны ве раатсыз этмелерини истемеген. Бу себептен де бир чаре оларакъ, тюркмен кочебелерини Византиянынъ элиндеки Анадолугъа догъру чевирдилер. Бойледже, 1050-1060 сенелери тюркмен кочебелери, яваш-яваш Анадолу топракъларына кирип ерлешмеге башлады.

1071 сенеси Сельчюкълыларнынъ кучьлю Византия ордусыны енъип Малазгирт заферини къазанмасы, Анадолунынъ тюрклешмесинде башланув нокътасы олды. Бу гъалебенинъ аркъасындан Султан Альпарслан тарафындан вазифелендирильген Куталмышогълы Сулейман Шах, биркъач йыл ичинде Анадолунынъ пек буюк бир болюмини фетих этти.

Анадолунынъ о къадар тез ве къолай фетих этилювининъ базы себеплери бар эди. Эр шейден эвель Византия идареси тюбинде Анадолунынъ пек чокъ шеэри ве къалеси ихмал этильген я да харабеге чевирильди. Бунъа багълы олып да шеэрлерде тюрклерге къаршы чыкъып оладжакъ инсанлар ёкъ эди. Башкъа тарафтан бар олгъан инсанлар да озьлеринден алынгъан агъыр вергилер себебинден Византия укюметинден разы дегиль эди. Бунъа къаршылыкъ Анадолуны алмагъа кельген тюрк аскерлери (Гъазиян-ы Рум), халкъкъа пек яхшы муамеле эттилер. Оларгъа къаршы кельмеселер ве тынчлыгъыны бозмасалар, джанларына, малларына, динлерине тийильмеджеклери сёз бердилер.

Сулейман Шахнынъ фетих гъайретлери эснасында сайылары юз бинъден зияде тюркмен кочебелери Анадолугъа кельди. Анадолу нуфусынынъ муим бир къысмы тюрклерден олды. Нетиджеде, 1075 сенеси бу топракъларда Анадолу Сельчюкълы Девлетининъ къурулмасы мумкюн олды. Айны девлет янында яни Эрзурумда - Салтукъогъуллары, Орта Анадолуда - Данишмендлилер, Эрзинджан ве Дивригиде - Менгъуджюклер киби башкъа мусульман тюрк девлетлери де ортагъа чыкъмагъа башлады.

Фетихнинъ битирильмеси иле Анадолугъа тюркмен кочюви девам этти. Хусусан XIII асыр башларында Монголларнынъ Орта Асияны ишгъальге башламаларындан сонъ Анадолугъа догъ-

ру экинджи буюк кочюв далгъасы башлады. Бу далгъанен чокъ Туркмен Анадолугъа кельди. Бойледже, Анадолу нуфусынынъ чокъусы тюрклерден олды ве энъ азындан нуфус тарафындан Анадолунынъ тюрклешмеси даа XIII асырда керчеклешти.

Анадолугъа кочькен тюркменлернинъ бир болюми Кония, Эрзурум, Эрзинджан, Сивас ве Къайсери киби буюк ерлешюв меркезлеринде бутюнлей ерлешик аяткъа кечти. Булар XII асыр сонъундан башлап тюркмен ерине тюрк адынен анъылмагъа башлады. Байыр, чёль ве ялыбоюнда сынъыр больгелеринде яшагъанлар. XVI асыргъа къадар Туркмен адынен анъылдылар. Олардан къонып-кочькен вазиетте яшагъанларгъа исе Ёрукъ ады къулланылды.

Анадолунынъ ислямлашмасы ве тюрклешмесинен берабер кеткен бир вакъыт этти. Чюнки Анадолугъа ерлешкен тюркменлернинъ эписи, затен кельмеден эвель мусульман олгъан эди. Бунынъ ичюн олар янъы Ватанларына тюрклюлеринен берабер мусульманлыкъларыны да кетирген эди. Кочькенлер арасында тюркмен миллети узеринде пек тесирли олгъан мутасаввыфлар да бар эди. Олар, чокъусы Тюрк ордуларындан даа эвель Византия топракъларына киргенлер ве мусульман олмагъан халкънынъ гонъюллерини фетих эткен эдилер. Косьтерген муляйимликлери, ярдымсеверлик ве дюрюстлик весилесинен Ислямиетнинъ яйылмасында муим роль ойнагъан эдилер.

Анадолугъа кельген сеяхатчы мутасаввыфларнынъ (суфий) чокъусы Тюркистанлы буюк алим Ахмет Есевийнинъ талебелери эди. 1160 сенесинден башлап Ахмет Есевий Тюркистанда тюрклерге Ислямиетни анълашылгъан ве темиз тюркче тилинен анълатмагъа башлады. Бу арада пек чокъ талебесини де тюрк дюньясынынъ денъишик больгелерине йиберди. Булардан бир болюми де Анадолугъа кельди, Анадолунынъ денъишик ерлеринде Ислям динининъ яйылмасы ичюн тырышты.

Ахмет Есевий ёлунынъ Анадолудаки энъ муим темсильджилеринден бири, шубесиз аджы Бекташ Велидир. О, Монгол уджюмлери ве къатлиамлары себебинен XIII асыр orталарында буюк сыкъынтылар ичине тюшкен Анадолу Тюрклюгини севги, бирлик ве къардашлыкъ дуйгулары этрафында топламагъа тырышты.

Анадолунынъ эбедий тюрк юртына чевирильмесинде ве ислямлаштырылмасында Анадолу Сельчюкълыларынынъ ве чагъдашлары олгъан мусульман тюрк бейликлери япкъан гъайретлерининъ буюк ролю бар. Бу гъайретлер черчивесинде япылгъан юзлердже джами ве медресе весилесинен Ислям дининининъ огренильмеси ве яшанмасы теминленди. Медреселерде о девирнинъ энъ мешур илим адамлары чалышты.

Анадолунынъ ислямлашмасында бутюнлей тюрклерге аит бир муэссесе олгъан Ахийлик тешкилятынынъ да файдасы олды. Ахийлик бугуньки манасынен чешит зенаат фыркъаларыны бир арагъа кетирген бир чалышкъанлар тешкилятыдыр. Буюк шеэрлерде, къасабаларда, атта койлерде биле ачылгъан Ахийлик меркезлери, айны заманда бирер ахлякъ мектеби эди. Куньдюз белирленген зенаат фыркъаларына коре озь занаатларынен огърашкъан ахийлер, акъшамлары диний ве ахлякъий дерслер ала эди. Айрыджа керек олгъанда аскерий эгитим де огренгенлер.

Анадолудаки мусульман нуфусынынъ буюк бир болюмининъ тюрклерден олгъаны анълашылмакъта. Бунынънен берабер халкъ арасында сонърадан мусульман олгъан аз да олса Эрмений, Рум ве Еудий де бар эди.

Балкъанларда Ислям дининининъ даркъатылмасы

Мусульман тюрклери Анадолуны алмакънен сынъырланмадылар. Бу Ватаннынъ сынъырларыны Аврупа ичине алып кетмек ичюн арекетке кечтилер. Османлы Девлетининъ къурулувындан сонъ тюрклернинъ биринджи макъсады Балкъанларгъа, башкъа адынен Румелиге догъру кенълешмек олды. 1361 сенесинде Эдирне алынгъан сонъ, къыскъа вакъыт ичинде Булгъар топракъларынынъ эписи 1389 сенеси кечкен Косово Мейдан Дженки иле Сырбистан тюрк укюметине кирди. 1396-да Йылдырым Баезиднинъ Нигъболу якъынында Хачлы ордусыны енъгенинен Османлы тюрклерининъ Балкъан акимиети кучьленди. Даа сонъра 1463 сенеси Фатих Султан Мехмед Боснияны алгъанынен, Османлы сынъырлар Италиянынъ Далмачия къыйыларына къадар узанды.

Османлы фетихлерининъ энъ муим нетиджеси Балкъанларда

тюрк Ислям медениетининъ яйылмасы олды. Даа фетихлер башламаздан эвель базы тюркменлер Балкъанларгъа затен кечкенлер. Ерлешкен ерлерде Анадолудакисине бенъзеген гъайретлеринен мусульман олмагъан халкънынъ сайгъысыны ве ишанчыны къазандылар. Бойлеликнен, Балкъанларнынъ бир къысымыны да олса фетихке азырлагъан эдилер. Османлы идареджилер фетих анында ве сонърасында акъыллы сиясетнен Анадолудаки тюркменлернинъ бир болюмини Балкъанларгъа ерлештирдилер. Туркменлер Анадолудан Румелиге тиллерини, адетлерини ве ишанчларыны да кетирди. Янъы адлар тюбюнде янъы ерлешим ерлери ве койлер къурдылар.

Узун йыллар Балкъанлардаки мусульман нуфусы тюркменлернен сынъырлы къалды. Анджакъ кеткен заман ичинде денъишик больгелерде мусульман олмагъан джемиетлер арасында Ислямиетке кирювлер корюльмеге башлады. Хусусан Бошнакълар ве Арнавутлар джемаатларнен мусульман олдылар. Дин денъиштирмеде Османлы Девлетининъ бир зорламасы ёкъ эди. Затен фетихлер анында девлетнен мусульман олмагъан джемиетлер арасында анълашмалар япылды. Бу анълашмаларгъа коре, девлет оларнынъ джанларына, малларына тиймеджегини ве динлерини денъиштирмеге зорланмаяджакъларыны сёз бере эди.

Балкъанларда тюрк Ислям медениетининъ яйылмасы энъ муим орьнеклеринден бириси, мемлекетни донатув хызметлеридир. Османлы укюмети боюнджа Балкъанлар, Анадолудакинден чокъ джами, медресе, хан ве амамнен донатылды, шеэрлер инкишаф этти. Бу себептен де Бурса иле Босния, Кония иле Оськуп баягъы бири-бирини анъдыра эди. Бойледже, Анадолу киби Балкъанларнынъ чокъ ери де керчектен бирер тюрк юртына чевирильди. Анджакъ XVIII асырдан башлап денъишмелер олмагъа башлады. Артындан чыкъкъан дженклер ве миллетчилик арекетлери себебинден Балкъанлардаки мусульманларнынъ бир къысмы ольдюрильди, бир къысмы исе Анадолугъа кочьмеге меджбур олды. Буларгъа бакъмадан Балкъанларда тюрк Ислям медениетининъ излери сакъланды. Булгъаристан, Юнанистан, Македония, Романия, Арнавутлыкъ, Босния ве Герцеговинадаки тюрк ве мусульманлар, бугунь биле миллий ве маневий шахсиетлерини сакъламагъа тырыша.

#Ислямны къабул эткен
тюрк девлетлери

Биринджи мусульман тюрк Девлетлери Идиль Булгъар Ханлыгъы, Къараханлылар ве Гъазнелилер, Ислямиетни ресмий дин къабул эткен биринджи тюрк девлетлеридир.

Идиль Булгъар Ханлыгъы

Идиль озенининъ орта тарафында къурулды. Башкъа тюрк девлетлеринден айырмакъ ичюн озеннинъ адына бенъзеген Идиль адыны бергенлер. Улькеде даа эвель эски тюрк ишанчлары бар экен. IX асырдан башлап Иран ве Харезмден кельген базиргянлар весилесинен Ислям дини яйылмагъа башлады. Аббасийлернен къурулгъан яхшы мунасебетлернинъ нетиджесинде X асыр башында улькеде Ислямиет ресмий дин оларакъ къабул этильди. Бундан сонъ Аббасий халифеси ве Булгъар ханы адына сикке (демир пара) басылды, джамилер ве сарайлар къурулды, къадылыкъ (акимлик) меркезлери япылды. Бостанджылыкъ, тиджарет, маденджилик ве айванджылыкъта огге кетильди. Бу ханлыкъ XIII асырда монголлар тарафындан истиля этильди ве алынды.

Къараханлылар (840-1212)

Шаркъ ве Гъарп Тюркистанда къурулгъан биринджи мусуль-

ман тюрк девлетидир. Девлетнинъ къуруджысы Бильге Къул Къадир Хандыр. Бу девлетнинъ укюмдарларындан олгъан Сатукъ Бугъра Хан, мусульман олмагъан тюрклер арасында Ислямиетни яймакъ ичюн буюк гъайретлер косьтерди. Огълу Байташ Арслан Хан заманында Къараханлы топракъларында яшагъан тюрклернинъ эписи мусульман олды. 1042 сенесинден башлап девлет Шаркъ ве Гъарп Къараханлылар олмакъ узьре экиге айырылды. Шаркъий Къараханлылар Баласагъун, Эркент, Талаш больгесинде яшай эди. Девлетнинъ меркези Баласагъун, базен де Къашгъар олды. 1089 сенеси Шаркъий Къараханлылар Буюк Сельчюкълыларгъа багъландылар. 1211 сенеси исе Къарахытайлар тарафындан йыкъылдылар. Гъарбий Къараханлылар Мавераун-н-нехирге, Ферганагъа къадар узангъан ерлерге саип эди. Пайтахтлары Семаркъанттыр. 1074 сенеси Буюк Сельчюкълыларгъа багъландылар, Харезмлилер тарафындан йыкъылдылар.

Къараханлылар, аким олгъанлары топракъларда чокъ джами, медресе, кервансарай, хастахане киби диний ве ичтимаий бируалар къурды. Бу девлет заманында Къашгъар, Баласагъун, Самаркъант, Бухара муим бильги ве медениет меркезине чевирильди. Тюрк медениети ислям дининнинъ къыйметлеринен бутюнлешип, тюрк Ислям медениетининъ биринджи махсулларыны бермеге башлады. «Манас Дестаны», Юсуф Хас Хаджибнинъ «Къутадгъу Билиг», Махмуд Къашгъарийнинъ «Диван-и лугъати-т-тюрк» булар арасында биринджи акъылгъа кельгенлеридир.

Мусульман Тюрк девлетлери

Гъазнелилер (963-1186)

Тюрклернинъ М.Э. II асырдан башлап юрт оларакъ сайлагъанлары Афганистанда къурулды. Пайтахтлары Гъазне шеэри олгъаны ичюн, Гъазнелилер деп анъылырлар. Къуруджысы Альптекиндир. Девлетнинъ энъ мешур укюмдары, отуз эки йыл тахтта къалгъан Гъазнели Махмуттыр (998-1030). Бу укюмдар девиринде Хиндистаннынъ муим бир болюми алынды ве Ислямиет тез яйылмагъа башлады.

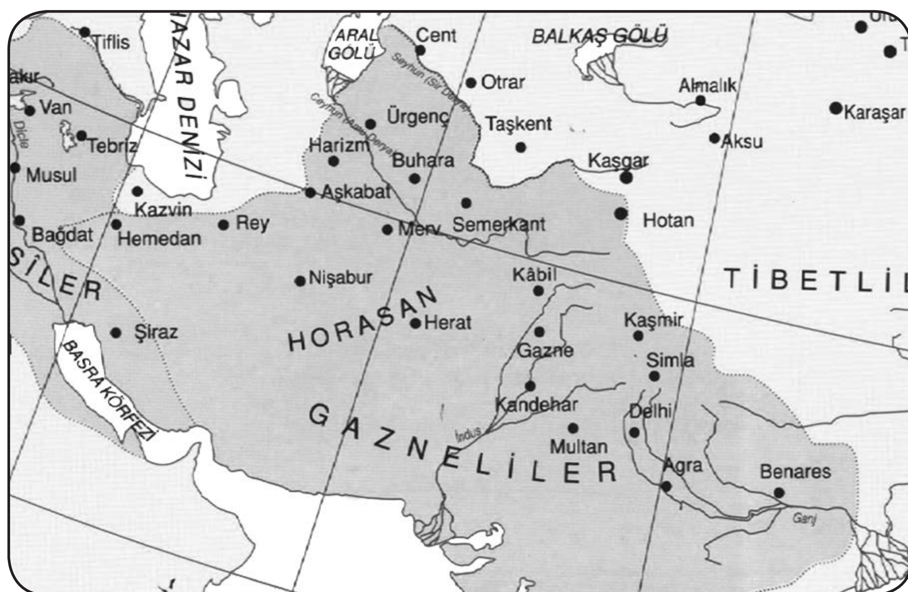

Султан Махмутннынъ олюминден сонъ ерине Султан Месут кельди. Султан Месут Сельчюкълыларнен япкъаны Данданакъан дженкинде агъыр енъильди. Гъазнелилер Девлети Гъурлылар тарафындан йыкъылды. Гъазнелилер, Хиндистанда Ислям динини даркъатып, Пакистан ве Бангладеш девлетлерининъ къурулмасына да темель азырлады. Башкъа тарафтан бу девлетнинъ идареджилери, сарайларында илим адамларына ве шаирлерге якъын алякъа косьтерди. Мешур тюрк илим адамы эль-Бируний бу алякъа себебинен бутюн дюньяда мешур ильмий араштырмалар ортагъа чыкъарды.

Буюк Сельчюкълы девлети ве онъа багълы девлетлер

Буюк Сельчюкълы Девлети: 1040 сенеси Огъуз тюрклери тарафындан Гъазнелилер енъильгенинен Данданакъан Гъалебесинден сонъ къурулды. Бу девлетнинъ къурулмасы иле Ислям дюньясынынъ муим бир болюмининъ сиясий акимиети тюрклерге кечкен. Анадолуны экинджи ана-ватан ападжакъ фетихлер керчеклештирильди. Сельчюкълы султанлары Ислям дюньясында айырылыкъкъа себеп олгъан Шиий Фатымийлерге ве Къарматийлерге къаршы пек мувафакъиетли курешлер берди ве, бойлеликнен, мусульман-

ларнынъ сиясий бирлигини сакъладылар. Амма Буюк Сельчюкълы Девлети озь кучюне ве мувафакъиетлигине рагъмен узун омюрли олмады. Сельчюкълы Султаны Сенджер 1141-деки Къатван дженкинде Къарахитайлар тарафындан енъильди. Сельчюкълы топракъларынынъ буюк болюми Къарахитайларгъа кечти. 1157-де Сенджернинъ олюминен Сельчюкълы Девлети йыкъылды. Топракъларында Иракъ ве Хорасан Сельчюкълылары (1092-1194), Кирман Сельчюкълылары (1092-1048), Сурие Сельчюкълылары (1069- 1118) ве Анадолу Сельчюкълылары (1075-1308) къурулды.

Анадолу Сельчюкълылары Анадолуны алгъан Куталмышогълы Сулейман Шах тарафындан 1075 сенеси къурулды. Биринджи пайтахты Изник эди. Анджакъ бу шеэрнинъ Хачлы ордулары тарафындан ишгъаль этилювинен Кония пайтахт олды. Анадолу Сельчюкълылары, Хачлыларгъа къаршы муим курешлер берди. Тарсус, Адана, Антакия, Малатия, Синоп, Алания девлетлер заманында укюметке алынды. Чокъ джами, медресе, мусафир хане, амам, кервансарай, хастахане япылгъаны иле, Анадолу бир мусульман тюрк юртына чевирильди. Бу эсерлернинъ чокъусы бугунь биле сакъланып къалды. Анадолу Сельчюкълылары, 1243 сенесинден башлап монгол акимиетине кирди. Элли йыллыкъ бар олгъан акимиет девиринде Анадолу исьянлар, хырсызлыкълар ве икътисадий зайыфлыкъ себебинен буюк кризисте яшады. Девлет акимиети къалмагъанындан аман-аман эр шеэр мустакъиль олмасыны илян этти. Бойледже, йигирмиге якъын Анадолу тюрк бейликлери ортагъа чыкъты.

Османлы девлети

Огъузларнынъ Кайы боюндан олгъан Османогъуллары, башында Сельчюкълылар тарафындан Анкаранынъ гъарбындаки Къараджадагъ топракъларына ерлештирильди. О вакъытта башларында олгъан Эртугърул Гъази, Византия сынъырында кенардаки бей олып вазифе япа эди. Османогъуллары заман ичинде Сёгут ве Доманични алдылар. Эртугърулнынъ ерине кечкен огълу Осман Гъази, Византиягъа багълы Къараджахисар, Биледжик ве Инегольни фетих этти. Бу арекетлернен 1299-да Османлы Девлетининъ темеллери атылды.

Къурулувындан сонъ Османлы укюметининъ темель гъаеси фетихлерни Авропанынъ ичине алып бармакъ, Анадолуда тюрк бирлигини къурмакъ ве Ислям дюньясыны ябанджы уджюмлерге къаршы къорчаламакъ олды. 1595 сенесине къадар девлет девамлы осьти ве кенълешти. 1481 сенеси фетихчи кельгенинде девлетнинъ укюм эткен топракъларынынъ ольчюси 2.000.000 километр эди. III Мурат девиринде (1574-1595) исе Османлы топракъларынынъ микъдары бу ракъамнынъ якълашыкъ он къатына чыкъты.

Адалетке эсаслангъан укюметнен дюньянынъ энъ буюк ве энъ узун омюрли девлетлеринден бири олгъан Османлы Девлети, XVII асырдан башлап токътамагъа ве арткъа кетмеге башлады. 1923-де Тюркие Джумхуриетининъ къурулувынен де битти.

Османлылар девири тюрк Ислям тарихынынъ энъ парлакъ девирлерини ичине алмакъта. Сельчюкълылар девиринде олгъаны

киби бу девирде де мусульман тюрклер алгъанлары эр улькеге меденият ве муим янъылыкълар кетирди. Османлынынъ укюметине багълы топракъларда къалдыргъан джамилери, мусафирханелери, амам, кервансарай ве дигер объектлер аля бугунь биле турып айранлыкъ дуйгъусыны уяндыра.

Иранда укюмет къургъан мусульман тюрк сойлары

Сафевийлер (1502-1736)

Даа эвель Анадолугъа ерлешкен сонъ Ирангъа кочькен тюркменлер тарафындан къурулды. Озь араларында Акъкъоюнлылар ве Къаракъоюнлылар оларакъ болюне эди.

Авшарлар (1736-1750)

Огъузларнынъ Авшар боюндан олгъан тюркменлер тарафындан Сафевийлернинъ ерине къурулды. Къуруджысы Шах Исмаилдир.

Къачарлар (1779-1925)

Иранда укюмет къургъан сонъ тюрк союдыр. Союнынъ тамырлары Огъузларнынъ Къачар боюндан келе.

Орта Асия ве Хиндистанда къурылгъан мусульман тюрк девлетлери

Харземшахлар Девлети (1157-1231)

Сельчюкълы султаны Меликшахнынъ командирлеринден Къутбетнинъ Мухаммед Харземе вали олып йиберильген, онынъ торуны Иль Аслан мустакъилликни илян этип Харземшахлар Девлетини курды. XII асырда Орта Асиянынъ энъ кучьлю девлети алына кельди. Монголлар тарафындан йыкъылды.

Тимур Империаторлыгъы (1369-1505)

Девлет буюк тюрк эмирлеринден Тимур тарафындан 1369 сенеси Бельхте къурулды. Заманнен Чин сынъырларындан Анадолугъа къадар узангъан буюк империаторлыкъкъа чевирильди. 1405 сенеси Тимурнынъ олюминден сонъ зайыфламагъа ве дагъылмагъа башлады.

Дельхи Тюрк Султанлыгъы (1206-1413)

Шималь Хиндистанда Къутбеддин Айбег тарафындан къурулды. 1266-1290 сенелери Балабанлар, 1320 сенесине къадар Къалачлар, 1321-1413 сенелери Тугълукълылар адлы тюрк сойлары тарафындан идаре этильди.

Бабур Императорлыгъы (1526-1858)

Тимурнынъ торунларындан Бабур Шах тарафындан Пенджапта къурулды. Меркези Дельхи эди. 1528-де Шималь Хиндистанны сынъырлары ичине къошты. Тюрклернинъ къургъаны буюк девлетлерден бири олып, Сафевийлер ве Османлыларнен берабер XVI асыргъа тюрк асыры тамгъасыны урды. Бу девлетке аит гузель ве ихтишамлы тарихий эсерлер, аля бугунь де Хиндистанны дюльберлештире. Булардан бириси Тадж Махал дюрбесидир. Бабур Императорлыгъы 1858 сенеси инглизлилер тарафындан йыкъылды.

Мысырда къурулгъан Тюрк девлетлери

Аббасийлер Девиринде Мысырда башта тюрклерден олгъан Аббасий валилеры тарафындан яры мустакъиль Толуногъуллары (868-905) ве Ихшидийлер (935-969) девлетлери къурулды. Даа сонъ исе Эйюбийлер (1171- 1348) ве Мемлюклер (1250-1517) девлетлери ортагъа чыкъты. Эки девлет де Хачлыларгъа къаршы мувафакъиетли дженклер берди. Къудуста Хачлы акимиетининъ токътатылмасы Эйюбилер весилесинен олды. Монголларны исе Мемлюклер токътатты.

Шаркъ Авропада къурулгъан тюрк девлетлери

Къазан Ханлыгъы (1437-1552)

Идиль Булгъарлары мемлекетинде Булгъарлар иле бу ерге сонърадан кельген Къыпчакълар, Узлар ве Печенеклер тарафындан къурулды. Бу бойларнынъ къарышмасындан Къазан Тюрклери мейдангъа кельди.

Къырым Ханлыгъы (1443-1784)

Алтын Орда бейлеринден Хаджы Гирай тарафындан Къырымда къурулды. Фетих девиринде Османлыларгъа къошулды. 1783 сенеси Руслар тарафындан йыкътырылды.

1443 сенеси Джучининъ 13-нджи огълу ве Къырым Улусынынъ тесисчиси Тукъай Тимурнынъ вастасыз несили олгъан Хаджы Гирай, Къырым Ханлыгъынынъ мейдангъа кетирильгенини илян этти. Гирайлар сюлялеси Ханлыкъны 330 йыл девамында идаре этти, умумен исе ичине Гирайлар сулялеси де кирген Тукъай Тимурнинъ несиллери ярымадада Къырым улусынынъ мейдангъа кельгенинден башлап 500 йылдан зияде (1270 сенесинден 1783 сенесине къадар) укюм сюрдилер.

XV асырда Буюк Орданынъ енъильмеси нетиджесинде Къырым Ханлыгъы мейдангъа кельген ве къыпчакъ къабилелерининъ топракъ мулькиетлери – бейликлери шекилленген сонъ, Къырым ве Къара денъиз сырты эалилерине медениет, тиль ве дин саларында япылгъан девамлы бир тюрк-ислям тесири ичюн мейдан ачылды.

XVIII асырнынъ 80-инджи йылларында къырымтатарларнынъ сайысы тахминен 500.000 адам олгъан эди. Оларнынъ чокълугъы-

ны ялыбойлуларнен дагълылар – динлери боюнджа мусульманлар, тиллери боюнджа тюрклер олгъан европеоид къырымтатарлар ве азлыгъыны – къыпчакъларнынъ несиллери олгъан чёль тарафлы къырымтатарлар тешкиль эттилер. Аслында, эки субэтнос шекилленди. Оларнынъ якъынлашувы ве озьара тесири Къырымнынъ Русие тарафындан ишгъалинден сонъра да девам этти.

Тамам учь бучукъ асыр девам эткен девир ичинде Гирайлар сюлялесининъ эллиге къадар векили Къырымда ханлыкъ япа. Базылары исе эки, учь ве атта дёрт кере Къырым тахтына кечелер. Иште, шу вакъыттан башлап, XVIII асырнынъ сонъуна яни 1783 сенеси Къырым руслар тарафындан ишгъаль этильгенге къадарки девир – Ханлыкъ девридир. Бу девирге акълы суретте Герайлар деври демек мумкюн.

Бу къырымтатарлар тарихында гъает муим девир ки, бу девирде къырымтатар халкъы мустакъиль девлет мейдангъа кетирип, озь девлетчилигине саип олды ве халкъ миллет оларакъ шекилленди. Къырым ханлыгъы шу девирде ичтимаий, сиясий ве арбий джеэттен озюни бутюн дюньягъа танытты ве этрафтаки девлетлер онынънен эсаплашмагъа меджбур олдылар. Бу девирде энди халкънынъ бундан бир къач асыр эвель шекилленип кельген миллий медениети, урф-адетлери, язма эдебияты, шиириети, эдебий тили мевджут эди.

Теэссюф ки, о мухтешем заманда Къырым Ханлыгъынынъ диний ве медений меркезлеринде мейдангъа кетирильген чешит медений абиделерден бугуньки куньге ялынъыз аз бир къысмы етип кельгендир. Айны бу ал толусынен тарихий язма абиделерге ве эдебий эсерлерге де аиттир.

Астырхан Ханлыгъы (1466-1557)

Идиль озенининъ Хазар Денъизине къошулгъан ерге якъын олгъан Астырхан шеэри ве онынъ этрафында къурулды. Руслар тарафындан йыкъылды.

Ногъай Ханлыгъы

Алтын Орда Девлетининъ дагъылмасынен Идильден Иртышкъа, Хазар Денъизинден Арал голюне къадар олгъан топракъларда къурулды. Халкъынынъ чокъусы Къыпчакъ тюрклери эди. Бу девлет Руслар тарафындан йыкъылгъан сонъ, Къыпчакъларнынъ чокъусы Тюркиеге кочьти.

ЕДИНДЖИ БОЛЮК

Ислям медениети

Илим ве тюшюндже аяты

Ислям ве илим

Эр укюметнинъ озюне аит васыфлары бар. Бу васыфларнен бир укюметни башкъасындан айырып олурмыз. Ислям укюмети деп айтылгъанда, бу мемлекетнинъ энъ белли васыфы, шубесиз «илим»дир.

Ислям динининъ темель менбасы Къуран-ы Керимде, Пейгъамберлернинъ бутюн инсанлыкъ ичюн бирер илим менбасы олгъаны ве инсанлыкъны айдынлатмакъ макъсадынен йиберильгенлери бильдириле. Бунынъ янында араштырмагъа ве инджелемеге буюк дегер берильген. Араштырыладжакъ мевзуларда бир сынъырлама кетирильмеген, тек араштырманынъ джиддий ве тарафсыз япылмасы истенген. Къураннынъ илимге берген бу эмиетнинъ нетиджеси оларакъ Ислям медениетинде илимнен огърашмакъ, эр кес ичюн меджбурий бир алдыр. Ислям медениети, бир илим медениети олып ортагъа чыкъкъан. Мусульманлар, илимнинъ бутюн далларында араштырма япкъанлар ве чокъ дегерли эсерлер ортагъа койгъан эди. Оларнынъ бу гъайретлерини «диний билимлер» ве «башкъа билимлер» шекилинде эки мевзу иле анълатмакъ мумкюн.

Диний Билимлер

Тефсир ве Къыраат

Тефсир билимининъ макъсады – Къуран-ы Керим аетлеринден анълашылмасы къыйын ве къапалы олгъанларыны ачыкъ этюв ёлунен анълашылып оладжагъы алгъа кетирмектир. Хазрети Пейгъамбер, яшагъанда, къыйын анълашылгъан аетлерни озю анълата эди. Хазрети Пейгъамберден сонъ бу ишни «муфессир» денильген алимлер япты. Ислям дюньясында чокъ муфессир етишти ве юзлердже изаат китабы язылды. Муфессирлер арасында Таберий, Земахшерий, Фахруддин Разий, Бейзавий, Къуртубий, Ибн Кесир, Эбу Сууд энъ мешур олгъанларыдыр.

Окъув илими исе Къураннынъ окъунув шекиллери ве энъ гузель окъума усулларыны ичине алыр. Бу фен Ислям дюньясында энъ чокъ Мысыр, Эндулюс ве Тюркиеде инкишаф этти.

Хадис

Хадис хазрети Пейгъамбернинъ сёз ве арекетларини ичине алгъан, буларны анълаткъан, дегерлендирген ве сыныфландыргъан бир илим далыдыр. Мусульманлар Пейгъамбернинъ сёз ве арекетлерини диннинъ Къурандан сонъ экинджи менбасы къабул эткенлери ичюн да VIII асыр башындан оларны язып алдылар. Сонъунда хазрети Пейгъамберге аит олгъаны бильдирильген юз бинълердже ривает ичинден догъру ве догъругъа энъ якъын корьгенлерини сайлап, хадис китапларыны мейдангъа кетирдилер.

Хадис китапларынынъ энъ чокъ танылгъанларындан бири «алты китап» манасында кутюб-и ситте беллидир. Булар: Бухарий ве Муслимнинъ Сахихлери, Ахмед Ибн Ханбельнинъ Муснеди, Ибн Мадже, Тирмизи, Эбу Давуд ве Несаийнинъ Сюненлеридир.

Фыкъых (Ислям Укъукъы)

Инсанны ве джемиетни укъукъий меселелерини айдынлаткъан илим далыдыр. Бу далда чалышкъан илим инсанларына Факъих деп айтыла. Фыкъых, диний билимлер арасында энъ огге кеткен ве энъ яйылгъан илимдир. Хусусан VIII-XII асырлар арасында бу билим далында муим янъылыкълар къайд этильди. Къуран ве Хадис

бакъышларына коре, бири-биринден базы нокъталарда айырылгъан фыкъых алимлери етишти. Оларнынъ фикирлери даа сонъ озь адларынен анъылгъан фыкъых мезхеплерининъ догъмасына ер азырлады. Фаркълы мезхеплернинъ ортагъа чыкъмасы, Ислям динининъ тюшюндже сербестлигине берген эмиетини косьтере.

Джогърафия джеэтинден Ханефий мезхеби даа чокъ Орта Асия, Анадолу, Балкъанлар ве Индистанда, Маликий мезхеби Шималь Африка ве Эндулюсте, Шафиий мезхеби Мысыр ве Индонезияда, Ханбелий мезхеби исе Арабистанда менимсенди.

Келям

Келям илими, иман мевзуларда (Аллахнынъ барлыгъы ве бирлиги, Пейгъамберлик, къаза-къадер, дженнет, джехеннем ве иляхри) инсанларнынъ шубелери я да бу мевзуларда япылгъан янълыш табирлернинъ чыкъылувы нетиджесинде догъды. Мусульманларнынъ фетихлернен фаркълы улькелерни акимликлерине алмаларындан сонъ башкъа динлерден чокъ инсан Ислямиетни къабул эткен эди. Лякин бу инсанлар мусульман олсалар да, эски ишанчларындан бутюнлей узакълашып оламай эди. Оларнынъ бу вазиети янъы меселелерге себеп олды. Янъы мусульманлар арасында Ислям ишанчына пек уймагъан базы фикирлери чыкъты. Къуранны айны фикирлерге коре изаатламагъа башладылар.

Бу инсанларнынъ ичинден чыкъкъан базы илим адамлары, язгъан эсерлеринен бу фыркъаларны тенкъит эттилер. Фикирлернинъ янълышлыгъыны ортагъа къоймагъа тырыштылар. Бойледже, Келям илимининъ темеллери атылды.

Тюрклерден Эбу Мансур Матуридий иле Эбу Хасан Эшарий, келям алимлерининъ мешур эки адыдыр. Оларнынъ фикирлери этрафында заманнен эки буюк келям мезхеби мейдангъа кельди. Бу мезхеплер Матуридийлик ве Эшарийлик оларакъ билинир.

Тасаввуф

Тасаввуф - Ислям динининъ ахлякъий хусусларынынъ инсанлар тарафындан менимсенмесини ве япылмасыны теминлеген илимдир. Тасаввуфий фикирлер Аббасийлер Девиринде яйылгъан, хусусан да арап олмагъан мусульман джемиетлер арасында

бегенильген. Бу да тасаввуфта Аллах ве Пейгъамбер севгисини огге чыкъаргъан бир тербие усулынынъ бар олмасынынъ нетиджесидир.

Ислям дюньясында чокъ мутасаввыф (суфий) етишкен, чокъ тасаввуфнен багълы эсер язылгъан. Халладжы Мансур, Баезиди Бистамий, Джунейди Багъдадий, Ахмед Есевий, Мевляна, Юнус Эмре, Хаджы Бекташ Вели, Ислям ве Тюрк дюньясында етишкен мешур мутасаввыфлардандыр.

Тасаввуф базы янълыш фикирли инсанлар тарафындан бозулып, халкъкъа янълыш косьтерильди. Меселя, бу инсанлардан базылары озьлерини тасаввуф джемааты оларакъ косьтерип, фикирлеринен инсанларны ёкъсуллашмагъа къызыштыра эди. Амма янълыш мутасаввыфлар хазрети Пейгъамберни, христианларнынъ хазрети Исагъа япкъанлары киби арткъач юксельтмесини башлады. Атта Танъры дереджесине юксельте эди. Акъикъий мутасаввыфлар, бойле арекетлерге кесинликнен къаршы чыкъкъан эди.

Башкъа Билимлер

Тарих

Мусульманлар арасында тарих илиминде биринджи язылы чалышмалар хазрети Пейгъамбернинъ аятыны огренме мерагъындан келе. Бу меракъ нетиджесинде онынъ яшайышыны ве мусульманларны къорчаламакъ макъсадынен япмагъа меджбур къалгъан дженклерини анълаткъан эсерлери ортагъа чыкъты.

Заманнен мусульманлар тарихке даа кенъ бакъмагъа башлады. Бунынъ нетиджесинде де мусульманларнынъ ве башкъа джемиетлернинъ тарихлерини берабер анълаткъан эсерлерини яздылар. Бунынъ янында белирли бир шеэрнинъ, больгенинъ я да бир девлетнинъ тарихыны анълаткъан эсерлер де яздылар. Оларгъа сырасынен адлар берилир.

Мусульман тарихчилернинъ чокъусы тарих иле огърашманынъ темель макъсады, кечмиштен дерс алмакъ олгъаныны тюшюне эди. Олар вакъиаларны себеплер ве нетиджелеринен анълаткъан.

Джогърафия

Джогърафия - мусульманларнынъ энъ чокъ инкишаф эттиргенлери ве бутюн дюньяда янъылыкълар къошкъанлары билим далыдыр. Бу билимде арап, фарс ве тюрк джогърафияджылар чокъ эсер къалемге алгъан эди. Мусульман джогърафияджылары Грек ве Ромалы джогърафияджылардан пек узакъ кеткен.

Фельсефе

Мусульманлар арасында фельсефе далында биринджи чалышмалар грек фельсефесинен танышмалары нетиджесинде башлады. Кинди, Фарабий, Ибн Сина, Ибн Баджадже, Ибн Туфейль ве Ибн Рушд киби мусульман фельсефеджилер муим эсерлер ортагъа къойдылар. Аврупа грек фельсефесини, оларнынъ эсерлерини окъуп огренди. Хусусан Ибн Рушднынъ дин иле акъылны бирлештирмек гъайретлери, еудий ве христиан иляхиятчыларны теренден тесир этти.

Ислям дюньясында фельсефеге яхшы козьнен бакъылмагъан вакъытлар да олды. Бу бакъышнынъ энъ мешур темсильджилеринден бири XII асырда яшагъан алим Гъазалидир. О, фельсефеджилернинъ зыддиетлерини анълаткъан **Техафуту'ль-феласифе** адлы эсерни язды.

Риязият (математика)

Мусульманларнынъ энъ чокъ огърашкъанлары билим далларындан бири риязият эди. Къыбленинъ белирленмеси, намаз вакъытларынынъ эсап этильмеси, мираснынъ болюштирильмеси киби меселелер мусульманларны риязиятнен меракъландырды. Эмевийлер Девиринде башлагъан эсап эмеклери, Аббасийлер Девиринде бутюн дюньяда мешур риязиятчылары Харизмий ве Ибн Тюркнинъ эмеклеринен огге кетти.

Мусульман риязиятчылары инсанлыкъкъа муим янъылыкълар къошкъан эди. Бугунь бутюн дюньянынъ къуллангъаны сайы системасыны, ракъамыны, (алгебра)ны эсапкъа мусульманлар къазандырды.

Фелекият (астрономия)

Мусульманлар арасында риязият киби астрономия да эрте меракъланылмагъа башлангъан билим далларындан олды. Бу мевзудаки эмеклер Эмевий укюмдары Абдульмелик заманында башлады ве Аббасийлер Девиринде инкишаф этти. Хусусан да XI асырда энъ парлакъ девири олды.

Физика

Ислям билим тарихында физика, табиат билими ады тюбюнде инкишаф этти. Мусульман алимлер бу саада муим ишлер япты. Меселя, мусульман алими Кинди «изафиет теория»сыны (теория относительности) Эйнштейннинъ асырындан эвель ортагъа чыкъарды. Ибн Хейсем исе козьнинъ джисимлерни корьмесинен алякъалы бильгилерни даа XI асыр башларында таныткъан. Механиканен чалышкъан биринджи саатны ве къум саатыны да мусульман алимлери яратты. Биринджи учыш сынавлары, кене мусульман алими тарафындан керчеклештирильди. Эндулюсли Ибн Фирнас, Османлы илим адамы Хезарфен Ахмет Челебий япкъанлары вастасынен узакъларгъа учмакъны беджердилер.

Химия

Земаневий химиянынъ къурулувына темель азырлагъан эмеклер, мусульман илим адамлары тарафындан япылды. Джабир Ибн Хайян ве Разий бу илим далынынъ къуруджылары оларакъ къабул этиле. Нитрик асидни (нитратная кислота) биринджи кере Джабир Ибн Хайян къулланды. Башкъа базы мусульман химияджылар, химия мадделернинъ къоюлыкъ ве шингенлик агъырлыкъларыны белирлемек ичюн индже теразилер яптылар.

Тиббиет

Мусульманлар арасында тиббиетке айры бир эмиет берильген. Мусульман илим адамларынынъ бир болюми, айны заманда бирер эким эди. Мусульманларнынъ тиббиет саасындаки эмеклери гъарпта айранлыкъ уяндырды ве тесирлери XVIII асыргъа къадар девам этти.

Башында мусульман экимлери тиббиет саасында Грек ве

Хиндистан тиббиетчилернинъ бильгилеринден файдаландылар. Лякин къыскъа вакъыт ичинде бу эмеклерден къулланып, озьлерининъ янъы иджатларыны мейдангъа кетирди.

Тербие ве тасиль фаалиетлери

Тербие ве тасиль, Ислямиетин догъгъаны куньден башлап Мусульманлар ичюн муим саа олды. Эр шейден эввель Хазрети Пейгъамбер, джемиетни бильгилендирмек ве тербиелемекнен вазифели бир оджа эди.

Хазрети Пейгъамбер, Мекке девиринде (610-622) инсанларгъа Ислямиетни огретмек ичюн базы Суффенинъ янында месджиднинъ намаз ичюн айырылгъан къысымы да бу ишлер ичюн къулланыла эди. Ислям дуньясында джамийлер, асырлар бою ибадет янында тасиль ве тербие мекянлары оларакъ да хизмет эте эди. Джамилерде тефсир, къыраат, хадис, фыкъых киби диний илимлерин янында эдебият, тыб, астрономия ве эсап киби илимлер де огретиле эди.

Ислям тарихында суффе ве месджитлерден башкъа тасиль ве тербие фаалиетлерининъ юрютульгени башкъа мекъанлар да бар эди. Булар, куттаплар, сарайлар, китап тюкянлары, алимлерин эвлери, эдебий меркезлер, текие-завиелер ве медреселер эди.

Куттаплар: Булар шимдики башлангъыч мектеплерине бенъзей эди. Бу ерлерде окъумагъа ве язмагъа, темель эсап бильгилерини, Къуран-ы Керим ве Ислям динининъ темеллери огретиле эди. Ислям дюньясында куттапларнынъ сайысы пек тез чокълашты.

Сарайлар: Девлет бышлыкъларынынъ ве башкъа идареджилернинъ яшагъан сарайларында муэддиб денъильген тербиеджилер ола эди. Бу инсанлар идареджилернинъ балаларыны тербиелеген.

Китапчы тюкянлары: Ислям медениети инкишаф эткенинен эр шеэрде китапчы тюкянлары ачылмагъа башлады. Бу тюкянларда алимлер бир арагъа келип, денъишик мевзуларны музакере эте эди. Бунынъ ичюн бу ерлер, тиджарет ичюн олгъаны къадар тасиль ичюн де муим олгъан.

Алимлернинъ эвлери: Чокъусы алимлер эвлерини талебе окъутмакъ ичюн мектеп киби къуллангъан. Меселя, буюк тюрк экими

Ибн Сина, акъшамлары эвинде къалабалыкъ бир джемааткъа тиббиетнен багълы эсерлерини окъуй эди.

Эдебий меркезлер: Даа чокъ Аббасийлер Девиринде даркъалгъан бу меркезлерде, халифе ве везирлернинъ незаретинде, о вакъытнынъ мешур алимлери, ильмий мевзуларны музакере этмек ичюн бир арагъа келе эдилер.

Медреселер: Ислям дюньясында тасиль ве тербие фаалиетлерини даа планлы ве кенъ юрютмек макъсадынен медреселер къурулды. Бугуньки университелерге бенъзеген медреселер биринджи кере Сельчюкълы султаны Альп Арслан девиринде къурулды. Бу медреселер Низамие Медреселери деп билине. Альп Арсландан эвель Гъазнели Махмут Гъазнеде, къардашы Эмир Насыр Нишабурда медресе киби ерлер къургъан эди. Лякин булар медреселер къадар системалы дегиль эди. Медреселерде эм диний илимлер, эм фен илимлери эм де тиль ве эдебият огретиле эди. Бу муэссеселер къыскъа вакъытта Ислям дюньясынынъ эр тарафында яйылды. Медреселер, дерсханелери, талебе эвлери, джамилери, хастаханелери, амамлары, ашханелери ве китапханелери иле тамам бир университет бинасы киби олгъан.

Бу япылгъан тасиль ве тербие ишлеринен, иманлы, фааль, месулиетли, низамлы, ишкир, яхшылыкъ севген, яманлыкътан узакъ тургъан инсан несили етиштирильмеге тырышылды. Къадынлар да бу хызметлерден файдалана эди. Денъишик илим далларында мешур олгъан чокъ къадыннынъ ады эсерлерде ер ала.

Тербиелеме фаалиетлерини девлеттен чокъ халкъ япкъан. Бу хызметлер ичюн де пек чокъ вакъыф къурулды.

Ислям алеминде китап ве китапханелер

Хазрети Мухаммед алейхиселям Пейгъамберликнен вазифелендирильгенинде, джемиетинде окъумагъа ве язмагъа бильгенлер пек аз эди. Хазрети Пейгъамбер Къуран аетлерининъ язылмасына эмиет берди. Бойлеликнен, бир тарафтан Къураннынъ язылы китап оларакъ къалмасыны теминледи. Башкъа тарафтан джемиетте язувнынъ эмиетини огретмеге тырышты. Мединеге хиджрет эткен сонъ, путкъа тапынгъан дженк эсирлерини окъумагъа ве язмагъа бильгенлерини онъа мусульманларны огретмеге вазифелендирди. Айрыджа, путкъа тапынгъанларнен япкъан анълашмаларыны

язылы метинлер олмасына эмиет косьтерди. Чевресиндеки девлетлернинъ идареджилерини Ислям динине давет этмек ичюн оларгъа мектюплер йиберди. Бутюн булар хазрети Пейгъамбернинъ язувгъа берген эмиетини косьтере.

Хазрети Пейгъамберден сонъ мусульманлар арасында язув медениети пек тез артмагъа башлады. Дёрт Халифе Девринде башта Къуран-ы Керим китап алында чокълашып мусульманларнынъ яшагъаны денъишик больгелерге йиберильди. Хазрети Пейгъамбернинъ аяты ве суннетини анълатмакъ ичюн, сиер ве хадис китаплары язылды. Къураннынъ изаатланмасы ичюн исе тефсир китаплары язылды. Эмевийлер Девиринде мусульманларнынъ озь араларында я да фаркълы дин менсюплери иле япкъанлары тартышмалар, келям, динлер ве мезхеплер тарихы саааларында китапларнынъ язылмасыны теминледи. Заман кеткенинен Ислям дюньясынынъ эр кошесинде алимлер, озь сааларында бинълернен эсер яздылар.

Аббасийлер Девиринде грек, фарс ве хинд медениетинден фельсефе, астрономия, тиббият ве эдебиятнен багълы эсерлер арапчагъа терджиме этильди. Бунынъ ичюн Аббасийлернинъ пайтахты олгъан Багъдатта Бейту'ль-Хикме адлы бир араштырма меркези къурулды. Меркезнинъ янында пек зенгин бир китапхане де бар эди. Бундан башкъа Багъдатта къурылгъан медреселернинъ эр биринде бойле зенгин китапханелер олгъан. Орта Асырда Багъдат чокъ китапханегe саип киби бир шеэр олды. Иште, Багъдат Ислям джогърафиясы ве бутюн дюньяда китап ве китапхане тарафындан энъ зенгин шеэрдир. 1258 сенеси шеэр монголлар тарафындан ишгъаль этильди. Китапханелер ве китапларнынъ бир парчасы янды.

Ислям дюньясында Багъдат киби меркез олгъан эр шеэрде буюк китапханелер бар эди. Фатымийлер девиринде Къахиреде сарай китапханесинде, Х асырда Эндулюс Эмевийлерининъ пайтахты Къуртубадаки сарай китапханесинде бинълернен китап бар эди. Къайреван, Меракеш, Ишбилие, Тулейтула, Бухара, Самаркъант, Херат, Гъазне киби пайтахт меркезлеринде де зенгин китапханелер къурулды.

Сельчюкълы тюрклери Ислям дюньясына Низамие медреселерини пейда этти. Лякин бундан да башкъа Нишабур, Мерв, Исфахан, Хемедан, Херат, Рей, Бельх, Басра, Мусул ве Бухара киби шеэрлерде эр медресенинъ янына бирер китапхане ачтылар.

Анадолу Сельчюкълылары да айны арекет этти. Медресе ве китапханелер ихтияджларынынъ къаршыланмасы ичюн вакъыфлар къурдурдылар. Хиндистанда яшагъан тюрк Бабурли султанлары пек яхшы тасиль алгъан идареджилер эди. Эдебияткъа ве санааткъа меракълы олгъанларындан сарайлары алимлер ве эдебиятчыларнынъ топланты ери олды. Айрыджа сарайда буюк китапхане де къурулды.

Мусульман девлетлер арасында Османлы Девлетининъ китап ве китапханелерге берген эмиети бам-башкъа олгъан. Башта Стамбул, сонъ исе Боснιядан Бурсагъа, Бурсадан Багъдаткъа къадар Османлы шеэрлеринден аман-аман эписинде падишахлар, мертебе идареджилери, оларнынъ апайлары, алимлер ве хайырсевер мусульманлар тарафындан чокъ китапхане къурулды. Бу китапханелернинъ китап ве башкъа ихтияджларынынъ къаршыланмасы ичюн кене чокъ вакъыф тешкиль этильди. Бугунь Османлыдан къалгъан тек Стамбул китапханелеринде юз бинълернен джылт эсер бар.

Тиль ве эдебият

Тиль

Ислям дюньясы кечмиште чокъ динли олгъаны къадар чокъ тилли де эди. Арапчанынъ янында фарсча, тюркче, берберийдже, испанияджа, санскритче, булгъарджа, юнанджа, латиндже, бошнакъча куньделик яшайышта лаф этильген тиллер эди. Ана тилининъ къулланувы мевзусында мусульман идареджилернинъ эр анги бир сынъырлама къоймадылар. Бунынънен берабер арапча, тюркче ве фарсча даа огге чыкъкъан ве медений яшайышта башкъа тиллерге коре даа кучьлю къалгъан.

Арапча башындан башлап чокъ мусульман девлетнинъ ресмий тили олды. Айрыджа эдебият ве илим тили олып да агъырлыкъ къазанды. Аман-аман бутюн мусульман девлетлерде ильмий чалышмалар ве медреселердеки тасиль арап тилинде керчеклештириле эди. Бунъа къаршылыкъ фарсча даа зияде эдебият тили олды. Бойле этип Сельчюкълылар девиринде яйылгъан фарсча, Анадолу Сельчюкълылар ве Османлыларгъа да тесир этти. Тюркче исе тюрклернинъ яшагъан ерлеринде бир тарафтан халкъ ве тасаввуф

эдебиятында яшады. Башкъа тарафтан да, хусусан Османлылар девиринде ресмий тиль оларакъ къулланылды. Бу арада тюркченинъ арапча, фарсча, грузиндже, эрменидже, сырпча, арнаутча, бошнакъча, юнанджа, маджарджа, чечендже киби тиллернинъ узеринде муим тесирлери олды. Чокъ тюрк сёзлери бу тиллерге кечти.

Эдебият

Ислям медениетинде эдебият шиир ве несир шекилинде инкишаф этти. Ислямиеттен эвель арапларда шиирге буюк эмиет берильмекте эди. Бу эмиет Ислямдан сонъки девирде де девам этти. Хазрети Пейгъамбер, Ислям динини ве мусульманларны макътагъан шиирлерни зевкънен динълей эди. Атта шиирни пек бегенгенинде шаирни бахшышнен севиндире эди.

Хазрети Пейгъамбер джемиетте шиддетни, нефретни, ахлякъсызлыкъны къызыштыргъан, кибир, ички ве къумарны анълаткъан, инсанларнынъ намус ве иффетлерини бозгъан шиир ве несирлерге ич гузель бакъмай эди.

Шиир хазрети Пейгъамберден сонъки вакъытларда пек инкишаф этти. Эмевий ве Аббасий девирлеринде арап шиирининъ энъ буюк шаирлери етишти.

Башта укюмдарлар олмакъ узьре мусульман идареджилер сарайларыны ве эвлерини шаирлерге ачыкъ туткъан. Чюнки о девирде шиир инсанларнынъ эдебий зевкълерине хитап этмесинден башкъа, пек кучьлю бир пропаганда вастасы эди. Икътидарларыны къорчаламакъ ве бунынъ ичюн халкъны ёнлендирмек истеген идареджилер даима кучьлю шаирлернен иш туткъанлар.

Ислям тарихынынъ классика девири оларакъ, Эмевий ве Аббасий девирлеринде де инкишаф этти. Ресмий язышмаларда вазифелендирильген мемурлар, эдебияты кучьлю кимселер арасындан сайлана эди. Ресмий языларда дюльбер ве косьтеришли бир тиль къулланылмасына дикъкъат этильген. Аббасийлер Девиринде классика Ислям медениетининъ энъ дегерли иджатлары олгъан эдебият китаплары язылды. Несир ве шиирнинъ бир арада булунгъаны бу эсерлерде укюмдарлыкъ, джумертлик, эльчилик, атасёзлери, инсан ве айван характерлери, аш ве ичеджеклер, эдиелер, шакъалар киби пек чокъ мевзугъа ер берильген. Бунынъ ичюн бу эсерлер эдебий иджат олмаларынынъ янында Ислям медениет та-

рихынынъ да муим менбаларыдыр. Эдебият эсерлерининъ несир къысымларында дюльбер ве Ислямий девирде фарсча да муим ве тесирли эмеклер япылды. Месневий киби шиирлер буларнынъ энъ мешур олгъанларыдыр. Фирдевсий, Ширазий, Насыр-ы Хусрев, Хакъаний, Шейх Садий киби буюк эдебиятчылар олгъан.

Бугунь Ислямий девир тюрк эдебиятына аит пек зенгин мираснынъ саибимиз. Бу девирде эдебият чешит менбалардан файдаланды. Къуран ве хадислер, Пейгъамбер ве дин буюклерининъ икяелери, Иран ве Арап эдебиятындан терджиме этильген эсерлер, ерли ве миллий эсерлер Тюркий эдебиятыны беслеген менбалар арасындадыр.

Ислямий Тюрк эдебияты XI асырдан башлап зенгинлешмеге башлады. Юсуф Хас Хаджибнинъ «Къутадгъу Билиг» (Бахытлы Олма Бильгиси) адлы эсери буларнынъ башында кельмекте. Бу эсерде, эм тюрк урф-адетлери, эм Ислямнынъ ахлякъий принциплери бир арада топланылып, инсангъа дюнья ве ахиретте бахытлы олмасынынъ ёлунынъ, яхшы бир девлет укюметининъ насыл оладжагъы косьтерильмекте. Махмуд Къашгъарийнинъ «Диван-и лугъати-т-тюрк» адлы эсери исе тюркче энциклопедия лугъаты олды. Бундан да гъайры, бу китап тюрк джемиетининъ адетлери, куньделик аяты, кийим къушамы, емеклери, икътисадий аяты киби мевзуларда муим бильгилерини де ичине алгъан.

XII асырда Эдип Ахмед Юкнекийнинъ язгъаны «Атабетюль Хакайик» диний-ахлякъий васыфта бир эсердир. XII асырда ортагъа чыкъкъан Оджа Ахмет Есевийнинъ «Диван-и Хикмет» китабы да муимдир. Бу эсерде Есевий анълашылгъан бир тюркче иле Ислям дини ве ахлякъыны анълаткъан шиирлерини топлагъан.

XIII асырдан башлап тюрклер арасында тасаввуфий тюшюндже яйылмагъа башлады. Халкъ эдебияты да бу тюшюндженинъ тесирине келишмеге девам этти. Бу эдебият ичерисинде Есевий иджадында олгъаны киби, шиирнинъ айры бир ери ве эмиети бар эди. Тюркистанда Есевийнинъ усулына бакъып, оджалар халкъкъа Ислямны тюркче шиирлернен анълатмагъа башладылар. Юнус Эмренинъ шиирлери бу адетни энъ гузель косьтермекте.

XIII асырдан башлап, Анадолуда халкъ шиирининъ янында медениет саасындаки юксек макъамда олгъан инсанларгъа хитап эткен диван шиири ортагъа чыкъмагъа башлады. Арап ве фарс

шииринининъ тесиринде къалгъан диван шииринде де диний мевзулар сыкъ-сыкъ анълатылгъан. XVI-XVIII асырларда диван шииринининъ энъ буюк усталары етишти. Фузулий, Хаялий, Бакъий, Недим, Шейх Гъалип киби мешур шаирлер белли олды.

Диван шииринининъ бир чешити олгъан къасиделерде денъишик диний мевзулар анълатыла эди. Бу мевзуларгъа коре къасиделер техвит, мунаджат я да наатдеп адландырылгъан эди. Тевхитлерде Аллахнынъ бирлиги ве эр шейнинъ яратыджысы олгъаны анълатыла эди. Мунаджатларда Аллахнынъ буюклиги къаршысында къулнынъ чаресизлиги, япылгъан гуняхлар сайылыр ве дуа япылып ялварылыр эди. Наатлар исе хазрети Пейгъамберни макътамакъ ичюн язылгъан шиирлер эди.

Диний эдебият ичинде мевлитлернинъ айры эмиети бар эди. X асырдан башлап Ислям дюньясында хазрети Пейгъамбернинъ догъгъан куню анъылгъанда арапча, фарсча ве тюркче пек чокъ мевлит язылды. Тюркче язылгъанлар арасында энъ мешур олгъаны, XV асырнынъ башларында Сулейман Челебийнинъ «Весилетюн Ниджат» (Къуртулув чареси) адлы мевлиттир.

Ислям девирининъ Тюрк эдебияты ичинде диний дестанлар ве икяелер де пек муим. Меселя, Исмаил Дестаны, Вейсель Къараний Икяеси, Ибрахим Эдхем Дестаны, Баттал Гъазий Дестаны киби эсерлер халкъ тарафындан пек бегенильген эди.

Ислям тюшюнджесинде такълит ве тургъунлыкъ

VIII-XII асырлар арасы, Ислям тюшюнджесининъ энъ арекетли ве иджаткяр олгъан девири эди. Бу девирде кенъ бир тюшюндже сербестлиги бар эди. Бойле бир муитте янъы тюшюнджелер ве эмеклернинъ ортагъа чыкъмасы къолай эди. Лякин XIII асырдан башлап Ислям тюшюнджеси, бир токътав девирине кирди. Бу токътав энъ чокъ фыкъых (Ислям укъукъы), фельсефе ве келям саaларында корюнди.

Даа эвель де айткъанымыз киби, хазрети Пейгъамбер мусульманларгъа эгер бир меселенинъ Къуран ве суннетте чезюви олмаса, озь акъылларынен чезмелерини тавсие эте эди. Бойле арекет этмеге Ислям медениетинде ичтихат деп айтыла. Ичтихат япкъан алимлерге исе мучтехит ады берилген.

Мусульманлар фаркълы джогърафияларда яшап фаркълы ме-

селелернен къаршылашкъан сонъ, хазрети Пейгъамбернинъ тавсиесине коре арекет эттилер. Чокъ Ислям алими, Къуран ве суннетнен чезилюви олмагъан меселелерни озь акъылларыны къулланып айдынлатмагъа тырышты. Бу меселелерни чезгенлеринде де бир-бирини сайгъылы бир шекильде элештиргенлери(тенкъит эткенлери) де олды. Лякин, олардан ич бири, Ислям дюньясында башкъа фикирлернинъ ясакъланып, тек озь фикирлерининъ аким олмасыны тюшюнмеди. Бу оларнынъ тюшюндже сербестлигине олгъан сайгъыларындан эди. Эбу Ханифе, Малик, Ахмед Ибн Ханбель, Шафии, Мухаммед, Зуфер, Эвзаи ве даа чокъ мешур мучтехитлернинъ адлары бу девирде беллидир.

IX асырдан башлап шу алимлернинъ фикирлери этрафында группалар мейдангъа кельмеге башлады. Сонъунда Ханефийлик, Ханбелийлик, Маликийлик ве Шафиийлик киби буюк фыкъых мезхеплери ортагъа чыкъты. Х асырдан башлап энди эскисининъ терсине эр мезхепнинъ менсюплери тек озь мезхеплерине деґер бердилер. Бундан даа да муими, мезхеплерде янъы меселелер къаршысында чезюв тапмакъ гъайретлери де токътады. Хусусан XIII асырдан башлап мезхеп алимлерининъ чокъусы Эбу Ханифе, Малик, Ахмед Ибн Ханбел ве Шафии киби мезхеп реберлерининъ ичтихатларыны денъишмеген фикирлер оларакъ къабул этмеге башлады. Бу себептен де ичтихат япмакъ ерине, оджаларынынъ фикирлерини эзберлемек ве эзберлетмекнен мешгъуль олды. Бойледже, фыкъых саасында ичтихат деври битти. Онынъ ерини янъы бир шей яратмагъан ве яратувгъа хош бакъмагъан бир такълитчи анълав алды. Бу вазиет Ислям укъукъынынъ инкишафына менфий тесир этти.

Фыкъых саасысында корюльген тар фикирлилик XIII асырдан башлап, фельсефе саасында даа серт корюнмеге башланды. Хусусан XII асырда буюк акъыл огреткен Гъазалийнинъ фельсефеси элештирмесинден сонъ, Ислям дюньясында фельсефеге къаршы умумий бир къанат олушмагъа башлады. Бу къанатнынъ реберлери, фельсефенинъ динге зарар бергенини, иманны зайыфлаткъаныны, яхшы бир мусульман олмакъ ичюн фельсефеге дегиль, Къурангъа ве суннетке бакъмакъ керек олгъаныны айта эди.

Фельсефе душманлыгъы тек итиразларнен сынъырлы къалмады. Бу саадаки алимлернинъ раатлыкълары алынды. Атта базылары сюргюн этильди, апис этильди я да ольдюрильди. Бу баскъылар

къаршысында алимлернинъ фельсефеге истеклери азалды. Даа эвель фельсефеджилерге дестек олгъан идареджилер я да зенгин кимселер де халкъын баскъысыдан сакъынып, дестегини токътаттылар. Нетиджеде, акъылны энъ юкъары севиеде ве системалы къулланмакъны огреткен фельсефе билими, Ислям дюньясындаки ери ве эмиетини гъайып этти. Османлылар девринде Фатих ве Дамат, Ибрахим Паша киби идареджилер бу илимни янъыдан джанландырмагъа тырыштылар, лякин бир нетидже аламадылар.

Ислям тюшюнджесининъ токътамасына тесир эткен башкъа себеп, XII асыр сонъуна догъру медреселер весилесинен Эшарийлик фикирлерининъ Ислям дюньясына кирювидир.

Эшарийлик ве Илим бутюн гъайретинен инкишаф эткени заман, тасаввуф саасында янълыш анълашылмалар мейдана кельди. Бу саада, Ислям тюшюнджесининъ огге кетмесине муим эмеклери олгъан буюк мутасаввыфлар эльбетте бар эди. Лякин Ислям ишанчы иле уймагъан, инсанларны тюшюнмек ве гъайрет этмек ерине тембелликке ве ёкъсуллыкъкъа алып баргъан фикирлер де тасаввуф ады тюбюнде огретиле эди. Озьлерини тасаввуфчылар оларакъ таныткъан базы фыркъаларда реберлерине олгъан къоркъу ве кёр багълылыкъ сербест тюшюнмеге биле фырсат бермей эди.

Санаат ве мимарджылыкъ

Санаат ве Ислям

Ислям динине коре санаатны ортагъа чыкъаргъан ве бутюн гузелликлернинъ къайнагъы Аллахтыр. Аллахнынъ сыфатларындан бири, «гузель» манасына кельген «джемаль»дир. Къуранда Аллахнынъ озю «гузель» олгъаны киби, инсанны да «энъ гузель» шекильде яраткъаны бильдириле. Инсаннынъ энъ гузель шекильде яратылмасы ве юксек къабилиетлернен донатылмасы, онынъ гузелликлерни анъламасыны, олардан зевкъ алмасыны ве гузель эсерлер ортагъа къоймасыны теминлей.

Ислям дининде санаат эсерлери япылгъаны вакъыт исраф этильмеси яхшы корюльмей. Санаат эмеклери такъдирлене. Меселя, Къуранда хазрети Сулейманнынъ сарайындан бу ердеки эйкеллерден, саба-савуттан сёз этиле. Мусульманларнынъ кечмиш джемиетлерге аит тарихий къалынтыларны корьмелери, инджеле-

мелери ве олардан файдаланмалары истениле.

Къуранны огреткен муляйимлигинен мусульманлар башкъа джемиетлерге аит тарихий къалынтыларгъа, санаат абиделерине сайгъылы олып оларны сакълады. Меселя, 642 сенеси Мысырны фетих эткен мусульманлар, улькедеки фараонларгъа аит пирамидаларгъа ве эйкеллерге тиймедилер. Хиндистанны алгъанларында улькеде олгъан Будда эйкеллерини ёкъ этмеди. Башкъа тарафтан мусульманлар Ислям динининъ гузелликке ве санааткъа берген эмиетини тарих боюнджа косьтерди. Аким олгъан топракъларында джами, медресе, мусафирханелер, амам, эйкель, миниатюра, хат киби санаат дегери олгъан муим эсерлер ортагъа къойдылар. Иште, бу киби эсерлернен Ислям медениетининъ къурулувы керчеклешти.

Ислям санаатынынъ маиети ве инкишафы

Ислям санаатыны шекиллендирген ве онъа тараф берген энъ муим шей, Ислям дининдеки Аллах инанджыдыр. Ислямгъа коре Аллах, дюньядаки ич бир шейге бенъземез. Бу себептен де Ислям санаатында, Аллах ресим я да эйкельнен косьтерильмей.

Ислям санаатынынъ даллары

Тезхип

Эльязмасы китапларнынъ саифелерине, хат левхаларына, тугъраларнынъ устюне алтын тозы ве боя иле япылгъан эр тюрли беземеге тезхип ады берильген. Тезхип япкъан санаатчыгъа музеххип, тезхипленген шейге исе музеххеп деп айтыла эди.

Ислям медениетинде китапкъа пек буюк эмиет берильгени ичюн мусульманлар, язгъан китапларыны пек гузель шекиллернен яраштыргъан. Базы китапларнынъ саифе кенарлары, атта метин къысымлары биле парлакъ безетильген эди. Тезхип энъ чокъ Къуран язмаларында къулланылды. Аетлерни бири-биринден айырмакъ ичюн къулланылгъан кучюк йылдызлар, чечеклер ве седжде аетлерини тариф этмек ичюн къулланылгъан гуль ресимлерни бунъа мисаль оларакъ косьтермек мумкюн.

Тезхипнинъ Ислям дюньясында яйылмасында Уйгъур санаатчыларынынъ буюк ролю олды. Монголлар ве Тимурлылар дев-

ринде Иранда ортагъа чыкъкъан тезхип санаатында Уйгъур-Тюрк тесири ачыкъ-айдын корюне. Буюк Сельчюкълылар ве Анадолу Сельчюкълылары девринде исе тезхип санааты инкишафыны девам этти. Самаркъант, Бухара, Хиве, Тебриз ве Херат яраштырма мектеплеринде пек муим эмеклер ортагъа къоюлды.

Османлыда тезхип санааты Анадолу Сельчюкълыларынынъ девамы оларакъ инкишаф этти. Къануний вакътында Херат ве Тебризден кельген тезхип санаатчылары, Османлы беземе санаатына иссесини къоштылар.

Тезхипте энъ чокъ чечек ве япракъ ресимлери къулланылды. Асма япрагъы, йылдыз чечеги, нилюфер, гуль, ляле ве башкъа чечеклер пек индже ве зариф бир ишчиликнен япылды. XIX асырда ваза, сакъсы я да сепет ичине къоюлгъан япракъ ве чечеклер сыкъ-сыкъ къулланылгъан мотивлер олды.

Уснюхат (каллиграфия)

Хат лугъатта «язув» ве «чизги» маналарыны анълата. Термин оларакъ «Арап арифлеринен гузель язув язмакъ санааты» манасына келе. Бу санаат далы ичюн каллиграфия «уснюхат», «гузель язы» ады да къулланылмакъта. Хат санаатынен огърашкъан инсанларгъа хаттат деп айтыла.

XIII асырда Якут эль-Мустасимий, II Беязыт девринде Шейх Хамдуллах, XVII асырда Хафыз Осман киби санаатчылар муим хаттатлар эди.

Ресим ве Эйкель

Даа сахабе девринде, тапынмакъ гъаеси олмагъан ве устюнде инсан ве айван ресимлери олгъан базы шейлернинъ къулланылгъаныны коремиз. Меселя, хазрети Омер девринде, бир тарафында Византия императорынынъ ресими олгъан паранынъ, экинджи тарафына келиме-и-тевхид бастырылып къулланыла эди.

Укюмдар сарайларында ве зенгинлернинъ эвлеринде эм ресимлерге эм де эйкеллерге раст кельмек мумкюн. Меселя, базы Эмевий сарайларында эркек, къадын ве айван ресимлери бар эди. Мысырда Толуногълу Девлетининъ экинджи укюмдары Хамравейх (883-895) сарайындаки бир оданы тахтадан япылгъан къадын эйкеллери иле безеткен эди. Эндулюснынъ Гъырната шеэринде Насрийлер тарафындан яптырылгъан Эль-Хамра Сарайында азбарында арс-

лан эйкеллери, диварларда инсан ресимлери бар эди. Олар аля даа сакъланып къалды. Сельчюкълылар Девринде джами, медресе, дюрбе, кервансарай ве къале киби биналарнынъ тышарыгъа бакъкъан тарафлары айван ве къуш ресимлеринен яраштырылгъан

Миниатюра

Бириндджи къолнен язылгъан миниатюралар, XI асырнынъ сонъуна аиттир. Бунынънен берабер Мысырда пергамент узерине япылгъан базы ресимлер, даа эски вакъытта да миниатюра санатынынъ бар олгъаныны косьтермекте.

Миниатюралар икяе, шиир ве тарихнынъ санъки джанлы бирер терджимесидир. Бир миниатюрагъа бакъып, санааткярнынъ ичинде яшагъаны джемиетнинъ урф-адетлерини, базы дегерлерини, кийим къушамларыны, мимарий зевкълерини тапмакъ мумкюн.

Османлы миниатюраларында чокъусы инсан портретлери, тарихий вакъиалар, сарай аяты ве дженк саналары косьтериле.

Музыка

Хазрети Пейгъамбер девринде той ве байрам киби шенълик куньлеринде даре (деф) чалынып тюркюлер йырлана эди. Меселя, Мединели мусульманлар Пейгъамберимиз хиджрет эткен вакъыт оны даре чалыр экен, тюркюлер йырлап къаршылагъан эдилер. Хазрети Пейгъамбер бойле арекетлер къаршысында япкъанларыны янълыш сайып оларны токътатмады. О, Къуранны да гузель

сес иле окъулмасыны хусусан тавсие эте эди.

Эмевийлер Девринде музыка саасында муим янъылыкълар къайд этильди. Музыка алетлери арасына иранлыларнынъ къуллангъаны ве телли саз олгъан мизефе де къошулды. Уду Ислям медениетине къазандыргъан биринджи инсан Тюрклерден Ибн Сурейе эди.

Эмевийлер Девринде Мекке ве Медине, Ислям дюньясында музыканынъ энъ чокъ яйылгъан шеэрлери оларакъ мешур олды. Хусусан Мединеде музыка окъутылгъан консерватория киби меркезлер де бар эди.

Эмевийлер киби, башкъа мусульман девлетлер де музыкагъа ве музыкаджыларгъа эмиет берди. Меселя, Аббасий халифеси Харун Решид вакътында (786-809) сарайда музыкаджылардан мейдангъа кельген бир группа мевджут эди. Базы Аббасий халифелери озю де музыка иле огъраша эди. Меселя, эль-Васык (842-847), юзге якъын нагъме язды. Бундан да гъайры пек яхшы ут чала эди.

Хадж мевсими Ислям дюньясынынъ денъишик больгелеринде яшагъан музыкаджылар ичюн унер ве къабилиетлерини косьтермеге фырсат бере эди. Мекке ве Мединели шаирлер, хаджыларны ёлда иляхийлернен къаршылай эди. Хадж заманында мешур шаирлернинъ шиирлери ичюн нагъмелер язылa эди.

Орта Асырда музыканынъ теориясынен меракълангъан муим шахыслар бар эди. Оларнынъ арасында Киндий, Фарабий, Ибн Сина ве Ибн Рушд киби фельсефеджилер олгъан.

Османлы ве Къырым Ханлыгъы Девринде де чокъ музыка алети къулланылды. Шу алетлер арасында исе кемане, ребаб, классик кеменче, къабакъ кемане, къопуз, танбур, ут, къанун, зиль, къашыкъ, кос, давул, къудым эди.

Ислям дюньясында, хусусан тюрклер тарафындан музыка рух хасталыкъларынынъ тедавийлемесинде де къулланылды. Чалынаджакъ музыка парчасы, хасталыкънынъ хусусиетине коре сайлана эди. Пек чокъ хастаханенинъ саз группасы бар эди.

Мимарджылыкъ

Мусульманларнынъ мувафакъиетли олгъан санаатларындан бири мимарджылыкътыр. Мимарий эсерлер эр вакъыт безетиль-

ген. Тезхип, хат, миниатюра ве башкъа санаат далларынынъ да япылгъаны мекянлар эди.

Ислям мимарджылыгъы динге эсаслана. Меселя, топлу намаз джамини, темизликке берильген амамны, ёлджугъа хызмет этюв мусафирханелер ве кервансарайны, илим арзусы медресени, нефис тербиеси де текиени ортагъа чыкъарды.

Ислям мимарджылыкъ заманы ве ери фаркълы олса да, темель васыфлары тарафындан дюньянынъ эр еринде бирдир. Бу бирлик Ислямдан башлана. Меселя, Арап Ярымадасында япылгъан Ислям мимарий орьнеклери иле Испаниядаки орьнеклер бири-бирине бенъзей.

Ислям мимарджылыгъы башкъа медениет ве миллетлерден де файдаланды. Иран ве Месопотамияда Сасаний, Сурие ве Мысырда Копт, Рома ве Византия, Эндулюсте Визигот, Хиндистанда Чин, Индус мимарджылыгъынынъ базы сыфатларыны корьмек мумкюн.

Ислям мимарджылыгъы Ислямгъа кирген миллетлернинъ дегерлеринен де инкишаф этти. Фарс, тюрк, хинд ве берберийлернинъ эмеклери биринджи акъылгъа кельгендир.

Ислям мимарджылыгъы иклим ве мальземеге коре шекилленди. Меселя, джамилернинъ къапу ве пенджерелери сыджакъ иклимлерде кенъ, сувукъ ерлерде тар ве кучюк япылгъан. Дамлар сыджакъ ве аз ягъмурлы иклимлерде тегиз, сувукъ ве чокъ ягъмурлы ерлерде исе кенъ оларакъ япылды. Тереклер чокъ олгъан ерде агъач, ташнынъ чокъ олгъаны ерде таш, базы ерлерде де тола ве кирпич къулланылгъан.

Ислям мимарджылыгъыны Сурие-Шам, Иракъ-Багъдат, Иран, Мысыр, Хиндистан, Магърип-Шималь, Африка-Эндулюс ве Тюркистандан Балкъанларгъа къадар бутюн дюньяда корьмек мумкюн.

Хазрети Пейгъамберимизнинъ сагъ олгъанында Мединеде япылгъан джами, сонърадан къурулгъан джамилернинъ биринджи орьнегидир. Эмевийлер, аббасийлер, тюрклер, фарслар ве башкъа мусульманлар тарафындан мимарджылыкъ девам эттирильди.

Аскерий мимарджылыкъ

Мусульман идареджилер топракъларыны къорчаламакъ ве уджюмлерден гизленмек ичюн аскерий мимарджылыкъкъа эмиет бере эди. Бу мимарджылыкъ биналарына рибатлар, къалелер, сурлар, эндеклер, окъ мейданлары кирген. Рибат ады берильген биналар, сынъырларда, тиджарет ёлларында эминлик ве къонмакъ ихтияджыны къаршыламакъ ичюн япылды. Диварларнен чевирильген рибатлар джами, амбар, ахыр, къаравул кулеси киби болюмлери иле Тюрк мимарджылыгъынынъ чешитлериндендир. IX асыр эм аскерий эм диний рибатларнынъ япылгъаны энъ берекетли асырдыр. Буларнынъ энъ эскиси ве энъ эмиетлиси Аббасийлернинъ 796 сенеси яптырылгъан Рибатыдыр.

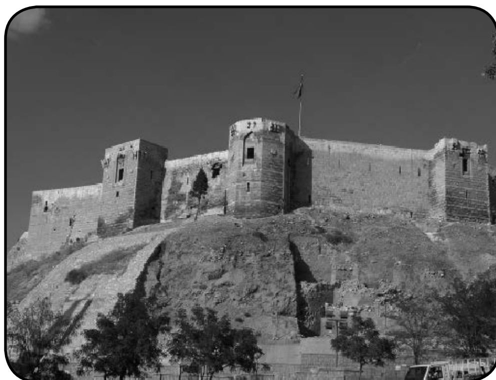

Къале, Газиантеп, Тюркие

Къорчаланмасы къолай, юксек ерлерге япылгъан къалелернинъ Ислям улькелеринде орьнеклери де бар. Меселя, фатымийлернинъ Тунис ялысындаки Мехдие Къалеси, Эндулюс эмевийлерининъ Омаз Къалеси иле Къаякъыл Къалесидир.Анадолудаки шеэрлерде де чокъ къале бар. Османлылар Девиринде Йылдырым Баезит тарафындан яптырылгъан Анадолу Хисары ве Фатих Султан Мехмет тарафындан яптырылгъан Румели Хисары биринджи акъылгъа кельгенлердендир.

Сарайлар

Эмевий халифелери укюмет меркезлеринден узакъ чёль сарайлары къура эди.

Эмевий сарайлары таш ве толалардан къурула эди. Меселя, Иорданиядаки Къусайр Амра Сарайы Халифе Велид тарафындан авджылыкъ сарайы оларакъ къурулгъан. Экинджи мисаль оларакъ, Къудуснынъ шаркъ тарафында чёльде II Велид тарафындан яптырылгъан Мешатта Сарайыны къайд эте билинир. Халифе Хишам да Шам-Пальмира ёлунда Къасру’ль-Хайриль

Эль-Хамра Сарайы

Гъарби (Гъарбий Хайыр сарайы) ве Къасру’ль-Хайриль Шаркъийни (Шаркъий Хайыр сарайы) къурдургъан.

Аббасийлер де сарай къуруджылыгъына эмиет берген эди. Бу девирнинъ биринджи орьнеклеринден бири Кербелягъа якъын Ухейдир Сарайыдыр. Самаррагъа якъын Балкувара Эндулюсте олгъан Эль-Хамра Сарайы Ислям мимарджылыгъынынъ энъ муаззам эсерлеринден бириир. Гъырнатада XIV асырда япылгъан бу эсер учь болюмден ибарет. Болюмлер султаннынъ даваларгъа бакъкъаны ве халкъны къабул эткени Мешвер, тахт салоны ве ресмий корюшювлернинъ япылгъаны диван ве харемдир. Бина пек зенгин декорациялarнен яраштырылгъан.

Сарай мимарджылыгъы тюрк Ислям девлетлеринде де девам эттириле. Къараханлыларнынъ Тирмиз Сарайы, дёрт эйванлы дёрткоше азбары ве безеклери Анадолу тюрк безеклемесининъ биринджи эсерлеридир. Сельчюкълылардан кунюмизге етип кельген тек бир сарай орьнеги Кониядаки Аляддин Вилласыдыр. Османлы сарай мимарджылыгъынынъ муим орьнеги исе Топкъапы Сарайыдыр. Бу сарайнынъ биринджи болюмлери Фатих Султан

Мехмет тарафындан яптырылды. Заман девамында чешит болюмлер къошулып кенълештирильди. Бир-биринниъ аркъасындан сыралангъан дёрт азбарда якълашык 60 бина ер ала. Булар вилла, диван, харем, иш ери, джами ве аскерий биналар эди. Сарайнынъ чевреси сурларнен чевирильген ве куллелернен дестекленген. Къаленинъ диварларында еди айры къапы бар. Азбарларында Чинили Вилла, Багъдат ве Реван Виллалары ер ала. Бу сарай бугунь де дюньянынъ энъ зенгин музейлеринден биридир.

Медреселер

Ислям мемлекетлеринде медресе тюшюнджеси ве къуруджылыгъы тюрклернинъ эсеридир. Тюрклер медресе иле граждан ве диний къуруджылыкъкъа янъылыкъ къоштылар. Бир медреседе талебелернинъ ве башкъа персоналнынъ кезинген азбары ола эди. Бундан башкъа кунеш ве ягъмурдан сакълагъан раатланма ери киби эйван, сувукъ аваларда дерс берильген дерсханелер, месджит, турбе ве талебе одалары киби мекянлар да бар эди.

Биринджи медресе Тюркистанда къурулды. Гъазнели Махмут Гъазнеде, къардашы Насыр Ибн Себуктекин де Нишабурда бирер медресе къурдырдылар. Сельчюкълы везири Низамульмульк Альп Арслан ве Меликшахнынъ эмиринен Нишабур, Тус ве Багъдатта медреселер ачты. Медреселер даа сонъра пек тез яйылып инкишаф этти.

Анадолу Сельчюкълылары да медреселер къурулмасына эмиет берди. Анадолу Сельчюкълы медреселеринде таш ишчилиги, безеклемелер ве чинилер Османлылар да медресе къурмагъа девам этти. Биринджи Османлы медресеси Орхан Гъазий тарафындан 1330-да Изникте ачылды. Фатих Стамбулны алгъан сонъ Сахны Семан медреселерини къурдырды. Башта Стамбулда ве мемлекетнинъ ичинде пек чокъ медресе ачылды. 1453-тен XIX асыргъа къадар тек Стамбулда 500-ден чокъ медресе япылды.

Джамилер

Ислямнынъ биринджи йылларында намаз къылынгъан бутюн мекянларгъа месджит айтыла эди. Сонъ исе джума ве байрам намазларынынъ къылынгъаны буюк ерлер джами, вакъыт намазларынынъ къылынгъаны ерлер исе месджит оларакъ адландырыл-

ды. Османлылар падишахларнынъ къурдыргъан буюк джамилерге селятин джами адыны бердилер. Башкъа тарафтан бир шеэрдеки меркезий джамиге улу джами я да джами кебир, ёл бойларындаки устю ачыкъ месджитлерге де намазгях айтыла эди.

Ерюзюндеки биринджи месджит Къуранда белиртильгени узьре Месджиди Харам яни Кябедир. Хазрети Пейгъамберимиз, хиджрет сырасында биринджи джума намазыны Къубада Бени Салим месджидинде къылдырды, Мединеге баргъанында исе бу ерде Месджиди Небевийни инша эттирди.

Ислямны къабул эткен миллетлер яшагъан ерлериде месджитлер ача эдилер. Буларнынъ базылары эски мабетлерден чевирильди, бир къысымы янъыдан япылды. Джамилернинъ къурулувы девирине ве больгесине коре денъишкен. Джамилер таш, тола, кирпич ве тахта, беземеклер исе осюмлик шекиллери, геометрия шекиллери ве языдан ибарет олгъан.

Бир джамиде азбар, харим, михрап, минбер, сонъ джемаат ери ве минаре ер ала. Азбаргъа тадж къапу деп айтылгъан буюк къапудан кирилир. Ич азбарнынъ этрафында чевреси сутюнларнен чевирильген ревакълар булуна. Джамининъ киришинде олгъан ревакъагъа сонъ джемаат ери деп айтыла. Азбарнынъ чокъусы ортасында шадырван бар. Эсас ибадет ерине харим деп айтыла. Харимнинъ дженюп диварында михрап ер алыр. Михрап, ибадетнинъ тарафыны белирлер. Михрабнынъ солунда минбер ер алыр. Джамиге бир де минаре къошулды. Джамилер, заманнен муваккитане, медресе, китапхане, турбе, хастахане, амам, кервансарай, себиль, табхане, имарет ве базар киби ерлер къошулып буюк меркезлер олды.

Хазрети Пейгъамберимиз вакътында япылгъан биринджи джамилер кучюк ве месджит сыфатында япыла эди. Медине Джамиси оларакъ билинген биринджи бина дёрткоше, этрафы кирпичтен диварларнен чевирильген саде бир джамидир. Биринджи Ислям джамилеринде Медине Джамисининъ планы текрарланды. Дёрт халифе девирининъ энъ эски джамилери Месопотамияда, Басра, Куфе, Фустат, Амр джамилеридир.

Эмевий джамилеринден биринджиси олгъан Къуббету-с-Сахра Къудусте 691-692 сенеси яптырылгъан. Меркезий секизкоше планлы бинанынъ яраштырылмасында акъантус ве асма

япракълары, юзюм салкъымлары ве къанатлы айван шекиллери ер алгъан. Эмевий диний мимарджылыгъынынъ энъ муим орьнеги, косьтериши ве зенгин Шам Эмевийе Джамисидир. Бу джами 706-715 сенелеринде Саинт Жоханнес Килисеси йыкъылып япылгъан.

Эндулюсте Ислямий дегерлернинъ ве ерли мальземенинъ бирлештирильген муим эсери Кордоба Джамисидир. Бу муаззам джами Шам Эмевийе Джамиси планыны текрарлай. Бу джаминынъ энъ муим хусусиети эки къат ат налы тилимли, кескин къушакълы, къырмызы ве беяз ренкли ташларнынъ къулланылмасыдыр.

Аббасий джами медениетининъ муим орьнеклери Самара Улу Джамиси иле Эбу Дулеф Джамисидир. Самарра Улу Джамиси Халифе Мутевеккиль тарафындан 848-852 сенелеринде яптырылды.

Мысырда акимиет къургъан Фатымийлер (969-1171) де Толуногълы Ахмет Бей Джамиси ве Къайреван Шейди Укъба Джамиси киби эсерлер берген эди. Оларнынъ мешур Азхар Джамиси ве Акъмер Джамиси Ислям мимарджылыгъынынъ муим эмеклеридир.

Мусульманлар Эмевийлерден башлап джамилернинъ топлу ве кенъ олмалары ичюн гъайрет этти. Бутюн харимнинъ тек къуббе иле къапатылмасы, ярым къуббелернинъ къошулувы иле топлу ве кенъ джамилер исе Османлылар заманында къурулды. Биринджи Османлы джамиси 1333 сенеси аит Изник Хаджы Озбек Джамисидир.

Джами къуруджылыгъы Османлыларда энъ юксек ве кенъ харимге къавушты деп айтмакъ мумкюн. Буны Османлы мимарджылыгъынынъ баш мимары Мимар Синан беджерди. Шехзаде, Сулеймание ве Селимие джамилери Синаннынъ эсерлеридир. Мимар Мехмет Агъа XVII асырда I Ахмет адына Султан Ахмет Джамисини япты. Бу джами мекян тарафындан Сулейманиеден даа юксектир. Индже алты минареси кошелерге ерлештирильди, зариф къуббеси Айя-Софиядан огге кетти.

Джамилернен берабер япылгъан минарелер, джами къуруджылыгъына къошулгъан бир янъылыкътыр. Бунынъ энъ гузель орьнеклерини Стамбулда корьмек мумкюн. Бу себептен Стамбулгъа минарелер шеэри ады бериле.

Къырымдаки мимарджылыкъ

Сарайлар

Эвельден Хан-Сарай Къырым ханларынынъ резиденциясы олгъан. Дюньявий эмиетинде тарихий ве медений ядикярлыкъ, къырымтатар сарай мимарджылыкъ дюньясынынъ екяне орьнегидир. Сарай Багъчасарайдаки тарихий ве медений къорукъ теркибине кирмекте. Сарай одаларында къырымтатар медениети ве тарихы, бедий эсерлернинъ музейи, силя сергиси бар. Сарайнынъ комплекси 4, 3 гектар ерни къаплап алмакъта. Даа эвельси сарайнынъ мейданы 18 гектар олгъан.

Хансарай, Багъчасарай.

Сарай Чурукъ-Сув озеннинъ сол тарафында ерлеше. Хан-Сарайнынъ теркибине шималь ве дженюп къапулары, диван, сарай мейданы, баш корпусы, гарем, хан ашханеси ве ат ахыры, китапхане, Хан джамиси, Фарсий бахча, Хан мезарлыгъы, Диляра Бикеч дюрбеси, Шималь ве Дженюп дюрбе, «Сары-Гюзель» амамы ве багъча кирмекте.

Сарайнынъ мимарий услюби XVI-XVII асырнынъ осман-

лы мимарджылыгъыны девам эте. Эсас гъае – мусульманнынъ дженнет багъчасыны бу дюньяда тасавур этип ерине кетирильмек. «Багъчасарай» къырымтатар тилинден «багъча – сад, сарай – дворец» терджиме этиле. Сарайнынъ ичерисинде пек чокъ тереклер, чечеклер ве чешмелернен толдурылгъан багъчалар бар. Хан-Сарайнынъ саде бинасы языларнен сюсленген, пенджерелерине исе пармакълыкъ къоюлгъан.

1798 сенеси мимар В. Гести сарайнынъ планыны тюзген эди. 1820 сенеси исе Хан-Сарайны белли рус шаири А. С. Пушкин зиарет эткен эди.

1908 сенеси Хан-Сарайда музей ачылгъан эди. 1912 сенеси сарайны аилесинен берабер Николай II зиарет эткен. Октябрь инкъилябындан сонъ сарайда къырымтатарларнынъ тарихи ве медениети музейи ачылды. 1955 сенесинден башлап сарай – Багъчасарайнынъ тарихий ве археологик музейидир. 1979 сенеси исе тарихий-мимарий музейи олгъан эди.

1930 сенеси мимар П. И. Голландскийнынъ башында сарайнынъ тамири япылгъан эди. Тамир эсасында сарайнынъ тыштаки язылары кречнен сылангъан эди.

1961-1964 сенелери сарайнынъ мимарий къысымы ве языларнынъ ильмий реставрациясы кечирильди. Бу реставрациядан сонъ сарайнынъ тыш корюниши бириндживсине якъынлашкъан эди. Бу ишлер даа девам этмекте.

Къалелер

Чуфут-Къале – орта асырларда къале-шеэр. Къырымда, Багъчасарай дживарында ерлеше. Чуфут-Къале – къырымтатар тилинден «чуфут» – еврей, «къале» – крепость, яни «еврейская крепость» киби терджиме этиле.

Джуфт-Къале – тюрк тилинден «джуфт» – пара, «къале» – крепость, яни «двойная крепость».

Къыркъ-Ер, Къыркъ-Ор, Гевхер-Кермен, Чуфут-Къале – Къырым Ханлыгъы заманына аит олгън адлардыр.

Шеэрде яшагъан караимлернинъ дини иудаизм эди. Караимлерден гъайры къаледе крымчакъларнынъ къабилелери де бар эди, олар ортодоксаль иудейликни куте эди.

Шеэр, тахминен V-VI асырларда пейда олгъан ве Фулла адыны ташыгъан. Чокъусы тарихий менбаларда бойле ады расткельмекте, амма тарихчылар къайсы даа догъу олгъаныны бельгилемеди.

Къырымда къыпчакълар олгъан заман шеэр оларнынъ незаретине кечти ве Къыркъ-Ер адыны алгъан.

XIV асырдан башлап шеэрде караимлер ерлешмеге башлагъан эди. Къырым Ханлыгъы мейдангъа кельмезден эвель, олар шеэрнинъ буюк къысмыны тешкиль эткен.

Медреселер

Къырымда Ислямнинъ инкишаф арекети XIII асырнынъ экинджи ярысына келе. Амма VII асырнынъ биринджи ярысында Къырымда Ислям динининъ излери ве тасаввуф иле багъы дикъкъат чеккен бир малюматтир.

Бойлеликнен, Къырымгъа Ислям дини та VII асырда кетирювинде Малик Аштер ве Гъазы Мансур киби намлы эвлияларнынъ ролюни тарихий малюматлар тасдикълай. Азизлернинъ дюрбелери Багъчасарай дживарында: Малик Аштер Азиз мааллесинде, Гъазы Мансур Султан исе Чуфут-Къаленинъ Кучюк къапусынынъ къаршысында ерлешелер.

Риваетлерге коре, Малик Аштер (Малик Аждер, Аджидермелек-султан, Мелек Гайдер) хазрети Пейгъамберимизнинъ ордусында аскер олып, Ислямны яймакъ ичюн Къырымгъа ёлланылгъан ве дженк заманында Багъсарайда эляк олгъандыр. В. Х. Кондараки язып алгъан риваетлернинъ бирисинде, Малик Аштер башыны гъайп эте, амма Аллахнынъ эмири иле, башыны къол тюбюне ала ве шимдики къабири олгъан ерине келип, анда эляк ола. Даа да тафсилятлы ве толу шекильде бу ривает акъкъында Эвлия Челебининъ китабында бериле.

Экинджи азиз Гъазы Мансур акъкъында, эсасен И. Гаспринский тарафындан 1913 сенеси «Восточный сборник» меджмуасында нешир этильген. Сонъра «Терджиман» газетасындан беллидир. Риваетлерге коре, Гъазы Мансур Малик Аштер киби хазрети Пейгъамберимизнинъ сахабелеринден бири олып, Къырымгъа келип шехид олгъан эди. Асырлар девамында Бухарадан эки шейх – Шейх Халил ве Шейх Рамазан руяда бир къач кере эмир алып, «Ешиль Ада»да яни Къырымда, Чуфут-Къаленинъ къаршысында

къаяларнынъ арасында сахабелернинъ къабири олгъаныны огренелер, Къырымгъа келип ерини тапалар ве текке къуралар, ольген сонъ 838 / 1434 сенеси исе мында дефн олалар.

Бу азиз, Эвлия Челебининъ «Книга путешествия. Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1667-1668 гг.)» китабында да анъыла. Энъ сонъки риваетлерге коре Гъазы Мансур, Медине шеэринден олгъаны анълатыла.

Эвлия Челебиге коре, бу эки къараман бири-бирини биле эди. Атта Малик Аштер ольген сонъ, Гъазы Мансур онынъ джеседини ювып Эски-Юртта дефн эте ве бир къач вакъыттан сонъ Чуфут-Къале дживарында озю де эляк ола экен.

Бу азизлер акъкъында, яни оларны Пейгъамберимизнен багълы олмагъан башкъа риваетлерде де бар. Тарихий малюматларгъа коре, бу Азизлернинъ къабири тек макъам ола биле.

Азиздеки текке къадимий мезарлыкъ олгъан орта асырдаки Эски-Юрт шеэринде, ханларнынъ дюрбелери этрафында, XVII асыр орталарында Мехмед Герай IV (1641-44, 1654-66) тарафындан къурулгъан ве «мевлеви» тарикъатына аит олгъан.

1222 сенеси Судак шеэринде сельджук тюрклер тарафындан къадимий биринджи джами къурулгъан эди. Базы малюматларгъа коре, бу куньлерге къадар сакъланып къалгъан Судак сарайы топрагъындаки джами – бу о къадимий джамидир, амма башкъа малюматларгъа коре бу джами XIV асыргъа аит, къадимий джами исе сакъланмады.

Къырымда (Эски Къырымда) XIII асырда Махмуд Къырымлы тарафындан биринджи поэма «Юсуф ве Зулейха» язылгъан эди.

Бойлеликнен, XIII асыр эм Ислямиет эм тасаввуф ичюн пек эмиетли олгъаныны саймакъ мумкюндир.

Шу (XIII-XIV) асырларда Къырымда Ислямиет деври башлай.

Зынджырлы медресе

XVI асыр къырымтатар эдебиятында «Алтын асыр» деп айтмасы янълыш олмаз. Чюнки бу асырда Къырым бир генч мустакъиль девлет оларакъ сиясий, медений ве ичтимаий тарафларындан шекилленди. Биринджиден, бу асыр «Зынджырлы медресе»нинъ

ачылыш вакъты сайыла.

«Танърынынъ ярдымы иле бугунь бу ерде, бизни дюньяда камиль инсан олмагъа, ярын да ахыретте дженнетке къавушаджакъ илим мабедини къурмагъа башлайджакъмыз. Эпимиз бу иште джан ве баш иле чалышаджакъмыз» – бу сёзлерни Хаджы Герай Хан огълусы I Менъли Герай Хан, Салачыкъ маллесинде, медресе фундаменты къоюладжагъы заман топлангъан пайтахт адамларына 1500 сенеси айткъан эди.

Зынджырлы медресеси, Салачыкъ, Багъчасарай

Заман кечмесинден сонъ Къырым Ханы I Менгли Герай бу медресенинъ ачылыш мерасимини буюк бир тантана иле иджра эткен эди. Хиджрий 906 йылы улу шабан айынынъ 15 куню эди ки, шу джумледен бутюн девлет адамлары, бейлер, сейидлер, шерифлер азыр олгъан алда макъамына мунасип ду'а ве мейданда олгъанларгъа бойле хитап иле айткъан эди:

«Буюк Танърым ве ханлыгъымнынъ энъ садыкъ балалары олгъан сизлернинъ ярдымы иле мен, Менъли Герай, Къырым топрагъынынъ артмасы ве Танърым, диним ве миллетимнинъ душманынынъ махволунмасы ичюн къудретимнинъ еткени къадар геджелеримни кундюз япмагъа гъайрет эттим. Чокъ шукюрлер олсун! Раббимнинъ имдады иле гъалип чыкътым. Душман енъильди, Къырым топрагъы мамур олду. Мен сизнинъ такъдиринъ-

изни тюшюнип, Танърымнынъ эмирлерини акъкъы иле ерине кетире бильдим. (Озь) келеджегимни (ахыреттеки алымны) исе тюшюнмедим. Раббимнинъ азабындан хашиет (Аллах къоркъусы) иле козьяш акъызмадым. Ахирет куню (нинъ) шиддетини (де) къальбимде асрамадым. Бунынъ ичюн, Танърымдан магъфиретиме ярарлыкъ олур фикри иле бу медресени къурмагъа башладым. Факъирлернинъ энъ факъири олгъанларнынъ биле (мында) тасиль ала бильмелерини тюшюнип, вакъыф тесис этим. Медресемде дюнья ве ахрет илимлерининъ тасилинде булунаджакъ талебелернинъ саба-акъшам (гедже-куньдюз) меним асий рухум ичюн ду'а этеджеклеринден севинчим эп артмакътадыр. Медресемде диний, тасаввуфий ве ухревий (ахырет иле алякъалы) илимлер махсус олгъаны киби, мубарек девлетимизнинъ, бутюн халкъына аит меселелернинъ акъкъы иле олмасы ичюн, бу ерде дюньявий илимлернинъ де окъутулмасыны истедик…».

Медресенинъ къурулмасы биттиктен сонъра, Хан, медресенинъ къапу кемерининъ алтына, къапыдан кечкенлернинъ мытлакъкъа эгилип, кечмелерини темин этмек ичюн, кемерленген бир зынджыр астырды. Бунынъ ичюн де бу медресе «Зынджырлы медресе» денильди.

«Медресе» (ар.) (дерс берильген ер) – IX асырда пейда олгъан, имамларны, оджаларны, Якъын ве Орта Шаркътаки мемлекетлер ичюн девлет адамларны етиштирген алий мусульман мектеби.

«Инсанны яратыкъларнынъ энъ шерефлиси япкъан «акъыл»дыр. Акъылны кемаль дереджесине кетирген де «илим»дир. Илимге сарылмагъанлар сюрюнмеге махкюмдырлар. Илимге урьмет этмегенлер, хан вея падишах биле олсалар, мусбет, сагълам иш япамазлар, атта эрте-кеч шерефсизликке, сайгъысызлыкъкъа огърамакътан къуртуламазлар. Бу къапыдаки зынджырны, бу мукъаддес илим мабедине киргенде, ким олса олсун, эркеснинъ эгилип кечмеси ве илимге урьмет дуйгъусыны хатырламасы ичюн такътырдым…». Бу сёзлерден сонъра Хан, биринджи олып озю эгилип де дегиль – эки буклюк олмасына къадар къапыдан ичерге кирген эди.

Бу вакъыткъа къадар Зынджырлы акъкъындаки бутюн языларда онынъ ачылыш сенеси оларакъ 1500 йылы косьтерильген

эди. Факъат бу вакъиа юз берген ич шубесиз хиджрий 906 сенеси милядий такъвиминде 1500 ве 1501 сенелерине расткельмектедир. О. Акъчокъракълынынъ накъиль эткени бильгилер де козь огюне алынса, яни медресенинъ ачылыш мерасими хиджрий 906 сенеси шабан айынынъ 15-джи куню кечирильгени дикъкъаткъа алынса, бу вакъианынъ тарихи милядий 1501 сенесининъ март айынынъ 6 куню оладжагъы ортагъа чыкъаджакътыр.

Къырым Ханлыгъында Зынджырлы медресе престиж университет оларакъ танылa эди. Онынъ мезунлары азырлыкъ дереджеге коре университетнинъ шаркъий болюгини битиргенлерден асла фаркъ этильмей эди. Зынджырлыда келеджекте оджаларны, девлет адамларны, алимлерни азырлай эдилер.

Зынджырлы медреседе дерс бермеге оджалардан тек «темиз юрекли, ахлякълы, озь фырсаттан файдаланмагъан», бу окъув юртынынъ тербие ве ахлякъ эмиетини джемиет козьлеринде тюшюрмемек ичюн акъыл ве иззетине коре намуслы ве энъ истидатлы олгъанларны ала эдилер.

Зынджырлы медреседе эски алимлернинъ эсерлерни огрене эдилер. Башкъа медреселерге бакъкъанда талим мында даа интенсив шекильде кечип, окъув йылыны эки кереге азлаштыра эди. Зынджырлы медресеге киреджек Къырым Ханлыгъынынъ бутюн ерлеринден ве Кавказдаки сохталар (талебелер) окъув юртыны маскъара этмемек ичюн озюни гузель алып бармагъа меджбур эдилер.

Зынджырлы медресенинъ ачылыш кунюнден башлап эки курс окъутувы бар эди – башлангъыч ве юксек дередже. Зынджырлы медресесине башлангъыч тасилини алгъан, окъумагъа ве язмагъа бильген, даа эвель башкъа медресе битирген ве алий тасилини алмагъа кельген сохталар кире эди. Янъы талебелернинъ къабул этильмеси эр йыл октябрь айында кечириле эди. Кирген талебелер секиз ай девамында окъуй эдилер. Окъутув планына коре он йыллыкъ эди. Толу окътув планына бойле фенлер кире эди: тюрк ве арап грамматикасы, гузель язы (каллиграфия), эсап (арифметика), ахлякъ иле алякъалы илим, мантыкъ (логика), фыкъых (мусульманское право), Къуран-и Керим, Хадис илимлери.

Джамилер

Кебир-Джами

Кебир-Джами – бугуньге къадар Акъмесджитнинъ эски къысмыны яраштыргъан энъ къадимий ве ичтимаий бина.

«Бу джамини Султан Менъли Герай шанына Абдуррахман-бен-Али 914 сенеси (1508 с.) мухаррем айында къургъан эди». Бунъа эсасланып бу мераметли адам Менъли Герай Хан адына буюк джамини озь парасына къургъан ве «Кебир-Джами» («Главная мечеть») деп адландыргъаны тюшюнмек мумкюндир.

Кебир-Джами, Акъмесджит.

Энъ меракълысы шунда ки, бу джамининъ къурулышында башкъа сенеси де расткеле ве о эсас сенесине бакъкъанда 12 йыл эвель, яни 1496 сенесинде къурулгъаны къайд этиле. Бу сенеге архивдеки весикъалар, яни Меркезий Таврия музейининъ фонды ве 1905 сенеси кятип Сейит Абдурасим Эмировнынъ (Таврия муфтийлернинъ несилинден) тарафындан вакъыф комиссиясына язгъан хитабы эсасланалар. Эки весикъада да 1496 сенеси къайд этиле.

Бунъа коре, Кебир-Джами бугуньге къадар Къырым пайтахты Акъмесджитте сакъланып къалгъан энъ къадимий бина олгъаныны саймакъ мумкюн.

1736 сенеси рус аскерлери фельдмаршал Миних ёлбашчысы иле Къырымгъа кирген эди. О, аскерлернинъ ёлунда расткельген бутюн эр шейни якъып-йыкъмагъа эмир бере эди. Руслар тарафындан япылгъан янгъын ичинде къырымтатар халкъынынъ диний ве медений байлыгъынынъ буюк къысмы махв олунды. Кезлев, Багъчасарай ве Акъмесджит йыкътырма ичинде къалды. Айны заманда Кебир-Джами де душманларнен йыкъылып якъылгъан эди. Амма якъын заман ичинде янъыдан япылгъан эди, бунъа кириш къапысынынъ язысы шахиттир: «Бу джамини биринджи Абдуррахман-бек къургъан, онъдан сонъра душманлар тарафындан якъылгъан ве энъ сонъ онъы Махмуд-агъа-ибн-Хусейн (онынъ огъулларындан) 1153 сенеси (1740 с.) къургъан эди».

Бу языгъа коре Кебир-Джамининъ экинджи догъушы 1740 сенесине аиттир. Айны бу заманда янъы хан Арслан Герай янъыдан къырымтатар шеэрлерни къурмагъа башлай, эр ерде дюльбер чешмелер, янъы джамилелер, къавеханелер, базарлар ве амамларны къурдура.

Кебир-Джамининъ тыш корюниши экинджи догъушындан сонъра асла денъишмеди. Джами эскиси киби дюльбер корюнюшинден фаркъ этильмей эди. О, тола ташындан ве чамурлы бутнен къурулгъан эди. Мимар тек эсас фасад къысмына бираз дейишиклик яптыргъан эди, яни пенджерелернинъ ашагъысы дёрткоше шеклинде, усть къысмы исе – тёгерек. Тыш корюниши саде, пек титиз ве индже япылгъан. Атта минаретнинъ портал ве шерфеси (балкон) башкъа Къырым джамилелернинъ гузеллигинен асла фаркъ этильмей эди.

Асырлар девамында Кебир-Джами эр вакъыт диний ве ичтимаий меркези сайыла эди. Бутюн комплексы иле о буюк къысмыны къаплап алгъан эди. Онынъ бир мимар комплексине медресе, теккие ве факирлер ичюн ашхане кире эди. Джамининъ янында, Воровский сокъагъына къадар, яни азиз ери шифа чокърагъы ве Салгир-Баба къабирине къадар къаплап алгъан буюк къырымтатар мезарлыгъы ерлеше эди. 1923 сенеси кириш азбарында джами имамларнынъ, теккие дервишлернинъ башташларны корьмек мумкюн эди.

XX асырнынъ башында Кебир-Джами гузель тамир олунмасына мухтадж эди. 1905 сенеси майыс 7 куню Кебир-Джамининъ алы акъкъында актлар сакъланып къалгъан. Амма тамир ойле де япылмады.

Бойлеликнен, Кебир-Джами озь эмиетини джоймагъа башлагъан эди. Диний ихтияджлар энди тарих девамында пейда олгъан башкъа джамилерге бериле эди – Базар-Джами (1827 с.), Тахал-Джами (1860 с.), Енъи-Джами (1886 с.) ве иляхре.

1905 сенеси Кебир-Джамининъ имамы Эмиров ве хатибы вакъыф комиссиясына бойле риджада булундылар: «Госпитальная сокъагъындаки 1496 сенеси Таврия муфтилернен къурулгъан ве эм тамир япылгъан джамимизнинъ ишлемеси ичюн къасевет этип, биз колеж кятиби Сейит Абдурасим Эмиров, хатип ве имам Акъмесджитнинъ базиргяны Эннан Челеби Мемет-огълу Михаил Бахтияровгъа смета тизмеге риджа этемиз. Джамининъ тамирине 2697 руб. 16 капик керек оладжакъ». Тек 1907 сенесинде тамир ичюн 900 руб. айырылгъан эди.

1907 сенесиндеки тамиринден сонъ джамининъ тыш корюниши бираз денъишти. Амма денъишмелерине бакъмадан джами ойле де биринджи дереджесини къазанмады.

1922 сенеси Кебир-Джами совет режимине огърады. Эписи медений абиделер киби джами къапатылгъан эди.

1930 сенеси энъ къадимий джами «огъурлы олып» башкъа джамилерге бакъкъанда ер юзюнден силинмеди, амма онъа буюк зарар япылгъан эди – минарети ве бинанынъ буюк къысмы йыкъыкъ эди. Озь диний эмиетини джойгъан сонъ о кяфирлер тарафындан кинопрокат ичюн къулланылгъан эди. Къырымтатар халкъы озь Ватанына къайткъан сонъ джами мешур мимар Ш. У. Халиловнынъ проэктине коре реставрация япылды ве мусульманларгъа къайтып берильди. Бу куньлерде Кебир-Джами Къырым мусульманларынынъ диний ве медений меркези ола.

Джума Джами

Хан-Джами – Кезлев шеэрининъ баш джамисидир. Джами Караев багъчасында ерлеше ве денъиз ялысындан гузель корюнмекте. Энъ буюк ве мешур Къырымнынъ джамиси – Джума-Джами, 1552 сенеси Кезлевде Девлет I Герай Ханнынъ заманынъда

къурулгъан эди. Джамининъ проэктини хан Стамбулдаки османлы заманында энъ мешур тюрк мимарларындан ве муэндислерден Ходжа Синан мимарына яптыргъан эди. О, Сулеймание ве Шехзаде джамилерини де яраткъан эди. Джамининъ къурулышы узун заман девам этти, чюнки айны заманда Ходжа Синан

Джума Джами, Кезлев

Стамбулда султан Сулейман I джамини къура эди ве о заманлары бутюн паралар дженкке масраф олунгъаны себебинден де къуруджылыкъкъа пара етишмей эди. Джамининъ къурулышы биткен сонъ джами чокъ денъишмелерге ве реставрацияларгъа огърагъан эди. Бойлеликнен, 1985 сенеси эки минарети бутюнлей янъыдан япылгъан эди, бириси 1665 сенеси экинджиси исе 1836 сенеси йыкъылгъан эди.

Совет девринде джами диний бина оларакъ къапатылгъан эди ве музей шекликде къулланылгъан. 1990 сенеси исе джами къырым мусульманларына кери къайтарылды.

Джамининъ композициясы «артма колем» принципине коре къурулгъан. Джами – меркезий къуббели бина, эки къатлы, гъарп ве шаркътан эки минарети корюнмекте, меркезий залы 22 метр юксеклигинде, 16 пенджерели кучьлю къуббесинен къапалыдыр.

Буюк Хан Джами

Буюк Хан Джами Багъчасарайдаки Хан-Сарай мейданынынъ шималь къапысынынъ шаркъ тарафында ерлешмекте. Къырымнынъ буюк джамилеринден бириси ве Хан-Сарайнынъ биринджи бинасыдыр. Джами 1532 сенеси Сахиб I Герай Хан тарафындан къурулгъан ве XVII асырда онынъ адыны да алгъан эди.

Буюк Хан Джами, Багъчасарай.

Джамининъ ичерисинде юксек колоналарнен буюк салоны бардыр. Дженюб диварында ренкли джамнен япылгъан пенджелери ве михрабы ерлешмекте. Ичинде колоналарнен тутулгъан кенъиш балконы бар. Балконда джамнен къапатылгъан Хан ятагъы ерлеше, о гузель язынен ве витражнен яраштырылгъандыр.

Джамининъ баш кириши Чурукъ-Сув озеннинъ тарафындандыр. Джамининъ шаркъий тарафында абдесхане ве шадырван (фонтан) ерлешелер. XVIII асырда диварларда араб тилинде бир къач каллиграфик язысы пейда олгъан эди. Къуран-ы Керимнинъ аетлери олгъан язылар къара ренкте ешиль картушнен язылгъан. Бойледже, каллиграфик языларнынъ ичинде Къырым Герай Ханнынъ адыны анъгъан ибарелер де бар, о джамини тамир этип яраштыргъан эди.

Джамиде тунч алемлернен япылгъан эки минарети бар, оларнынъ юксеклиги 28 метр. Минаретлернинъ ичинде ташлы мердивенлер юкъарыгъа чыкъаралар.

1736 сенеси джами янгъынгъа огърагъан эди. Селямет Герай Хан заманынъда гъайрыдан къурулгъан эди. 1750-нджи сенелери Арслан Герай джами азбарында медресе къургъан эди, о бугуньге къадар сакъланылмады. Совет заманында джами къапатылгъан эди ве археологик музейи оларакъ къулланылгъан эди. Шимдики вакъытта джами къырым мусульманлары ичюн хызмет эте.

Кучюк Хан Джами

Кучук Хан Джами Хан-Сарайнынъ баш къысмында ерлеше ве ханнынъ къорантасы иле онынъ якъын сойлары ичюн къулланыла эди. Кучюк джамининъ къурулышы XVI асыргъа расткеле, онынъ язылары исе XVII – XVIII асыргъа аиттир. Джамининъ языларында тек осюмлик ве декоратив орнаментлер къулланылгъан эди. Къуббеси елькен шеклинде XVIII асырнынъ сонъунда язылгъан эди.

Дженюп диварында михраб ерлешмекте. Михрабнынъ устюнде витраж, онынъ узеринде Сулейман мууры (гексаграмма). Кучюк джамининъ диварларында тырналангъан елькеннен къайыкъ, атларнынъ ресимлери тапылгъан эди.

Озьбек-хан джамиси

Озьбек Хан 1312 сенеси Алтын Орда тахтына кечкен сонъ, ислям динини къабул эткен ве Солхат (Эски Къырым) шеэринде гузель бир джаминен берабер алий мусульман диний окъув юртуны – медресени къурмасыны эмир эткен эди. Джамининъ къурулышы 1314 сенеси башлангъан эди. Тюрк сеяхатчы Эвлия Челебиге коре, 1512-1513 сенелери Менъли Герай I заманында Озьбек-хан джамиси баш джами олып сайыла эди. Озьбек-хан джамиси Къырымнынъ энъ биринджи джамилериндендир.

XIV асырда джамининъ дженюп тарафында, шимди виранегеге чевирильген медресе къурулгъан эди. Медресенинъ кириш къапусы дженюбий тарафында олгъан эди. Азбары буюк ве ачыкъ, ортада чешмеси бар эди.

Озьбек-хан джамиси, Эски Къырым

Башкъа эсерлер

Ислям укюметлерине аит мимарий эсерлер арасында пайтахтлар, къумбетлер, турбелер, мусафирханелер, амамлар, хастаханелер, текиелер, сув ёллары ве имаретханелерни саймакъ мумкюн.

Ислям шеэрлери:

Даа эвель айтылгъаны киби Куфе, Басра, Фустат, Къайраван киби ерлер биринджи вакъытларда ордугях шеэрлери эди. Бу шеэрлер, меркезде улу джами ве укюмет бинасы, чевреде мааллелер шекилинде къурула эди. Шеэрдеки бутюн ёллар меркезге чыкъмакъта.

Аббасий мимарджылыкънынъ энъ эсас мисали – Багъдаттыр. Даире шекилинде япылгъан, этрафы чифт сурларнен чеврильген шеэрнинъ дёрт буюк къапысы бар. Ортада «Къуббету’ль-Хадра» адынен халифе сарайы ве джами булунмакъта. Аббасийлернинъ къургъан шеэрлеринден бириси де Самаррадыр. Халифе Мутасым тюрклерден мейдангъа кельген хасса ордусы иле берабер отурмакъ ичюн 836-да Диджленинъ ялысында Самарра денильген янъы бир пайтахт къурды. Халифе Джафер, Самарра якъынында озь адына,

Джаферие деп айтылгъан, янъы бир шеэр къурдырды.

Дюрбелер

Ислям санаатынынъ энъ гузель эсерлеринден бири де тюрбелер эди. Биринджи дюрбе Самаррадаки Къуббету'ль-Сулейбиедир. Бухарада Саманогълы Исмаил тюрбеси, Мервде Султан Сенджер дюрбеси, Самаркъантта Тимур тюрбеси, Хиндистанда Тадж Махал, Бурсада Ешиль тюрбе ве даа пек чокъ эсер дюрбе мимарджылыгъынынъ гузель орьнеклериндендир.

Къырым дюрбелери

Диляра Бикеч дюрбеси

Диляра Бикеч дюрбеси – Диляра ханымнынъ дюрбеси, къырымтатар тилинден «бикеч» - «келин» демеси, юксек вазиетини косьтере. Риваетлерге коре о, Къырым Герай ханнынъ севгили къадыны олгъан эди. Дюрбе 1764 сенеси къурулгъан. Кириште, «Диляра Бикеч рухына дуа» язысы бар эди. «Козьяш чешмеси» биринджиден дюрбе янында олгъан эди, 1783 сенеси исе чешме азбарына кечирильген эди.

Эски-Дюрбе

Эски-Дюрбе Къырымнынъ Багъчасарай шеэринде ерлеше ве къырымтатар орта асырлар ядикярлыкъларындан бири сайыла. Дюрбе Хан-Сарайнынъ янында къурулгъан ве малюматларгъа коре сарайдан эвель, яни XV асырда пейда олгъан.

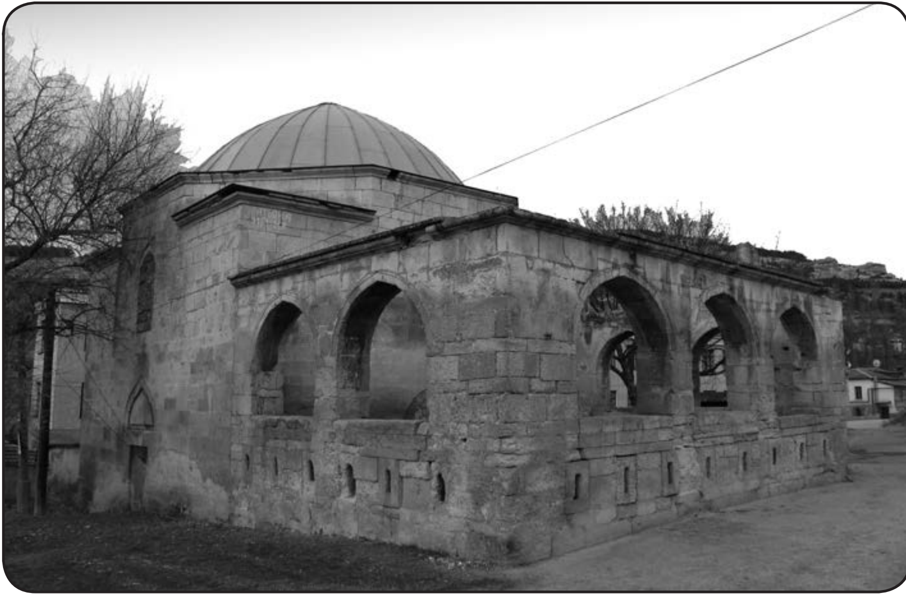

Эски-Дюрбе, Багъчасарай.

Эски-Дюрбе Къырымда Орта Асырларда илериде къуруладжакъ дюрбелерге буюк тесир эткен эди. Бир чокъ мимарлар Эски-Дюрбе шекилини орьнек оларакъ къуллана эди. Эски-Дюрбеде ким дефн этильгени даа белли дегиль. Амма, айткъанларына коре, дюрбе даа Къырым Ханлыгъындан эвель мында мешур олгъан падишахкъа аиттир. Багъчасарайдаки Эски-Дюрбе – Къырымнынъ тарихий ве мимарий хазинесидир.

Абдель-Азиз-Баба дюрбеси

Абдель-Азиз-Баба Багъчасарай шеэринде ерлешедир ве Къырымда ильк ислям деврининъ ядикярлыкълардан бирисидир. Абдель-Азиз-Баба дюрбеси «Азиз ювасында» къурулгъаны сайыла.

Риваетлерге коре, Абдель-Азиз даа ислям динини къабул эткенлери заманлары Къырымда яшагъан эди. Риваетте Абдель-Азиз иманы къавий, тербиели ве кучьлю инсан оларакъ косьтериле, ве онынъ ичюн ислям дини де Къырымда тез яйылгъан эди. Эвлия олып Абдель-Азиз, риваетте инсанларны чешит белялардан къорчалама къабилиетинен белли ве Балегердан лагъабыны ташымагъа башлай.

Заман кечмеси иле, дюрбе йыкъылгъан эди. XIX асырда исе янъыдан къурулды. Абдель-Азиз-Баба дюрбеси Къырымнынъ мимарий ве тарихий зенгинлигидир.

Хаджы Герай дюрбеси

Хаджы Герай дюрбеси Салачыкъ (Багъчасарай) дживарында ерлеше. 1501 сенеси онынъ огълу Менъли I Герай тарафындан къурулгъандыр. Экиси де дефн этильген эди.

Хаджы Герай дюрбеси, Багъчасарай.

1551 сенеси Менъли Герайнынъ огълу ве торуны да дефн этильген: Сахиб I Герай Хан ве Гъазы Герай султан.

Дюрбе ве Зынджырлы медресини реконструкциясы ичюн, 2007 сенеси Тюркие тарафындан 2, 75 млн. долл. айырылгъан эди. Кузьде 2008 сенеси дюрбе тюбюнде алимлернен къырым ханларнынъ ве оларнынъ сойларнынъ 18 табуты тапылгъан эди.

Мусафирхане ве кервансарайлар

Мусульманлар ичтимаий ве икътисадий хызметлер берген мусафирханелер ве кервансарайлар яптыра эди. Бу ерлерде тиль, дин, ренк ве миллет айрымы япылмайып, эр кеске уч кунь къаршылыкъсыз хызмет берильген. Даа чокъ вакъыт яшамакъ ичюн пара алына эди. Мусафирханелерде ёлджуларнынъ бутюн ихтияджларыны, атта сагълыкъларыны къаршыладжакъ ятакъхане, ашхане,

Кервансарай, Эски Къырым.

эрзакъ амбары, ахыр, месджит, амам, шадырван, хастахане, эджзахане киби мекянлар ола эди.

Биринджи кервансарайлар Тюркистанда догъды. Бугунь исе Анадолуда 112 Сельчюкълы, 221 Османлы кервансарайы булунмакъта.

Хастаханелер

Ислям мимарджылыгъынынъ эсерлеринден бири де хастаханелер эди. Бу ерлерге Даруш шифа, даруссыхха, дарульафие, бимаристан, бимархане киби адлар берильген. Ислям дюньясында биринджи хастахане Шамда халифе Велид Ибн Абдульмелик тарафындан 707 сенесинде яптырылды. Хусусан Аббасийлер бу муэссесеге эмиет берип чокъ хастахане къурдырдылар. Харун Решит, эр джамининъ янына бир хастахане япылмасыны эмир этти. Сельчюкълылар да хастахане къурулувына эмиет берген эди. Шам, Багъдат, Мусул ве Мардинде ачылгъан хастаханелер пек мешур олгъан. Сельчюкълылар Девринде чокъ хастахане япылды. Бу адет Османлылар заманында да девам этти.

Тешкилятлар

Халифелик

Эр укюмет киби Ислям укюметлери де озь укюмет тешкилятларыны ве муэссеселерини ортагъа къойды. Буларнынъ башында халифелик кельмекте. «Бирининъ ерине кечкен, артындан кельген» манасындаки халифе - хазрети Мухаммед алейхисселямнынъ вефатындан сонъ онынъ ерине кечип, мусульманларнынъ дин ве девлет ишлерини япкъан инсан демектир. Бу унван Ислям тарихында биринджи кере хазрети Пейгъамберимизнинъ ерине сайлангъан хазрети Эбу Бекир ичюн къулланылды. Онъа Халифету Ресулиллах (Ресулюллахнынъ Халифеси) айтыла эди. Халифелик макъамына кечкен идареджиге Эмиру'ль-мумин (Муминлернинъ башлыгъы) ве имам унваны да берильген.

Мусульманларнынъ биринджи идареджиси хазрети Мухаммед алейхисселямдыр. О, Пейгъамбер олмасындан гъайры Мединеге хиджрет эткен сонъ къурулгъан девлетнинъ де бышлыкълыгъыны устюне алды. Хазрети Мухаммед диний ишлернен берабер сиясий, аскерий, идарий ве адлий мевзуларда энъ юксек ребер олгъан.

Къуранда хазрети Пейгъамберден сонъ мусульманларнынъ башына кимнинъ кечеджеги яни халифенинъ ким оладжагъы бильдирильмеди. Хазрети Пейгъамберимиз де бу мевзуда эр анги бир ёнлендирме япмады. Укюмет ве сиясетнен багълы мевзулар тамамынен мусульманларнынъ урь ирадесине берильди.

Хазрети Пейгъамберимизнинъ вефатындан сонъ халифеликке хазрети Эбу Бекир сайланды. Онынъ аркъасындан хазрети Омер, хазрети Осман ве хазрети Али кельдилер. Оларгъа Дёрт Халифе я да Хулефаи Рашидин деп айтыла. Дёрт Халифеден сонъ Эмевийлер (661 -750), Аббасийлер (750-1517) (бунынъ 1258-ге къадар олгъан деври - Багъдат, къалгъаны - Мысыр Мемлюк девиридир.) ве Османлылар (1517-1924) халифелик вазифесини япа эди. Бундан гъайры, Мысыр Фатымийлери ве Эндулюс Эмевийлери де янъы халифе девлетлери къургъан эди. Османлы падишахы Явуз Султан Селим 1517-де Мысырны алыр экен, Мемлюк Девлетини битирип, мукъаддес эманетлер иле Стамбулгъа къайткъан сонъ Хадиму'ль-Харемейни шерифейн унваны иле Ислям дюньясынынъ башы ве халифеси олды. Халифелик кенъеши 1924 сенеси март 3-де сонъуна етти.

Падишахларын къуллангъан тугъралары

Халифенинъ сайланувы:

Халифе эки дереджеде сайлана эди. Биринджи мертебеде намзети сайлав меджлиси тарафындан сайланыр, экинджи мертебеде мусульманларнынъ разылыгъы алына эди. Биринджи дёрт халифе вазифеге бу ёлнен кельди. Эмевий сюляленинъ къуруджысы Муавие даа сагъ олгъанда, огълу Йезидни озюнден сонъраки халифе оларакъ бельгилеп, халифеликни тайин ве васиет ёлунен салтанаткъа чевирди. Бу уйгъулама Аббасийлер ве Османлылар тарафындан да девам эттирильди.

Халифенинъ вазифеси диний ве дюньялыкъ ишлерини алып бармакъ. Халифе сонъки къарар макъамы олмакънен берабер сынъырсыз етки ве икътидар саиби дегиль эди. Онынъ къанунлары ве тесири Къуран иле сынъырлы олгъан. Бунынъ янында къады алдында эсап бермеге меджбур эди.

Везирлик

Ислям укюмет муэссеселеринден бири де везирликтир. Везирлик, эсас оларакъ, укюмдар иле халкъ арасында копюр киби бир муэссесе эди. Бу муэссесенинъ башындаки везир, укюмдар векили оларакъ девлет ишлерине бакъа эди. Везирлик Ислям тарихында биринджи кере Аббасийлер заманында ортагъа чыкъты. Везирлик вазифесини япкъан инсанларгъа Ислям дюньясында фаркълы адлар берильди.

Ислям тарихында везири тефвиз ве везири тенфиз олмакъ узьре эки чешит везир олгъан. Булардан везири тефвиз девлет ишлерини, халифе адына фикирлерине коре озь башына алып бара эди. Везири тенфиз исе белли мевзуларда еткили инсан эди ве сайысы чокъ олабиле эди. Везир оладжакъ инсан акъыллы тюшюнюв, яхшы укъукъ бильгиси, яхшы аскерий бильги, яхшы икътисадий бильгиси ве яхшы ахлякъ хусусиетлери олмасы керек эди. Тенфиз везирлери мусульман олмагъанлары да олабиле эди.

Везирлернинъ айлыгъы замангъа ве девлетлерге коре денъишкен. Везирлер девлеттен айлыкъ алгъанлары киби укюмдар тарафындан икъта ады берильген кенъ топракъларнен де мукяфатландырыла эди.

Везирлик Тюрк-Ислям девлетлеринде де бар эди. Къараханлыларда везир Диваны Алийнинъ бышлыгъы эди. Сельчюкълыларда везир укюмдардан сонъ кельген энъ тесирли киши эди. Диванлардан мейдангъа кельген меркезий тешкилят кунюмизнинъ министрлер кенъеши киби эди. Эр диваннынъ башында «саиби диван» ады берильген инсан олгъан. Диванларнынъ башында «дивану’ль-визаре» адындаки кенъешнинъ башы олгъан везир де бар эди. Везирлерге меншурий везарет денильген бир ферманнен озюне дивит ве тадж я да кулях (сарыкъ) берилип, хилят кийдирилип макъам бериле эди.

Османлыларда везир падишахнынъ мытлакъ бир векили эди. Биринджи Османлы везир Орхан Гъазий (1324-1362) тарафындан къоюлды. Орхан Гъазий заманында тек бир везир бар эди. Челебий Мехмет (1402-1421) ве II Мурат (1421-1451) заманында девлет ишлерининъ артмасынен везир сайысы да артты. Бунынъ узерине башвезир макъамында олгъан везирге де везири азам айтылды.

Къануний девиринден башлап везирлер садразам (къудретли

везир) олара къ адландырылды. Османлы везири азамы девлет, дин, укъукъ, окъув, ичтимаий, икътисадий, аскерий ишлерде эр тюрли иштен месулиетли эди. Везири азамлар девлет ве миллет ишлерининъ музакере этилип къараргъа багълангъаны Диван-и Хумаюнгъа, падишахнынъ олмагъаны вазиетлерде бышлыкъ эте эди.

Къануний Султан Сулейманнынъ везири Лютфи Паша (1539-1541) везирде олмасы керек олгъан базы хусусиетлерни бойле сыралагъан: Дюнья авеслигинден узакъ олмалы, ишлерни Аллах ризасы ичюн япмалы, падишахкъа къаршы догъру ве сайгъылы олмалы, рушветке айланмамалы, ишини бильгенге иш бермели, халкъкъа яхшы арекет этмели, факъыр ве кимсесизлерни къорчаламалы

Шейх-уль-Ислямлыкъ

Ислям дюньясынынъ муим муэссеселерден бириси олгъан шейх-уль-ислямлыкъ Османлылар тарафындан тешкиль этильди. Ислям тарихында келишмемезликлер мевзуларыны чезген юксек дин алимлерине шейх-уль-ислям унваны бериле эди. Османлы Девлетинде илим сыныфынынъ башындаки инсангъа шейх-уль-ислям, тешкилятына да шейх-уль-ислямлыкъ деп айтылды.

Османлы Девлети, илим ве тасильде де тюрк-ислям медениетини огге алып барды. Орхан Бей башта Бурсада ве дигер муим ерлерге къадылар тайин этти. 1330-да Изникте биринджи Османлы медресесини ачты. Бу фаалиетлер даа сонъра да девам этти. Османлылар 1362-де къады аскерлик тешкилятыны къурып, дин хызметлери иле тасиль ве къадылыкъны онъа берди. II Мурат 1425-те Молла Шемседдин Фенарийни биринджи шейх-уль-ислям оларакъ тайин этти. Фатих шейх-уль-ислямлыкъ муэссесесини низамгъа къойды. Къануннамесинде шейхульислямлыкъны илим сыныфынынъ башы оларакъ белирледи. Шейх-уль-ислямлыкъ бу вакъыттан башлап, даа эски ве даа тесирли олгъан къады аскерлик муэссесесинден де устюн олды.

Тарихий инкишаф ичинде Шейх-уль-Ислямлыкънынъ эсас вазифелери булар эди:

1. Къадылыкъларнынъ истеген вазиетлерде диний фикирине фетва бермек.

2. Девлетнинъ истемеси вазиетинде сиясий, ичтимаий, икътисадий мевзуларда фикир юрсетмек.

3. Дин хызметлерини ёнетмек.

4. Тасильни инкишаф этмек.

5. Адалет муэссеселерининъ идаре этмек.

Адалет тешкилятлары

Ислям эр шейден эвель адалетнинъ ерлешмесине буюк эмиет бере. Адалетке терс олгъан зулум буюк къабаат ве инсанлыкъ айыбы оларакъ къабул этиле. Къуранда олгъан адалетнен багълы базы аетлер мусульманларны бу мевзуда титиз арекет этмеге севкъ этмекте. Ислям инсаннынъ джаныны, малыны, динини ве союны къорчаламакъны макъсад эте. Адалет тешкиляты эсасен буларны къорчаламакънен вазифелидир.

Ислям укюметинде адалет тешкилятлары эсас къады аскерлик, къадылыкъ, зулум корьгенлер къадылыкълары ве хисбе муэссеселеринден ибарет эди. Ислямнынъ биринджи адалет муэссесеси Мединедеки Месджиди Небевий олды.

Адалет тешкилятынынъ башында Къадыль-Къудат ола эди. Адалет назирлигине бенъзеген Къадыль-Къудатлыкъ Аббасийлер заманында къурулды.

Къадылыкъ

Инсанлыкънынъ башындан берли анълашмазлыкъ даваларынынъ чезилюви ве адалетнинъ керчеклештирильмеси ичюн къадылыкъ муэссеселери олгъан. Ислям мемлекетлерининъ бу хусусларда вазифели муэссеселери къадылыкъ эди.

Ислямнынъ биринджи йылларында къадылыкъ муэссесесининъ башы хазрети Мухаммед алейхисселям эди. Къадылыкъ хазрети Омер заманында инкишаф этти. О, биринджи кере буюк шеэрлерге догърудан халифеге багълы къадылар тайин этти. Даа сонъра Ислям топракъларынынъ кенълешмеси иле берабер янъы меркезлерге янъы къадылар тайин этильди. Къадылар даа сонъраки мусульман девлетлеринде Къадыль-Къудатнынъ теклифи ве укюмдарнынъ разылыгъынен вазифеге кетирильген.

Къадылыкъ вазифесине алынгъанлар акъыл ве ферасетли, урь, сагълам ве мусульман олмалы эди. Бундан гъайры, укъукъны яхшы бильмек киби шарты муим ерни туткъан.

Къадыларгъа къапаргъа алданмасын ве адам къандырмайып, адалетли олсун деп, юксек айлыкъ бере эдилер. Къады, тарафтарларны шаатларнынъ янында динълеп, делиллерини козьден кечирип укюмни чокъусы бир отурушта бере эди. Къадыларнынъ укюмлери кесин сайылыр эди. Бунен берабер давалынынъ султангъа я да залымлыкъ къадылыгъына бармагъа акъкъы бар эди.

Мустакъиль бир статуске саип олгъан къадыларнынъ эсас вазифе ве кучю шулар эди:

1. Къадылыкъ вазифесини ерине кетирмек.

2. Идареджилерге кенъешчилик япмакъ.

3. Нотариуслыкъ япмакъ.

4. Вакъыфларгъа бышлыкъ олмакъ.

5. Факъыр, зайыф ве етим мирасчыларгъа васи олмакъ.

Ислям укюметинде къадылыкъ тешкиляты ичинде къадылыкънынъ бир парчасы оларакъ муфтийлер де бар эди. Муфтий, къадынынъ ярдымджысы ве кенъешчиси киби эди. Девлетнинъ муим шеэрлеринде муфтийлер ола эди. Муфтийнинъ эсас вазифеси, фетва бермек ве даванынъ махкеме усулына уйгъунлыгъыны тешкермек эди. Къадылар давалы я да даваджынынъ акълылыгъыны къанытламакъ ичюн муфтийден фетва истемеси мумкюн эди. Муфтийнинъ чокъусы вакъытларда девлеттен алгъан белли бир айлыгъы олмайып, япкъан бутюн бу хызметлери къаршылыгъында тарафлардан тёлеме алыр эди.

Махкемелер

Мезалим махкемелери

Мезалим махкемелери - девлетнинъ энъ юксек дереджедеки векялети (халифе, султан, падишах, везир, эмир) тарафындан алып барылгъан акимлик фаалиети эди. Мезалим - инсаний акъларгъа сайгъылы оларакъ акъсызлыкъларгъа къаршы япылгъан шикяет демектир. Мезалим махкемелери эм адалет эм де идаре акимлик

кенъеши эди.

Мезалим махкемелерининъ эсас вазифелери булар эди:

1. Халкъкъа серт арекет этип, акъ ве адалеттен айырылгъан залым идареджилер акъкъындаки шикяетлерни динълемек.

2. Мемурларнынъ верги ве башкъа девлет малларыны топлагъанда япкъан акъсызлыкъларыны музакере этмек.

3. Девлет мемурларыны тешкермек.

4. Девлет мемурларына эксик айлыкъ берильмеси я да айлыкъларынынъ кечиктирильмеси мевзусындаки шикяетлерни инджелемек.

5. Сайгъылы ве къалабалыкъ инсанлар тарафындан япылгъан акъсызлыкълар ве япылгъан къабаатларнен багълы даваларгъа бакъмакъ.

6. Къадыларнынъ берген къарарлары акъкъындаки итираз даваларыны инджелемек.

Аскерий къадылыкълар (Къады аскерлик)

Ислям укюметлеринде даа эвель дегингенимиз киби, аскерий акимлик системасы да бар эди. Орду ве аскерлерге менсюп инсанларнен багълы джеза ве базы укъукъ даванлары къады аскерлик деп айтылгъан аскерий къадылыкъларда музакере этиле эди. Къады аскер аскерий аким демектир. Хазрети Мухаммед алейхисселям сагъ олгъанда бу вазифени озю япты. Хазрети Омер ордулы шеэрлерге къадылар къойып, бу муэссесенинъ темеллерини атты. Османлыларда къадыаскерлик I Мурат заманында 1363-те къурулды. Биринджи Османлы къадыаскери Чандарлы Халил Хайреттин Паша эди. Девлетнинъ акимиет саасынынъ кенълешмесинен Фатих заманында 1481-де Аврупа болюми ичюн Румели Къадыаскерлиги, Асия болюми ичюн Анадолу Къадыаскерлиги къурулды.

Къады аскерлигининъ эсас вазифелери булар эди:

1. Аскерий акимликни ёнетмек ве алып бармакъ, ордунынъ ве аскерий идареджилернинъ барыш ве дженк сырасында укъукъий ихтиядж ве анълашмазлыкъларыны котермек ве даваларыны музакере этмек.

2. Укюмет иле багълы Диваны Хумаюнгъа къошулып, уль-

ке укюмети иле берабер месулиет юкленмек; Диваны Хумаюнда Ислям укъукъу иле багълы мевзуларда фикирлер ачыкъламакъ.

Хисбе (Полиция)

Хисбе - Ислям укюметининъ адалетни теминлемек ичюн ортагъа къойгъан къурумларындан биридир. Ислямнынъ яхшылыкъны эмир этмек ве яманлыкътан узакълаштырмакъ принципини керчеклештирмек ичюн къурулды. Чалышкъанларына мухтесип деп айтылды. Хазрети Пейгъамбер заманында ортагъа чыкъкъан хисбе хазрети Омер девринде де тешкилятлы бир муэссесе алына кельди. Бу муэссесе бутюн Ислям девлетлеринде олгъан эди. Хусусан Османлыларда эр мааллеге бир мухтесип тайин этильген эди.

Мухтесип оладжакъларда мусульман олмакъ, акъыллы олмакъ, эркек олмакъ, адалетли олмакъ, кучьлю олмакъ, бильгенине уйгъун арекет этмек ве яхшы ахлякълы олмакъ киби сыфатлар олмалы эди.

Хисбе тешкилятында чалышкъанлар да девлеттен айлыкъ алмазлар, яшайышларыны берген хызметлеринден алгъан паралардан темин эте эди.

Хисбенинъ эсас вазифелери шулар эди:

1. Халкънынъ ибадетлерини ерине кетирмелерине имкян азырламакъ.

2. Джами вазифелилерини тешкермек.

3. Муэдзинлерни вазифеге тайин этмек.

4. Базарлардаки низамны темин этмек.

5. Халкънынъ шикяетлерини динълемек.

6. Девлет низамыны ве ичтимаий тертипни бозгъан къанунгъа терс арекетлерге маниа олмакъ.

7. Талебелерни ургъан оджаларны джезаландырмакъ.

8. Ольчюв ве теразий алетлернинъ къулланувыны тешкермек.

9. Къомшу акъкъына теджавузгъа маниа олмакъ

Полиция (Шурта) тешкиляты

Ислям улькелеринде полиция тешкилятына шурта деп айтыла эди. Шурта тешкилятынынъ темели хазрети Омер тарафындан атылды. О, халкънынъ вазиетини инджелемек ве тынчлыкъны теминлемек ичюн гедже къаравуллыгъы адетини башлатты. Шурта тешкиляты биринджи заманларда къадылыкънынъ эмирине берильген, даа сонъ Эмевий халифелеринден Хишам Ибн Абдульмелик тарафындан мустакъиль бир муэссесе алына кетирильди.

Шуртанынъ эсас вазифеси шулар эди:

1. Халифе, вали киби юкъары макъамда идареджилернинъ эминликлигини теминлемек.

2. Къабаатлыларны якъаламакъ.

3. Акимликтен джеза алгъанларны джезаландырмакъ.

Орду

Хазрети Мухаммед алейхисселям вакътында орду дженкке озь истегинен къошулмакъ истегенлерден топлана эди. Тертипли орду системасы хазрети Омер тарафындан къурулды, Эмевийлер Девринде исе инкишаф эттирильди.

Ордунынъ башына мусульман араплардан башкъа, мевалий ады берильген тюрклер ве фарслар да тайин этиле эди. Хусусан Тюрклер, Аббасийлер девринде ордунынъ эсасыны тешкиль эте эди.

Мутасым киби базы Аббасий халифелери, тюрклерни башкомандирликке кетирип, тюрклерден мейдангъа кельген шахсий къаравул ордуларыны да къурдурдылар. Сельчюкълылар заманындан XX асырнынъ башына къадар Ислям дюньясынынъ къорчалавджылыгъыны чокъусы тюрклер япкъан эди. Ордуда араплардан башкъа миллетлернинъ де олмасы мусульманларнынъ бирлик олмасы, бири-бирлерининъ теджрибелеринден файдаланмаларыны теминледи. Базы Ислям мемлекетлеринде ордуда мусульман олмагъан аскерлер де вазифе япа эди. Бу усул даа чокъ Эндулюс сюлялелеринде ве мусульман тюрклерде расткеле. Мусульманлар дженкке кеткенлеринде хазрети Пейгъамберимизнинъ тавсиелери черчевесинде инсанларгъа, дин адамларына, тарихий мираскъа,

ибадетханелерге, табиаткъа, эмеклерине ве айванларгъа зарар бермей эди.

Мусульман девлетлерде орду, къара ве денъиз аскерлери оларакъ инкишаф этти. Денъизджи орду биринджи кере хазрети Осман заманында Муавие тарафындан къурулды. Биринджи гемилик терсанеси (судостроительный завод) де Эмевий халифелеринден Абдульмелик Ибн Мерван тарафындан Тарсуста яптырылды. Ордуда пияделер, окъчулар ве атлылар вазифе япкъан.

Дженк алетлери ве тактикалары:

Пияделер ве атлылар зырхлы кольмек ве къалкъан къуллана эди. Силя оларакъ да пияделер къылыч, ханчер, окъ ве яй, чокъмакъ ве сопа, атлылар исе къылыч, мызракъ ве балта киби силяларнен къуллана эди. Бундан гъайры таш аткъан манджыныкъ (катапульта), буюк тахта кулелер шеклинде деббабе ве диварларнынъ йыкъылмасында къулланылгъан къой башы киби силялар бар эди. Мусульманларнынъ силялары арасында атешли силялар да олгъан. Баротна (порох) Чинлилерден алып, инкишаф эттирдилер ве XII асырда къулланмагъа башлады. Даа сонъраки асырларда топ ве туфек де къулланылгъан. Ордунынъ ашларыны ве силяларыны ат, деве, эшек ве филлер ташыгъан.

Ислям дюньясында башындан башлап ордугъа учь вазифе бериле эди:

1. Ульке ве джемиетни душманлардан къорчаламакъ.

2. Ичеридеки душманларгъа къаршы ичтимаий барышны, тынчлыкъны ве ульке бирлигини къорчаламакъ.

3. Сиясий авторитетни, яни сюлялелерни исьян ве къаршы келювлерден сакъламакъ.

Вакъыфлар

Мусульманларнынъ муим муэссеселеринден бириси де вакъыф муэссесесидир. Вакъыф- бир малны Аллахнынъ ризасыны къазанмакъ макъсадынен инсанларнынъ файдаланмалары ичюн адамакътыр. Вакъыфнынъ насыл ишлетиледжегини белирткен весикъагъа вакъфие деп айтыла.

Ислям ичтимаий ярдымлашмагъа ве башкъа инсанларнынъ

дертлерини чезмеге пек буюк эмиет бермекте. Ислямнынъ зекят, садакъаи джарие, къарзы хасен, инам ве ихсан киби дегерлери мусульманларны вакъыф къурмагъа авеслендирди. Куран «Севген шейлеринъизден масрафламагъандже яхшылыкъкъа эрип оламазсынъыз.» (3/92), «... яхшылыкъ ве яманлыкътан сакъынмакъта ярдымлашынъыз» (5/2) аетлери иле инсанларны вакъыф къурмагъа къызыштырмакъта. Хазрети Мухаммед алейхисселям да «Инсан ольгени вакъыт япкъан хайырлы ишлери токътар. Лякин файдалы илим къалдыргъан, яхшы эвлят осьтюрген ве девамлы хайыр кетиреджек бир шей япкъан (садакъаи джарие) инсаннынъ яхшылыкълары девам этер» сёзюнен инсанларны вакъыф къурмагъа ёнельтти. Ислямда люкс ве исрафнынъ ясакъ олмасы да вакъыфларнынъ къурулувына себеп олды. Мусульманар байлыкъларыны бош шейлерге масрафламакъ ерине, мусульман къардашларынынъ дертлерини чезе эди.

Умумен вакъыфларнынъ къурулувы шу себеплернен керчеклешти:

1. Аллахнынъ рызасыны къазанмакъ умюти.

2. Инсан севгиси.

3. Табиат севгиси.

4. Инсанда олгъан ярдымсеверлик дуйгъусы.

5. Адыны девам эттирмек тюшюнджеси.

6. Малыны сонъраки несиллерге акътармакъ истеги.

Хазрети Пейгъамберимизнинъ заманындан берли биринджи вакъыфларнынъ заман ичинде чешитлери чокълашты. Аббасийлер бу муэссесени асылына ве макъсадына уйгъун хызмет этмеси ичюн тешкилятлар тертип этти.

Ислям джемиетлери ичинде вакъыф къурмагъа эмиет берген миллетлерден бири де Тюркий миллетлер эди. Ислямдан эвель кочювджи тюрклерде вакъыфнынъ башкъа бир чешити олгъан ичтимаий ярдымлашма бар эди. Уйгъурлар киби ерлешик аяткъа кечькен тюрк къабилелеринде вакъыф адети ве теджрибеси пейда олды. Бу теджрибелерини Ислям дегерлеринен зенгинлештирген мусульман тюрклери ичтимаий, икътисадий, медений ве диний хызметлер берген пек чокъ вакъыф къургъан эди. Вакъыфлар Османлы Девринде энъ юксек мертебеге кельген эди.

Вакъыфларнынъ хызмет саалары

Вакъыфлар бугунь земаневий девлетнинъ вазифелери арасында олгъан тасиль, дестек, ичтимаий ярдым киби саааларда хызметлер берди. Вакъыфларны хызмет саааларына коре бойле сыныфландырмакъ мумкюн:

1. Дин хызмети бергенлер.

2. Тасиль хызмети бергенлер.

3. Икътисадий хызмет бергенлер.

4. Халкъкъа ве аскерлерге хызмет эткенлер.

5. Ичтимаий хызмет бергенлер.

6. Инсан акълары саасында хызмет эткенлер.

8. Айванларгъа хызмет бергенлер.

Бу саалардаки хызметлерден базылары: тул къадынлар ве кимсесиз балаларнынъ нефакъасыны теминлемек, оксюз балаларгъа сут ана тутмакъ, байрамларда балаларны севиндирмек, топ атмакъ, халкънынъ алдатылмамасы ичюн эр ерге теразе алетлери къоймакъ, фукъаре къызларгъа джийиз азырламакъ ве аписханелердеки инсанларгъа ярдым этмек, чалышамагъан къарт ве санаат эрбабына ярдым этмек, халкъкъа файдалы китаплар яздырмакъ ве бедава дагъытмакъ, къышта эт фиятларынынъ артмамасы ичюн чарелер тапмакъ, аш ашатмакъ, фукъарелерге одун ве комюр алмакъ, сыджакъ куньлерде шербет, сувукъ сув дагъытмакъ, балалар ичюн оюн ерлери ачмакъ, балаларгъа китап алмакъ, етимлерге айлыкъ бермек, ордуны донатмакъ, къышта къыйын кечильген узакъ ерлерге сыгъынакълар япмакъ, ёлларда халкъкъа зарар берген халкънынъ сагълыгъына зарар береджек писликлерни темизлемек, къыш айларында къушларны, хаста лейлеклерни беслемек ве тедавий этмек, саипсиз мышыкъ ве копеклерни тойдырмакъ эди.

Вакъыфлар Анадолунынъ тюрклешмеси ве Ислямлашмасында да буюк роль алды. Тюрк дюньясында сиясий, диний, ичтимаий ве медений иш бирлигининъ теминленмесине де хызмет эткен эди.

Вакъыфларнынъ идаре этилюви

Вакъыфлар вакъыфнынъ сайлагъан мутевеллий эйети тарафындан ёнетиле эди. Мутевеллий эети, вакъыфны сербест ирадесинен ёнетмекнен берабер меркезий укюметнинъ темсильджиси олгъан къадыгъа къаршы да месулиетли тутула эди. Османлыларда да вакъыфлар къадылар араджылыгъы иле шейх-уль-ислямлыкъ тарафындан ёнетильди. II Махмут 1826-да, вакъыфларны ёнетеджек Эвкъафы Хумаюн Незарети къурды. Бу муэссесе кунюмизде аля даа девам эттириле.

Базы вакъыфларнынъ хызмет мисаллери

Имаретханелер

Энъ башында фукъарелерге ве ёлджуларгъа аш берген емек эви киби хызмет бере эди. Имаретлер заманнен джами, медресе, хастахане, мектеп, кервансарай, китапхане, мусафирханелер ве амамны да ичине алгъан, кучюк кой буюклюгинде бир комплекс олды.

Ислям мемлекетлерининъ эр еринде корюльген имаретлер энъ чокъ Османлы улькесинде къурулды. Османлыларда биринджи имаретханени Изникте Орхан Бей (1326-1359) къурдурды.

Имаретнинъ хызмет саасы пек кенъ эди. Амма эсас вазифеси - мухтаджларгъа аш дагъытмакъ эди. XVII асырнынъ сонъунда тек Стамбулдаки имаретханелерде эр кунь 30.000 фукъареге емек дагъытыла эди. Базы имаретлер емек янында мухтачларгъа вазиетлерине коре адам башына 3-10 акъчагъа къадар пара бере эди. Емеклернинъ энъ юксек къалитеде пиширильмесине дикъкъат этиле эди. Ашлар лезетли олмасы ичюн яхшы ашчылар ве усталар вазифелендириле эди. Меселя, бир кере Бурсадаки бир имаретте берильген емекнинъ бозулмасындан хабери олгъан Стамбул укюмети, Бурса къадысына язып, имаретте пиширильген емеклернинъ къалители олмасыны, энъ яхшы этнинъ алынмасыны эмир эткен.

Кервансарайлар

Кервансарайлар ичтимаий ве икътисадий саада хызмет берген вакъыф муэссесесидир. Орта Асияда догъгъан, Иранда инкишаф эткен, Тюркиеде мукеммель шекилини алгъан, якълашыкъ 40

км.аралыкъларнен къурулгъан кервансарайлар, дин, тиль, миллет ве ренк айырымы япылмайып, башта ёлгъа рызыгъыны къыдырмагъа чыкъкъан тиджарет адамлары ичюн ве эр кеске хызмет эткен. Кервансарайлар эм ёлджуларнынъ ашаджагъыны ве къонаджакъ ерини эм де ёл эминликлерини теминлеген.

Хастаханелер

Ислям укюметлерининъ энъ муим муэссеселеринден бири де хастаханелер эди. Чюнки Ислям, инсанларнынъ джаныны ве сагълыгъыны къорчаламагъа пек буюк эмиет бере. Хастаханелер ич бир айырым япылмайып эр кеске хызмет эте эди.

Футуввет ве Ахийлик

(Яшлыкъ ве къардашлыкъ)

Футуввет – Ислям улькелеринде генчлик тешкилятларына берильген исим. Генч ве яш манасына кельген фета сёзюнден кельмектедир. Башта Багъдат олмакъ узьре, буюк Ислям шеэрлеринде бозукъ табиатлы генчлер футуввет тешкилятында топланыла эди.

Футуввет дернеклерининъ шиары шойле эди:

«Бир кимсенинъ башкъаларынынъ акъ ве укъукъларыны озюнинъкилерден устюн тутмасы, кимсенинъ хатасыны корьмемеси, бир кимсенинъ джаныны агъыртаджакъ арекетлерден сакъынмасы, башкъаларына къаршы сабырлы олмасы, озюни ашада башкъаларыны юкъарыда корьмеси, сёзюнде турмасы, садакъат косьтермеси, олгъаны киби корюнмесидир».

Орта Асырнынъ буюк шеэрлеринден бири олгъан Багъдаттаки футуввет тешкиляты, Аббасий халифелеринден Насыр Лидинилляхнынъ (1180-1225) дестегинен огге кетти. Халифе чевредеки укюмдарларгъа мектюплер языл, улькелеринде бойле тешкилятлар къурмаларыны истеди.

Анадолу Сельчюкълы султаны I Изеттин Кейкъавус 1213-те футуввет тешкилятыны къурды. I Аляддин Кейкубат (1219-1236) футувветни даа да инкишаф эттирди. Бу тешкилят къыскъа вакъыт ичинде Ахийлик адынен бир меслек киби олды. «Ахи» арапчада «къардашым» манасына кельмекте. Бу сёз тюркче джумерт манасындаки «акъы» келимесинден алынгъаныны да айткъанла-

ры да бар. Анадолуда ахийликнинъ къуруджусы, халкъ арасында Ахи Эврен оларакъ билинген Шейх Насируддин Махмуттыр. О, Аляддин Кейкубатнынъ къол тутувынен Ахийликни тешкилятландырды.

Ахийлик тешкилятынынъ фаалиет низамы: Усталар, къалфалар ве чыракъларлардан ибарет эди. Чыракълыкътан башлап тешкилятта огге кетип зенаатны яхшы бильмек (эхлиет) шарт эди. Чыракъ озь зенаатыны чокъ яхшы огренмегендже тюкян ачмасына изин берильмей эди. Эр зенааттан ишчилернинъ ве тюкянларнынъ сайылары, иш алетлери ве ерлери сынъырлы ола эди. Мальземелер тек кереги къадар япыла эди.

Ахийликнинъ икътисадий яшайышны тертиплемек ичюн япкъан фаалиетлери булар эди:

1. Ахийнинъ мытлакъа бир иши олмалыдыр.
2. Ахий девамлы ярдымлышмакъ керек.
3. Ахий тешкиляты мал, емек ве сермае базарынынъ чалышмасыны низамгъа къоймалы.
4. Ахий истикърарлы (стабильный) олмалыдыр.

Ислям укюметининъ кейфиети ве васыфлары

Тарих ичинде дюньянынъ чешит кошелеринде фаркълы заманларда Мысыр, Анадолу, Сумер, Чин, Хиндистан, Ислям ве Авропа укюметлери киби пек чокъ укюмет къурулгъан эди. Булардан бир къысымы ёкъ олды, бир къысымы исе кунюмизге етип кельди.

Ислям укюмети догъув, инкишаф этюв, юкселюв, токътав ве янъыдан тирилюв киби чешит мертебелерден кечип барлыгъыны девам эттире.

Эр укюметнинъ кейфиети ве эсас васыфлары бар. Меселя, Юнан акимиети акъылны, Индистан акимиети мистицизмни козьде туткъан. Ислям акимиетининъ эсас хусусиети ве кейфиети исе вахийни, акъылны ве дуйгъуны бир бирине уйдурып къулланмакътыр.

Ислям акимиетининъ эсас хусусларыны бойле сыраламамыз мумкюн:

Ислям акимиети инсанны меркезге къоя. Ислям акимиети, Къураннынъ эсас мевзусы олгъан инсанны меркезине алмакъта. Бу укюмет ичинде инкишаф эткен илим, санаат, эдебият, икътисад, къысаджа эр саадаки иджатлар инсаннынъ бахытлы олмасы

ичюн япылды. Ислям акимиети, инсаннынъ Къуран укъукълары черчивесинде акъ ве месулиетлерини билип яшамасына, бу ёлнен инсаннынъ ве джемиетнинъ саадетини теминлемесине эсаслана .

Ислям акимиети къарышыкъ бир акимиеттир. Бу акимиет базы эски акимиетлернинъ къурулып йыкъылгъан Асия, Африка ве Авропа топракъларынынъ бир болюминде къурулды. Мусульманлар къаршылашкъан медениетлернинъ ве акимиетлернинъ теджрибелерини алып янъы бир синтез япа эдилер. Меселя, Юнан акимиетининъ фельсефе ве тып, Фарс акимиетининъ тып ве Хиндистан акимиетининъ эсап теджрибелерини алгъан эдилер. Лякин бу алув адий бир такълит я да копия шекилинде олмады. Мусульманлар буларны Ислямиетнинъ темель принциплеринен терс кельмеген, озь бильги ве теджрибелерини де къошуп, янъы акимиет къурдылар.

Ислям акимиети муляйимлик акимиетидир. Ислям акимиети инсаннынъ джаныны, малыны, динини ве союны сакъламасына эр вакъыт эмиет берди. Инсаннынъ ишанчлары, тюшюнджелери ве дуйгъулары иле бахытлы яшамасы ичюн гъайрет этти. Бу муляйимлик принциби дигер инсанларгъа къаршы да косьтериле эди. Мусульманлар башкъа джемиетлернинъ медениет ве акимиетлерини гузель къаршылай эди. Атта олардан алгъан базы дегерлерни даа да инкишаф эттирип инсанларнынъ хызметине бере эди. Фетих эткен улькелеринде тапкъан фельсефе, эсап ве тып киби илимлернен багълы китапларны озь тиллерине терджиме эте эди. Ислям акимиети аким олгъан улькелеринде олгъан эски укюметлернинъ санаат эсерлерине де достлыкънен бакъты. Мусульманлар чокъусы вакъытларда джами иле кильсени бири-бирининъ янында къурмакътан чекинмей эди. Анкарада аркъа аркъасынен тургъан Хаджы Байрам Джамиси иле Огуст Табынагъы бунынъ энъ гузель мисалидир.

Ислям акимиети дюньядаки бутюн мусульманларнынъ ортакъ байлыгъыдыр. Ислям акимиетининъ бугуньки вазитетинде Араплар, тюрклер ве фарслар башта олмакъ узьре бутюн Мусульман миллетлернинъ пайы бар. Ислям акимиети, бутюн миллетлернинъ къол тутувынен медениетте юксек мертебеге кельгени ичюн ислям акимиети бутюн дюнья акимиетидир деп айтмакъ мумкюн.

СЕКИЗИНДЖИ БОЛЮК

Islamнынъ гъарбкъа тесири

Тарих боюнджа бутюн укюметлер бир биринынъ тесирине кире эди. Ислям акимиети, озюнден башкъа акимиетлернинъ базы тарафларыны алып инкишаф эттирди Базы акимиетлерге ве медениетлерге де тесир этти. Бу тесир этюв эки шекильде олды. Биринджиси, фаркълы укюметлерден олгъан инсанларнынъ бир къысымыны озь ишанч алкъасына алды. Мусульманлар эски медениетлерини Ислям дегерлери иле бирлештирип, янъы медениетлерини ортагъа къоя эдилер. Бу медениетлернен Ислям акимиетининъ зенгинлиги артты. Экинджиси, Ислям базы акимиетлерни ве медениетлерни догърудан я да бир тарафындан тесирине алды. Ислям акимиетининъ илим, технология, эдебият, тиль, санаат, мимарджылыкъ, яшайыш тарзы, икътисат киби саалардаки базы дегерлери башкъа акимиет ве медениет менсюплери тарафындан къулланмагъа башланды.

Ислям медениети гъарп медениетине пек тесир этти. Ислям дюньясы гъарп Христиан дюньясы иле сиясий, аскерий, икътисадий ве медений мунасебетлер ичинде эди. Бу мунасебетлер черчивесинде эки тараф бири-бирини танымагъа фырсат тапып, истер-истемез бири-бирлерине къаршылыкълы тесир эттилер. Орта Асырда илим ве медениет джеэтинден баягъы аркъада къалгъан Авропалылар Ислям дюньясында корьген инкишафнынъ себеплерини къыдырып улькелерине алып бара эди. Ислям дюньясындаки янъылыкълардан айретте къалгъан гъарплылар эр фырсатта

Ислям акимиетинден файдаланмагъа тырыша эдилер. Бу файдаланувларнынъ тесиринен Авропада, бугуньки гъарп акимиетини догъургъан, Реформа ве Ренесанс ортагъа чыкъты.

Ислям акимиети гъарпкъа, Эндулюс (Испания), Италия, Сиджилия ве Наполи узеринден шу ёлларнен улашты:

- Ислям дюньясына келип бу ерде тасиль алув.

- Мусульманларнынъ язгъан эсерлерини озь тиллерине терджиме этюв.

- Дженк я да барыш ёлунен, Ислям акимиети я да мусульманлар иле къаршылашмакъ (дипломатлар, сеяхатчылар, базиргянлар ве дженк эсирлерининъ козетювлери)

- запт эткенлери Ислям топракъларында корьген медениет иле танышув (Эндулюс Ислям мирасынынъ Испаниянынъ элине кечмеси киби).

Шубесиз Эндулюс, Авропалыларнынъ етип оладжакъ энъ къолай ве якъын Ислям топрагъы эди. Авропалылар, IX асырдан башлап Эндулюс Эмевийлери ёлунен Ислям укюметиндеки янъылыкъларны огренмеге башладылар. Авропалы базы дин адамы ве илим инсанлары Эндулюс медреселерине келип окъугъан эдилер. Испаниялылар Эндулюсны янъыдан алгъанларында бу ердеки медениет ве илим мирасыны да къолгъа алдылар. Меселя, Испаниялылар 1085-те Толедоны алгъанларында Зеркъалийнинъ бу ерде къургъан расатханесине ве астрономия бильгисине де саип олдылар.

Акимиетлернинъ бири-бирини тесир этмелери терджиме этильген китапларнынъ весилесинен де керчеклешти. Мусульманлар бир заманлар Баты акимиетининъ классика эсерлерини терджиме эткени киби, Авропалылар да мусульманларнынъ эсерлерини озь тиллерине терджиме эттилер. Сиджилия ве Испания терджиме ишлерининъ меркези олды. XII асырда Испанияда Тулейтула (Толедо) баш епископы Мусульман, Христиан ве Еудий терджиманлар чалышкъан терджиме мектеби ачты. Бу ерде Ислям акимиетининъ фельсефе, астрономия, эсап, тып, химия, физика, тарих, джогърафия ве эдебиятнен багълы эсерлери латинджеге терджиме этильди. XIII асырда Ишбилиеде, (Севилла), Мурсиеде (Мурджиа) де терджиме мектеплери ачылды. Хачлы Сеферлери сырасында Ислям акимиетине айретте къалгъан

Сиджилияда да Ислям акимиетининъ устюнлюгини корьген къырал II Рогер ве II Фредерик мусульман философ ве алимлерининъ пек чокъ эсерини латинджеге терджиме эттирди. II Фредерикнинъ 1224-те Неапольде къургъан университети Ислям тюшюнджесини гъарпкъа таныткъан бир акъадемия оларакъ ишледи.

Авропалылар бу терджимелер ёлунен бир яндан классика Юнан фельсефесини бир яндан да Мусульман алимлерини тюшюндже ве теджрибелерини огрене эди. Сколастика тюшюндженинъ къаранлыгъында богъулгъан Авропа ичюн Мусульман фельсефеджилернинъ, хусусан дин иле илимни бирлештирген тюшюнджелери адет узьре бир къуртулув шавлеси олды. Бу тарихтен башлап Авропада акъылгъа эмиет берильди ве илим огге кетти.

Ислям акимиетининъ Авропагъа тесир эткен эсас саалары булар эди:

<u>Фельсефе</u>: Ислям алимлери Авропагъа фельсефе саасында да тесир этти. Кинди, Фарабий, Ибни Сина, Ибни Рушд, Харезмий, Ибни Халдун киби Ислям фельсефеджилери Авропада меракънен окъула эди. Меселя, Ибни Рушднынъ Авропалылар узериндеки тесири узун девам этти. XVIасырнынъ сонъуна къадар Ибни Рушдджылыкъ, Авероизм адынен Авропада энъ яйгъын тюшюнджелерден бириси олды. Ибн Рушд Аристотельнинъ эсерлерини ачыкъ талиль эткен китаплар язды. Бу дегерли китаплар Авропа университетлеринде узун асырлар окъутулды.

<u>Тып</u>: Ислям тыббы да Авропа акимиетине тесир этти. Орта Асырда Авропада тып бильгиси ве тедавий усуллары пек адий вазиетте эди. XII асыргъа къадар чокъусы Авропалы, хасталыкъларнынъ инсангъа кирген шейтандан кельгенине ишана эди. Бу хасталыкъларны тедавий этмек ичюн де дин адамларынынъ дуасына ёнеле эдилер. Тедавийлеп оламагъан базы хасталарны да, шейтанны чыкъармакъ ичюн атеште якъа эдилер. Ислям дюньясыны таныгъан сонъ бу фикирлерден вазгечтилер. Мешур мусульман тып алимлери Эбу Бекир Разийнинъ эль Хавий иле Китабу’ль-Джедель вель Хисабе адлы эсерлери, Ибни Синанынъ эль Къанун фит Тыб адлы эсери гъарптаки тып дюньясында узун асырлар девамында эсас илим къайнагъы олды. Тып илими Авропа университетлеринде бу эсерлерден окъутулды. Онынъ ичюн бугуньки Авропа тыббынынъ темеллерини мусульман алимлери аткъан эди.

Риязият: Мусульманларнынъ энъ буюк иджатларындан бириси эсапта тапкъан янъылыкълары ве ракъам системасыдыр. Бугуньки Авропа тиллеринде олгъан эсап иле багълы къаврамлардан алгебра - джебир сёзюден, зеро-сыфыр сёзюнден кельмектедир. Мусульманлар сыфырны тапып эсапкъа буюк янъылыкъ къоштулар. Авропа акимиети, мусульман алгебра алимлерининъ бильги ве теджрибелерини къулландылар. Меселя, Харезмийнинъ джебир китабыны озь тиллерине чевирип эсапта инкишаф ёлуна кеттилер. Китапларда алгаритм термини да затен Ислям алими Эль-Харезмийнинъ адындан кельмектедир. Авропа Ислям ракъамларыны да алды. Къулланылмасы къолай ве онъайтлы ракъам системасы Аврпалыларда ёкъ эди. Ромалылар меселя сайыларны арифлернен косьтере эдилер. Бойле системанен риязият илимини юксек севиеге котермек имкянсыз эди. Батылылар мусульманлардан алгъан ракъам системасы иле земаневий риязият ве базы фен илимлерини инкишаф эттирдилер.

Гузель Санаатлар: Ислям акимиети Авропаны гузель санаатларда да тесирине алды. Меселя, Ислям чиний санаты Френкистан ве Италиягъа кечти. Италиялы усталар Испаниягъа кетип, чиний санатыны мусульманлардан огренген эди.

Эдебият: Ислям эдебияты бугуньки баты эдебиятында фабула оларакъ билинген эдебият чешити саасында да баягъы эткиледи. Фабула эдебиятынынъ буюк усталарындан Ла Фонтаине, фабулаларыны язгъан шаркъ классикаджыларындан Келиле ве Димне эдебиятчылардан тесирленгенини ачыкътан айтмакъта. Башкъа тарафтан хазрети Мухаммед алейхисселямнынъ мираджы этрафында мейдангъа кельген эдебият да гъарпта меракъ этильди. Дантенинъ Дивина Джоммедиа адлы мешур эсерини Ислямдаки Мирадж эдебиятындан эткиленип язгъаны бильдириле.

Тиль: Чешит саалардан пек чокъ Ислямий термин ве сёзлер гъарбий тиллерге кечкен. Меселя, Испанияджагъа кечкен сёзлерден базылары булар эди: Альджаиде: командир манасында эль-къаид сёзюден, Алферез: офицер манасында эльфарис келимесинден, Лауд: Уд манасында эльуд сёзюден, Тапиа: Керпич манасында эльтабие сёзюнден ве Азогуе: базар манасында эс-сукъ сёзюнден алынды.

Технология ве Икътисат: Авропалылар Ислям дюньясындан базы техникаларны алды. Булар къумач ве кягъыт япылувы, барут

(порох), пусула (компас), матбаа ве токъумджылыкъ киби иджатлардыр. Бунынъ янында бостанджылыкъ махсулларындан шекер къамышы, пирнич, памукъ ве портакъал да Эндулюс ёлунен гъарбкъа кечти.

Ислям акимиетининъ Балкъанларгъа тесири

Ислямнынъ тесири Балкъанларгъа денъиз ёлунен асырлар эвельси кирди. Акъ денъизден кельген мусульман базиргянлар бу ерлерге Ислям медениетини кетирдилер. Ислямиетнинъ Балкъанларда пекишюви Османлы тюрклери весилесинен олды. Османлылар якълашыкъ беш асыр бу топракъларда аким олдылар. Бу вакъыт ичинде Балкъанларда Ислям акимиети муим излер къалдырды.

Ислямиет Арнавутлар, Бошнакълар ве башкъа Балкъан джемиетлеринен нуфузыны чокълаштырды. Мусульман олгъан бу джемиетлер озь адетлерини Ислямнен бирлештирип янъы Ислям медениетини мейдангъа кетирдилер. Хусусан, Тюрк-Ислям медениети Балкъанларда яшагъан Мусульман ве Мусульман олмагъан джемиетлернинъ сиясий, ичтимаий, икътисадий ве медений аятында пек эткили олды.

Ислямиет Балкъанларгъа эр шейден эвель муаббетлик кетирди. Османлылар Девринде Балкъанларда муаббетлик мунасебетлери ерлештирильди. Бу барыш муити Ислям медениетининъ узун вакъыт барыш ве тынчлыкъ ичинде яшамасыны теминледи. Мусульманларнынъ муаббетликке ве барышкъа берген эмиетини 1990 сенеси олгъан Босния-Герцеговина дженкинде корьмеке мумкюн. Сырплар дженкте эр ерни якъып йыкътылар. Тюрк-Ислям медениетине аит эр шейге уджюм эттилер. Бу арекетлерге бакъмайып мусульманлар ич Балкъан медениетини йыкъмакъ, Балкъан халкъларынынъ тарихий биналарыны я да башкъа зенгинликлерини ёкъ этмек ичюн ич бир тешеббюсте булунмадылар.

Ислямнынъ Балкъан медениетине тесири ичтимаий, икътисадий ве медений сааларда ачыкъ корюне.

Ислям Балкъанлагъа тек бир дин оларакъ дегиль, яшайыш тарзы оларакъ да кирди. Больгеде яшагъан Арнавутлар, Бошнакълар, Булгъарлар, Къарадагълылар, Македонлар, Сырплар ве Юнанлылар Тюрк-Ислям ичтимаий дегерлерининъ тесирине

тюшти. Балкъанларгъа кеткен эр кес бугунь биле ичтимаий аятнынъ санъки Анадолунынъ девамы киби олгъаныны фаркъ эте.

Балкъанларда, хусусан Босния ве Югославияда мусульман олсун я да олмасын эр анги бир кимсе бир сеяхаткъа чыкъаджагъы вакъыт тувгъанлары ве къомшулары оны зиярет этип, диваанынынъ тюбюне бираз пара къалдырып «хайырлы ёлджулыкълар» тилейлер. Тюрк адети олгъан бу арекетнинъ макъсады, ёлджугъа маддий ярдым косьтерметир. Балкъан халкъларынынъ чокъусы, эв тёшемеси зевкъыне къадар Тюрк-Ислям медениетини такъып этмектелер.

Тюрк-Ислям медениетининъ ичтимаий яшайышкъа тесирини сой адларында да корьмек мумкюн. Меселя, базы христиан аилелер мусульман тюрк ады олгъан «Мутадович», «Коюндич» киби шаркъий сой адлары ташымакъталар. Бу аилелер арасында тиджаретнен огърашкъанларнынъ да «Бакъкъалович», «Терзич», «Къуюмджы» киби сойадлары бар.

Ислям акимиетининъ тесири Балкъанларда христианларнынъ диний тюшюнджелерине де кирди. Сырбистанда XIX асырда Къудусны зиярет эткен христианлар мусульманлар киби «хаджы» деп адландырыла эди. Мукъаддес мекянларны да «Джабе» деп адландыра эдилер.

Балкъан тиллеринде чокъ тюркче сёзлер бар. Куньделик къонушмаларда якълашык 30-40% якъын тюркче сёзлер олгъаны тахмин этиле. Хусусан, Бошнакъчада пек чокъ тюркче келиме булунмакъта. Меселя, бугунь Бошнакъларнынъ къуллангъан чорба, торба, аскер, пекмез ве фукъара иле Сырпларнынъ къуллангъан хайыр, берекет, сабах ве тюкян киби келимелери тюркчедир. Сонъки заманларда нешир этильген Сырпча лугъатта 8-10 бинъ къадар тюркче сёзлер ер алмакъта.

Ислям акимиети икътисадий саада да Балкъанларны пек эткиледи. Санааткяр ве базиргянларнынъ тешкилятланувында мусульманлар орьнек олды. Бугунь Сараевода «Къундураджылар Джаддеси» адында бир сокъакъ бар. Базы шеэрлерде «Бедестен» ве «Бизистан»лар айны адетнинъ девамыдыр. Икътисадий яшайышта корюнген башкъа бир адет де Фатих Султан Мехметнинъ Стамбулны фетих этмеден эвель мусульман тюрк сатыджыларында корюнген асыл арекеттир. Балкъанлыларнынъ чокъусы саба

биринджи муштерийге бир шейлер энди саткъан олса, экинджи муштерийге «Лютфен къомшудан алыш вериш яп, чюнки о бугунь даа сатыш япмады» деп къомшусына муштерийни ёнлендире.

Балкъанларда пек чокъ Тюрк-Ислям мимарджылыкънынъ эсери бардыр. Бу улькелерде ибадетханелер, текиелер, хастаханелер, турбелер, базар ерлери, къапалы базарлар, саат кулелери, амамлар, мусафирханелер ве кервансарайлар киби биналар ичтимаий ве икътисадий сааларда аля даа бар ве джемиетке хызмет бермекте.

Тюрк-Ислям медениетининъ Балкъан миллетлерининъ тилине де тесири буюк олды. Харватистанда ресмий языларда, хусусан де куньделик лафларда тюркче сёзлер къулланыла. Ислям медениети ве яшайыш тарзы пек чокъ Хырват шаирге ильхам къайнагъы олды. Меселя, мешур Харват шаирлеринден Иван Гундулич II Османнынъ башына кельгенлерини анълаткъан Осман адыны берген бир шиирни язды. Айны шекильде Иван Мазуранич 1846-да ***Исмаил агъа Чемгичнинъ олюми*** адлы ишанч ве уррием мевзуларыны анълаткъан шиир язды. Бунынъ янында Османлы Венедик сынъыр дженклерини анълаткъан шиирлерни де корьмек мумкюн. Меселя, XVIII асырда язылгъан ***Хасан агъанынъ апайы*** адлы шиири энъ мешур олгъанларыдыр.

Хиндистан ве Чин медениетлерине тесир

Мусульманлар Хиндистангъа 712 сенеси Эмевийлер Девринде кирди. Лякин бу топракъларда Ислямнынъ сиясий акимиети ве Ислям акимиети даа чокъ тюрклер тарафындан темсиль этильди. Хиндистанда Гъазнели Махмут иле XI асырда башлагъан тюрк акимиети, XVI асырда Бабурлюлер иле пекиштирильди. Бу вакъытта Хиндистан Ислям акимиетининъ муим меркезлеринден бири олды. Атта Ислям акимиетининъ Тадж Махал киби энъ буюк эсерлеринден муим бир парчасы бу топракъларда къуруды.

Хиндистанда хусусан чокъ танърыджылыкътан ве къаст системасындан раатсыз олгъан муим бир сыныф мейдангъа кельди. Арайыш ичиндеки бу инсанлар ичтимаий тарафтан эр кесни бир сайгъан ве тек танъры инанджына эсаслангъан Ислямдан эткилендилер. Ислямнынъ ачыкъ ве анълашылгъан Аллах инанджы Индусларны озюне чекти. Бу меракъланув нетиджесинде Нанакъ (ол. 1539) Ислямнынъ базы дегерлерини ичине алгъан Сих динини

къурды. Нанакъ Хиндуизмнинъ эсасларындан олгъан чокъ танрыджылыкъны, путчылыкъны, къаст системасыны ве базы адетлерни ёкъ этмек ичюн Ислямгъа чевирильди. Нанакъ, Ислямнынъ тек танъры инанджыны менимседи. Онъа коре Танъры бирдир, эбедийдир, корюнмез, сёзнен анълатыламаз, эр ерде азырдыр ве къулларыны коре. Къаст системасына къаршы чыкъкъан Нанакъ, Ислямнынъ такъва принцибине эсасланып инсанларнынъ мусавий олгъаныны, тек Танърыгъа якъынлыкънен устюн олмалары мумкюн олгъаныны айта эди.

Ислям Чинге VII асырнынъ экинджи ярысында кирди. Хазрети Осман 651-де Ислямны танытмакъ ичюн бу ерге элчи йиберген эди. Бу тарихтен сонъ хусусан мусульман базиргянлары Чинге япкъан сеферлери сырасында Ислямны таныштырдылар. Хусусан 751 сенеси Талас дженкинден сонъ сиясий мунасебетлер токътады. Ерини ичтимаий, икътисадий ве медений мунасебетлер алды.

Мусульманлар бу топракъларда Чин къадынларынен эвленип, ичтимаий бирлешювге ве Ислямлашмагъа ёл ачтылар. Ерли мусульманлар ве башкъа ерден кельген мусульманлар даа чокъ Чиннинъ дженюп-шаркъ ялысында кучюк джемиетлер оларакъ яшадылар. Чинлилер бу мусульман мааллелерине Фан-Фанг (Ябанджы колониялары) адыны берген эди. Бугунь аля да Чинде Тюрк-Ислям къайнакълы пек чокъ ад ве сой ады бар.

Чин мусульман джемиетинден, Чин акимиетине янъы дегерлер кетирген мусульман эдебиятчы, санаатчы ве алимлер чыкъты. Меселя, асыл ады буюк ихтимал Риза олгъан мешур Ли Йенг-Шенг, Танг ханеданынынъ мешур эдебиятчысы эди.

Ислям медениетининъ Чинге тесири энъ чокъ Юан-Минг девиринде керчеклешти. Монгол Юан ханеданы (1271-1368) Чинни акимиетине алгъан сонъ бу ерге Ислям акимиетининъ базы сааларыны да кетирди. Бутюн Чинни укюметине алгъан Кубилай Хан (1260-1294) пайтахтны 1264-те Та-ту Пекинге денъиштирди. О, Монголларгъа коре юксек акимиетте олгъан Чинлилерни контроль этмек ичюн олардан даа огге кеткен мусульманлардан ярдым истеди. Орта Асиядан мусульман тюрк ве иранлыларны сарайына давет этип муим вазифелер берди. Бу группа, хусусан Ислям верги системасыны, тиджарет ве укюмет теджрибесини Чинге таныштырды.

Кубилай мусульман докторлар ве базы санааткярларны Чинге чагъырды. Сарайынынъ къапыларыны Ислям мимарджылыгъына ве тыббына ачты. Бу черчиведе Чиннинъ буюк шеэрлеринде Та-ту ве Шанг-ту'да мусульман экимлернинъ чалышкъан хастаханелери ачылды. Эджзаханелерде мусульман эким ве эджзаджыларнынъ япкъан иляджларгъа ер берильген. Мусульманлар Чин мимарджылыгъында да ер алды. Та-ту пайтахтынынъ къурулувында мусульман мимарлар вазифе алды.

Чинли мусульман шаирлер бу девирде шиирлер язгъан, атта буларнынъ бир болюми де бестеленген эди. Юан сарайында арапча ве фарсча эсерлерге де эмиет берильди. Бу девирде Ислям эмиет къазангъаны ичюн 1289-да мусульманларнынъ лаф эткен тили ве къуллангъан язувларыны огретмек ичюн Ислям Язувы Институты къурулды ве бу ерде терджиманлар чалышты.

1267-де мусульман астрономы Джемалеттин, Чин Юан Сарайына давет этильди. Джемалеттин астрономия иле багълы алетлерини кетирип, Ислям астрономия технологиясы теджрибесини Чинге кетирди. Кубилай тарафындан 1271-де астрономия огреткен мектеп ачылды. Чинли астроном Куо Шуо-Чинг Джемаллединнинъ талебеси олды ве ондан астрономияны огренди. Онынъ козетювинде Ислям дюньясындаки эсапламалардан файдаланып Чинге уйгъун озь алетлерини иджат этти ве Шоу-Ших-ли адынен озь такъвимини япты.

Ислямнынъ Чинни эткилемеси Минг сюлялеси (1368-1644) заманында да девам этти. Бу сюляледен базылары мусульман олгъаны акъкъында да лаф юрсетиле.

Ислям акимиети Чин акимиети ичинде олгъан Корея медениетине де тесир этти. Кореялылар хиджрий такъвимни озьлерине алдылар. Чинлилер ве Кореялылар селлерден къуртулмакъ ичюн янъы ве онъайтлы бир такъвимге ихтиядж дуйдылар. XV асыр орталарында мусульманларнынъ къуллангъан такъвиминден файдаланып, янъы бир такъвим чыкъардылар.

Ислям музыкасы ве музыка алетлери де Узакъ Шаркъ медениетини арттырды. Тюрк музыкасы Корея музыкасындан муим ер алгъан, хусусан Юан сюлялеси девринде Хо-Ак (Орта Асиядан кельген музыка), Корея музыка санатыны зенгинлештирди. На-пал (труба), Тае-пьёнг-со (кларнетке бенъзеген эски бир чалгъы) киби

музыка алетлери иле Хо-му (Орта Асия оюны) ве Хо-Ка (Орта Асия тюркюси) Кореялылар тарафындан севилип иджра этильди.

Корeяда Орта Асиядан кельген базы мейва ве бостанджылыкъ махсулларына расткельмек мумкюн. Оларны больгеге мусульман тюрк базиргянлар кетирген. Къарбыз, къавун, юзюм ве памукъ киби махсуллар тюрклер тарафындан Кореягъа кетирильди ве осьтюрильди.

Ислям акимиетине аит емеклерден бир къысмы да Чин акимиетине кечти. Хусусан лакъша ве хамур татлысы Чинлилернинъ куньделик емеги алына кельди.

Ислям медениетининъ Узакъ Шаркъ медениети узериндеки тесири тильде де корюле. XIII асырнынъ экинджи ярысындан XIV асырнынъ биринджи черигине къадар Корея сарайында Уйгъур арифлери ве тюркче тили къулланылгъан.

Ислямнынъ мукъаддес китабы Къуран да Чинджеге терджиме этильди. Къураннынъ биринджи базы болюмлерини Лиу Чих адында бириси Чинджеге терджиме этти. Бундан сонъ мешур алим Ма Те-хсин (ол. 1874) Къураннынъ тамамыны терджиме япаракъ, бир болюмини де тефсир этти. Къуранынъ Чинджеге терджиме этилюви сонъра да девам эткен. Бундан гъайры чешит Ислям илимлери акъкъында да Чинджe китаплар булунмакъта.

Мусульманларнынъ Русиеге тесирлери

Мусульман тюрклернен къомшу яшагъан Руслар, 1224-1480 сенелери арасында, бутюн олып 256 йыл девамында тюрклерге багълы яшады. XVI асырнынъ орталарындан башлап исе тюрклерни укюметлерине алды. Бу вакъыт ичинде узун асырлар берабер яшагъан фаркълы эки акимиетнинъ менсюплери тюрклер ве руслар бири-биринден тесирленди. Руслар Тюрк-Ислям медениетинден тиль, эдебият, мимарджылыкъ, инсан, урба, айван адлары, икътисат, орду, укъукъ ве этнография саалларындан адым япты.

Тюрк-Ислям медениети русларны асыл Алтын Орда Девлети (1241-1502) вакъытында тесирине алды. Руслар, хусусан акимиет анълайышы, аскерий система, почта, верги системасы ве укюмет муэссеселерининъ эсасларыны Алтын Ордадан алды.

Рус тарихчыларына коре, 1480-де Алтын Ордадан мустакъил-

лигини къазангъан Рус Москва Князьлыгъы, девлет органларыны ве укюмет мевзуларында Алтын Орданы такълит этти. Москва князьлери Рус чары I Пётрге къадар дипломат ишлеринде ве эльчилик мерасимлеринде Алтын Орда дипломатикасынынъ бутюн адетлерини уйгъулагъан эди. Руслар бу йыллардан башлап чешит укюмет мертебелеринде тюрклерге вазифе берди. Тюрк аилелери заманнен князьлыкъ ве боярлыкъ унванлары алгъан эди. Князьлыкъ ве боярлыкъ русларнынъ аристократ ве юксек девлет мемурларына берген унванлары эди. XVII асырда биле Русиядаки 915 князь ве боярдан 156 тюрклерден олмасы, бу аилелернинъ руслар арасында узун вакъыт акимликлерининъ девам эттиргенлерини косьтермекте.

Тюрк медениетининъ рус ичтимаий яшайышындаки тесири даа девам эте. Идиль бою, Къафкъасия ве Къырым больгелерине кочькен руслар мусульманлардан тесир этти. Алтын Орда девиринден башлап Рус князьлары ве боярлар, кийим къушам мевзусында Тюрк шехзаделерининъ урбаларыны такълит эте эдилер. Айны шекильде XIX асырда Къырымда тюрклернен берабер яшагъан руслар пек чокъ бакъымдан тюрклернинъ тесиринде къалгъан эди. Рус койлери кильсе тышында эр шейнен тюрк койлерине бенъзеди. Русларнынъ емек, кийим ве эв медениети, тыш корюнюшлери тыпкъы мусульманлар киби олды. Олар атта тюрк тилини де огрендилер. Бу вазиет Совет вакъытында да девам этти.

Тюрк медениетининъ излерини рус музыкасында да корьмек мумкюн. Русларнынъ миллий чалгъысы балалайка тюрклернинъ къопузындан бакъып алынды. Айны шекильде балалайка сёзю де тюркчеден кельмектедир.

Рус тилиндеки тюркче тамырлы сёзлер де Тюрк-Ислям медениетининъ русларгъа тесирини ачыкъ косьтермекте. Тюркчеден русчагъа кечкен сёзлер сайысындан даа чокъ, хусусиетлери бакъымындан эмиетли. Чюнки буларнынъ чокъусы энъ муим медениет дегерлерини ифаде этмектедир. Меселя, русчадаки къалпакъ, сундук сёзлери, тюркчемиздеки къалпакъ ве сандыкъ сёзлери ерине къулланыла.

ДОКЪУЗЫНДЖЫ БОЛЮК

ЗЕМАНЕВИЙ ВАКЪТЫМЫЗДАКИ ИСЛЯМ ДЮНЬЯСЫ

Асия Къытасында Мусульманлар

Асия ве Корьфез Улькелери

Асия ве корьфез больгеси, Асия, Аврупа ве Африка къыталарынынъ бирлешкен топракъларыдыр. Орта Шаркъ оларакъ билинген бу больгеде олгъан улькелер Тюркие, ШКъТДЖ, Иран, Иракъ, Ливан, Мысыр, Сурие, Саудий Арабистан, Урдун, Умман, Йемен, Бахрейн, Кувейт, Къатар, Бирлешик Арап Эмирликлери ве Израильдир.

Бу топракъларда, инсанлыкъны бугуньки севиесине кельмеси ичюн муим эмеклер япылды. Эски асырларгъа аит базы буюк акимиетлер ве Еудилик, Христинлыкъ ве Ислямиет киби иляхий динлер бу топракъларда догъды. Больгеден кечкен Ипек ве Бахарат тиджарет ёллары, тарих бою дюнья экономикасынынъ эсас темели олды. XV асырда башкъа топракъларда тапылгъан янъы тиджарет ёллары Орта Шаркънынъ эмиетини азалткъан олса да 1869-да Суэт Къаналынынъ ачылувы ве джермайнынъ (нефть) тапылувы эр кесни текрар бу ерге чевирди. Орта Шаркъ бу хусусиетинен узун асырлар тарихте муим роль ойнады.

Османлы Девлетининъ бир парчасы оларакъ асырларнен барыш ичинде яшагъан Орта Шаркъ, I Дюнья дженки иле берабер янъы бир девирге кирди. Бу топракълар дженк вакътында гъарбий буюк девлетлернинъ ёнлендирмесинен Османлылардан айырылды. Биринджи ве экинджи Дюнья дженклери арасында больгенинъ буюк болюми Ингильтере ве Френкистаннынъ акимиетинде

къалды. Гъарбий кучьлер II Дюнья дженкинден сонъ озьлерини топлагъанларында чешит девлетлернинъ къурулмасына ярдымджы олгъан эди.

Орта Шаркътаки раатсызлыкъларынынъ эсас себеплери, болюштирильмеген зенгин джермай (нефть) къайнаклары, тарихий керчеклерге уймагъан сиясий болюнмелер ве бар олгъан вазиетни сакъламакъ ичюн япылгъан силяланмалар олды. Дюнья джермайынынъ 60 % бу ерден чыкъарылмакъта. Лякин бунынъ 4-5 % больгеде къулланыла, 70 % Асия, Авропа ве Америкадаки инкишаф эткен улькелерге кете. Шаркъ улькелери, джермай сатышларындан къазангъан акъчаларынынъ муим бир къысымыны да бу улькелерден алгъан силяларгъа масрафлай. Бу вазиет, дюнья сиясетинде сёз саиби олгъан буюк девлетлерни больгени тешкермеге ёнельте.

Асиядаки мусульманлар

Бутюн булар кунюмизге къадар девам эткен больге къавгъаларына ве анълашмазлыкъларгъа ёл ачты. Бу къавгъаларнынъ энъ башында 1948-ден берли девам эткен Филистин Израиль чатышмасы ве Арап-Израиль дженклеридир. Бундан гъайры, 1975-тен берли девам эткен Ливан Ич, 1980-88 сенелери Иран-Иракъ дженки ве 1990-91 сенелериндеки Корьфез Анълашмазлыкъларыдыр.

Арап-Израиль дженки ве Филистин меселеси

Филистин Явуз Султан Селим тарафындан 1516-да тюрк укюметине алынды ве Османлы Девлетининъ дагъылувына къадар бу статуста къалды. I Дюнья дженкинден сонъ 1947 сенесине къадар Инглиз укюметине берильди. XIX асырнынъ сонъундан берли Еудий девлети къурмакъ истеген Израильогъуллары Инглиз акимиети вакътында Филистинде топракъ алып, болюклер алында бу ерге ерлештилер. Ингильтеренинъ больгеден чекильмесинден сонъ, 1948 сенеси майыс айында Телявивде топлангъан Еудий Миллий Конгреси, Израиль Девлетининъ къурулувыны илян этти.

Араплар Филистиндеки янъылыкъларны къайгъынен сейир эттилер. Мустакъиль девлет иляныны арапларгъа япылгъан бир душманлыкъ шекилинде къабул эттилер. Филистинлилерни дестеклемекни укюмет давалары оларакъ корьдилер. Бунъа къаршылыкъ Израиль даима Филистин меселесини озь ичеридеки меселе-

си киби тутмагъа тырышты.

Израиль девлетнинъ мустакъиллик илянындан сонъ Мысыр, Сурие, Урдун ве Ливандан мейдангъа кельген арап иттифакъчы ордулары Израильге къаршы уджюм этти. Бойледже, Арап-Израиль дженклери башлады. Бир йыл девам эткен I Арап-Израиль дженкинде араплар енъильдилер. 1949-да имзалангъан атешни кесюв (перемирие) иле Филистин топракъларынынъ дёртте учю Еудилерге къалдырылды. 500.000 якъын Филистинли арап ватанларындан къувулды. Даа сонъра учюнджи (1956, 1967 ве 1973) Арап-Израиль дженки башлады. Бу дженкте базы гъарп девлетлери Израильни дестекледи ве бу ярдымнен Израиль гъалебе чыкъты. 1963 сенеси олып кечкен дженкде Израиль Къудусны ишгъаль эткен сонъ мусульманлар бунъа къаршы чыкъты. Израиль Бирлешик Миллетлернинъ чешит вакъытларда алынгъан топракълардан чекильмекни насиатлагъан къарарларына уймады. 1978 сенеси Кемп Дейвид Анълашмасы иле Арап-Израиль анълашмазлыгъы баягъы тынчландырылса да Израиль Филистин меселеси чезильмеди.

Филистинлилернинъ Израильге къаршы башлаткъан озьлерини къорчалав арекети якълашыкъ ярым асыр девам эте. Хусусан, 1956 сенеси Арап-Израиль дженкинден сонъ къурулгъан Филистин Къуртулув Тешкиляты (ФКъТ), узун вакъыт къуртулув арекетлерини тертипледи. 1988 сенеси ноябрь 15-де мустакъиль Филистин Девлетини илян этти. Бу девлетни эки кунь ичинде Советлер Бирлигинен де берабер къыркъкъа якъын ульке къабул этти. АКъШ къарарны къабул этмеди. Израиль иле ФКО арасында барыш теминлемек макъсадынен арекетлер башлатты. 1994-те барыш арекетлеринден мусбет нетиджелер кельмеге башлады. Израиль озюне алгъан топракъларнынъ бир болюминден чекильди. Баты Шериа иле Гъаззедеки Филистинлилерге даимий оларакъ уррием бермекни къабул этти. Лякин там мустакъилликни истеген Филистинлилернинъ тиренюви аля даа девам эте.

Къыбрыс меселеси ве ШКЪТДжнинъ къурулувы

Шаркъий Акъденъизнинъ энъ муим адаларындан бири олгъан Къыбрыс. 1571 сенесинде Османлы укюметине кирди ве учь асыргъа якъын вакъыт ичинде бир тюрк ватаны вазиетине кельди. Ингильтере, Османлы Девлетининъ ичинде яшангъан сиясий ве икътисадий къарышыкълыкъларындан файдаланып 1878-де

Къыбрыс укюметини къыскъа вакъыт ичюн озюне алды. Бу вазиетни 1914-те девамлы алгъа чевирди. Тюркие 1923 сенеси Лозан Барыш Анълашмасында бу къарарны къабул этмеге меджбур олды. Лякин Ингильтере II Дюнья дженкинден сонъ Къыбрысны меджбур оларакъ къалдырды.

Бу вакъыт Тюркие ве Юнанистан Къыбрыскъа чевирильди. Тюркие асыл саиби олгъаныны ортагъа къойып аданынъ озюне берильмесини истеди. Юнанистан исе Къыбрыста яшагъан миллетлерден Румларнынъ чокъ олгъаныны айтып, аданы топракъларына къошмагъа джесарет этти. Къыбрысны Юнанистангъа багъламакъ гъаесини (Эносис) аяткъа кечирмек истеген базы Къыбрыслы Румлар 1955-те КЪММА (Къыбрыс Муджаделеси Миллий Арекети) ады тюбюнде тешкилятланып, тюрклерге къаршы уджюмлер япмагъа башладылар. Тюрклер де Фазыл Кучюк реберлигинде Рум уджюмлерине къаршылыкъ бермек ичюн тешкилятландылар.

Бу адиселерден сонъ Ингильтере, Тюркие ве Юнанистан арасында, Зурих ве Лондон музакерелери нетиджесинде 1959-да анълашма япылды. Анълашмада ададаки джемиетлернинъ ортакъ къошылувлары иле багъымсыз бир Къыбрыс джумхуриети къурулмасы, аданынъ мустакъиллиги, топракъ бутюнлюги ве укъукъий статусынынъ бу учь девлетнинъ гарантисиясына алынмасы киби къанунлар ер алды. Бу черчиведе 1960 сенеси август 16 куню Къыбрыс Джумхуриети къурулды. Джумхуриет башлыгъына румларнынъ темсильджиси Баш епископ Макариос, ярдымджылыгъына да тюрклернинъ темсильджиси Фазыл Кучюк сайланды.

Румларнынъ уджюм этювджи арекетлери себебинден Къыбрыста барыш ве эминлик муиты теминленмеди. Макариос 1963 сенеси ноябрь айында румларнынъ файдасына коре анаясаны денъиштирмеге истемесинен эки джемиет арасында къавгъалар текрар башлады. Румлар 1963 сенеси декабрь 2 куню Лефкошада 24 тюркни ольдюрип джинаетчиликни чокълаштырдылар. Тюрк кучьлери декабрь 24 куню Лефкоша узеринде уярув учушлары япып, румларны вазгечирмеге тырышты. Лякин нетидже алынамады. Вакъиаларны кесмек ичюн Бирлешик Миллетлер тарафындан 1964 сенеси март айында йиберильген барыш кучю де файдалы оламады. Август 8-9 куньлери тюрк учакълары базы рум кучьлерини бомбаламасындан сонъ, бу вакъиалар кечиджи бир вакъыт

ичюн токътады.

КЪММА Юнанистанда 1967-де япылгъан аскерий уджюмден кучь алып, Эносисни керчеклештирмек ичюн янъыдан арекетке кечти ве тюрклерге уджюм этмеге башлады. Тюркие бунъа шиддетнен къаршы чыкъкъан вакъыт, Къыбрыс тюрклери де 1967 сенеси декабрь 27 куню Къыбрыс Кечиджи Тюрк Укюметини къурдылар. Румлар къавгъаджы арекетлерини девам эттирдилер. 1974-те тюрклер текрар къатлиам ве Къыбрыс да болюнюв иле къаршы къаршыгъа къалды. 1974 сенеси июль 17 куню Никос Сампсон реберлигиндеки рум командирлер, Макариосны вазифеден узакълаштырып, аданы Юнанистангъа багъламакъ истедилер. Бунынъ ичюн Тюркие, сойдашларынынъ джан эминликлигини теминлемек ве Эносиске маний олмакъ ичюн 1974 сенеси июль 20 кунюКъыбрыс Барыш Арекетини башлатты. Тюрк аскерлери июль 22 кунюне къадар Лефкошагъа етип барды. Айны куньлерде Тюркие, Юнанистан ве Ингильтере арасында музакерелер япты, лякин кесин бир нетидже чыкъмады. Бундан сонъ Тюркие1974 сенеси август 14-16 куньлери экинджи Барыш Арекетини керчеклештирди ве чокъусы шималь тарафлары аданынъ38 % алды. Бу арада Сампсон укюмети укюметтен айырылмагъа меджбур олды. Лякин Тюркие дюнья укюметлери тарафындан ялынъыз ташланылды. Хусусан АКъШ Тюркиеге аскерий протест япты ве эки ульке арасындаки мунасебетлер бозулды.

Къыбрыс тюрклери къалыджы барышны тек эки тарафнынъ да федерал бир структурагъа коре яшамасынен мумкюн оладжагъыны тюшюне эди. Бу черчиведе 1975 сенеси февраль 13 куню Къыбрыс Тюрк Федерал Девлетини къурдылар ве Рауф Денкташны девлет бышы оларакъ сайладылар. Румлар эки больгенинъ федерациясыны къабул этмеди. Бу себептен 1983 сенеси ноябрь 15 куню Шималь Къыбрыс Тюрк Джумхуриети (ШКъТДЖ) илян этильди. Лякин бу девлет тек Тюркие тарафындан менимсенди. БМ исе аля даа муджеррет (абстрактный) бир Къыбрыс Джумхуриетини къабул этмектедир. Башкъа тарафтан даимий ве адалетли бир чезилювнинъ тапылмасы ичюн БМ Умумий Секретариаты козетювинде джемиетлер арасында музакерелер девам этмекте.

Иран-Иракъ дженки (1980-1988)

Орта Шаркънынъ эки буюк девлети олгъан Иран ве Иракъ

арасында XX асырнынъ экинджи ярысында бир сюрю анълашмазлыкъ чыкъты. 1958-де Иракъта къыраллыкънынъ йыкъылмасынен башлагъан кризис, 1970-де Ингильтеренинъ больгеден чекильмесинен даа да артты. Иран иле Иракънынъ арасында олгъан анълашмазлыкъларнынъ эсас себеби Шаттуль-Арап сув ёлу ве Басра Корьфезиндеки базы адаларнынъ болюшюви эди. Иран 1971 сенеси де Басра Корьфезиндеки учь аданы ишгъаль этти. 1975-те Джезайирде япылгъан бир анълашма иле эки ульке арасында Шатту'ль-Арап озенининъ терен ерининъ сынъыр сайылмасы къабул этильди.

Иранда 1979-да бир инкъиляп керчеклештирильди. Аетуллах Хумейний реберлигиндеки моллалар, Риза Шах Пехлевийни тахттан алып динге эсаслангъан бир укюмет къурдылар. Бу инкъиляптан, ватандашларынынъ 40% Шиийлерден мейдангъа кельген Иракъ пек тесирленди. Иракъ укюмети инкъиляпнынъ тесиринден сакъынмакъ истеди. Ираннынъ керчеклешкен инкъиляп себебинен агъыр вазиетке тюшкенини тюшюнип бир чокъ истекте булунды. Булар 1971-де ишгъал этильген учь аданынъ ве Шатту'ль-Арап сув ёлунынъ Иракъкъа къалдырылмасы, Ираннынъ Кузистан больгесиндеки арапларгъа урриет берильмеси ве Иракътаки айрылыкъчы Курт азынлыкъкъа япылгъан дестегининъ кесильмеси эди. Иракъ бу арада Иран режиминден чекинген арап улькелерининъ дестегини де алды. 1980 сенеси сентябрь 17 куню Иракъ девлет бышлыгъы Саддам Хусейин даа эвель имзалангъан Джезайир Анълашмасыны къабул этмегенини ачыкълады ве сентябрь 22-де Иран топракъларына кирди. Къыскъа вакъытта 500 км.ичери кирген Иракъ ордусы, бекленмеген бир шекильде Ираннынъ тиренмеси иле къаршылашты. Атта 1988-де Иран гъалебе олып чыкъты.

Бу мертебеде больгедеки менфаатлернинъ телюкеге тюшеджегини тюшюнген АКъШ, Иракъны дестеклемеге къарар берди. Басра Корьфезине орду йиберди. 1988 сенеси июль 2-де Ирангъа аит бир ёлджу учагъыны тюшюрип, Иранны теслим олмагъа меджбур этти. Анълашмазлыкънынъ бир Иран-Америка къавгъасына чевирильмесинден сакъынгъан Иран, 1988 сенеси июль 3-де БМнинъ барыш теклифини къабул этти. Якълашыкъ секиз йыл девам эткен бу дженк эки ульке ичюн маддий ве маневий буюк гъайыпларгъа ёл ачты.

Иракъынынъ Кувейтни ишгъали ве Корьфез кризиси

Иран иле япкъан дженкинден якълашыкъ 80 млрд. доллар борчнен чыкъкъан Иракъ, буны къапатмакъ ичюн зенгин арап ве гъарб улькелеринден икътисадий ярдым истеди. Истеги къаршыланмагъан сонъ къомшусы Кувейтке ёнельди. Иракъ Кувейтнинъ ортакъ сынъырда Иракъкъа аит топракълардан гизлидже джермай чыкъаргъаныны иддиа этип, 24 млрд. доллар тазминат истеди. Менфий джевап алгъан сонъ 1990сенеси август 2 куню да Кувейтни ишгъал этти. Дюнья улькелерининъ серт тепкисине ёл ачкъан бу вакъиа узерине1990 сенеси август 6-да БМ Эминлик Кенъеши барышчы ёллардан чёзюм тапмакъ ичюн Иракъкъа икътисадий ве аскерий протест япмакъ къарарыны алды. Бундан да бир нетидже алып оламагъан сонъ АКъШ, арапларнынъ да ичинде олгъаны 32 ульке иле бир коалиция къурып, 1991 сенеси январь 17-де Иракъкъа уджюм этти. 28 Шубатта Иракъны Кувейттен чекильмесинен арекет токътатылды.

Лякин о вакъыттан башлап АКъШ реберлигиндеки коалиция кимер заман атеш кесюв мадделерине уймагъаны себебинен Иракъны бомбалады.

Бу кризис Тюркиеге де тесир эттти. Корьфез Анълашмазлыгъы анында Иракъ, улькенинъ шималинде яшагъан инсанлар 36 паралелининъ узериндеки уджюмлерини арттырды. Бунынъ узерине Бирлешкен Миллетлер Иракъ укюметининъ 36 паралелининъ шималине кечмесини ясакъ этип бу больгени эминликке алды. Сонъ 2003 сенеси март 20-де АКъШ ве Ингильтере реберлигиндеки коалиция кучьлери, топлу ёкъ этюв силялары япкъаны ве терогъа дестек бергени себеплеринен Иракъны ишгъаль этип, Саддам икътидарныны битирдилер.

Дженюп Асия ве Узакъ Шаркъ улькелери

Дюнья мусульманларынынъ муим бир болюми базы Дженюп Асия ве Узакъ Шаркъ улькелеринде яшамакъта. Бу больгедеки Ислям улькелериАфганистан, Пакистан, Бангладеш, Бруней, Индонезия, Мальдивлер ве Малазиядыр. Бунынъ янында Хиндистан, Чин, Тайланд ве Японияда да азынлыкъ алында 100 миллионгъа якъын мусульман яшай. Бу улькелернинъ дюньядаки сиясий ве икътисадий акимиетлери эр кунь арта.

Пакистаннынъ къурулувы ве Хиндистан-Пакистан къавгъасы

Ислям Хиндистаннынъ тюбюндеки къытасына XVIII асырда улаштырылды. Бу топракълар башта араплар, сонъ да мусульман тюрклер тарафындан ёнетильди. Тюрклернинъ укюмети XVIII асырда гъарбий кучьлернинъ келювине къадар девам этти. XVIII асырда тиджарий колониялар къурып больгеге ерлешкен инглизлер, 1857-де сонъки Бабюрли укюмдарыны тюшюрип, Хиндистанны укюметлерине алдылар ве XX асыр орталарына къадар бу ерде къалдылар.

Хиндистан халкъы мусульманлардан Мухаммед Али Джиннах, хиндуслардан Махатма Ганди реберлигинде инглизлерге къаршы мустакъиль муджаделеси башлатты. Мусульманлар 1930 сенесининъ башындан берли озьлери ичюн айры бир ульке истей эди. Ингильтереде окъугъан мусульман талебелери 1933-те истеген улькелери ичюн Пенджап, Афганистан ве Кешмир сёзлерининъ биринджи арифлери Пак, ульке манасындаки Истанны да, къошуп Пакистан адыны таптылар.

Больгеде 1947-де Хиндистан ве Пакистан олмакъ узьре эки айры девлет догъды. Лякин бу янъы вазиеттен мусульманлар мемнюн къалмады. Чюнки Пакистан Шаркъ ве гъарп олмакъ узьре эки больгеге айрылды. Кешмирнинъ муим бир къысмына мустакъиллик берильмеди, айрыджа Индистаннынъ ичинде пек чокъ мусульман къалгъан эди. Бу вазиет Хиндистан иле Пакистан арасында анълашмазлыкъларгъа себеп олды. Кешмир себебинден 1948, 1963 ве 1965-те эки ульке арасында чатышмалар чыкъты. Эки ульке арасында 1965 сенеси январь 4-те имзалангъан Ташкент Анълашмасы да истенген барышны теминлемеди. Шаркъий Пакистан, фаркълы медениетке саип олгъаныны, меркезий укюметден етеджеги къадар икътисадий ярдым япылмагъаныны ве улькенинъ яхшы ёнетильмегенини себеп косьтерип, Шейх Муджибуррахман реберлигинде 1970-те исьян этти. Бу исьянгъа дестек бермек макъсадынен Хиндистан 1971 сенеси декабрь айында Шаркъий Пакистангъа кирип гъарбий Пакистан кучьлерини алды. Бу ярдымны алгъан Шаркъий Пакистан 1971 сенеси декабрь 16-да Бангладеш адынен мустакъилликни илян этти. Бу янъы девлет къыскъа вакъытта АКъШ, ССДжБ ве Чин тарафындан къабул этильди. Пакистан да, 1974-те Лахорда топлангъан Ислям Конференциясы Тешкилятында

Ислям улькелерининъ ысрарынен Бангладешни къабул этти.

Хиндистан ве Пакистан арасында мусульманларнынъ чокълукъта яшагъаны Джамму ве Кешмир меселеси себебинден арасыра къавгъаларгъа алып баргъан анълашмазлыкъдар аля даа девам эте.

Афганистан

Афганистан хазрети Осман заманында Ислямнен таныштты, Муавие заманында исе мусульманларнынъ укюметине кирди. Афганистанда X асырда Гъазнелилер тюрк укюметини къурды. Бундан сонъ XIII асырда Монгол ве XIV асырда Тимур укюмети кельди. XVI асырнынъ башында Бабюрнынъ къургъан тюрк девлети XVIIасыр сонъуна къадар девам этти. Бу тарихтен башлап ерли къабилелернинъ бири-биринен дженклешкен Афганистан XIX асырда руслар ве инглизлернинъ муджаделе мекяны олды. Бу эки ульке 1885-те бир анълашма иле Афганистанны эки больгеге айырды.

Афганистан XX асыргъа мустакъиль оларакъ кирди. Улькедеки къыраллыкъ укюметни озю алып бармакъны беджермеди ве дюньягъа ачылды. Бу вакъыттан башлап Афганистанда акимиет къурмакъ ичюн башта Ингильтере ве ССДжБ давалашты, даа сонъ исе Ингильтеренинъ ерини АКъШ алды.

Бу муджаделе Афганистанны икътисадий ве ичтимаий сыкъынтыларнен къаршылаштырды. Бунынъ узерине Советлернинъ Афганистангъа меракъы 1970-де даа да артты. ССДжБнинъ къол тутувынен Марксистлер Афган халкъынынъ Демократика Партиясында тешкилятландылар. 1973-те Афган къыралы Захир Шах, егени Давут Шах тарафындан тахттан алынды. Бу арада 1978-де Афганистан укюмети ССДЖБ иле достлыкъ ве ишбирлик анълашмасы имзалады. 1979 сенеси апрель 25-те да сюргюнде олгъан Бабракъ Къармал Афганистан девлет бышлыгъына кетирильди. Советлер бунынънен къалмайып 1979 сенеси декабрь 27-де 100.000 инсангъа якъын ордуны, улькени ёкъ етмек ичюн Афганистангъа йиберди. Бу арекет дюньяда буюк тепкъилер топлады. Чюнки ССДжБ бойлеликнен Орта Шаркъ, хусусан Басра Корьфези джермайлары узеринде контроль къурмакъ ичюн муим бир адым аткъан ола эди. Бу айны заманда Русиенинъ сыджакъ денъизлерге

эришмек арзусыны керчеклештирювде муим бир адым эди. Рус ишгъалине башта АКъШ олмакъ узьре гъарбий девлетлер, Ислям дюньясы ве атта шаркъ тарафындан буюк наразлыкълар косьтерильди. Афганистан халкъы да къорчаланмагъа башлады. Афган тиренювджилери мемлекеттен чыкъув арекетини башлаттылар. Бу дженкте Афганистанны къалдыргъан 4 миллион инсаннынъ 3.5 миллионы Пакистангъа, 500 бинъи Ирангъа сыгъынды.

Афганлылар гъарп ве Ислям дюньясындан алгъан ярдымларынен Совет бирликлерини енъдилер. ССДжБ 1980 сенесининъ сонъуна кельгенинде чаресиз вазиетте олгъаныны анълады ве бу ерден чекильмекнинъ ёлларыны къыдырды. Дженевреде ССДжБ иле Афганистан арасында 1988 сенеси апрель 14 куню Къызыл Ордунынъ чекильмесини тавсие эткен бир анълашма имзаланды. Совет Бирликлери чекилюв арекетини 1989 сенеси февраль 15-те битирди. Бойлеликнен, XX асырнынъ буюк кучьлеринден бириси мусульманлар къаршысында енъильгени къабул этти.

Советлернинъ чекилюви Афганистангъа истеген барыш ве тынчлыкъны кетиремеди. Афганларнынъ озьлери арасында башлагъан дженк девам этмекте. Бу арада 2001 сенеси кузьде АКъШ ве Ингильтере терористлерге ярдым япкъаныны себеп косьтерип, Афганистангъа аскерий арекет башлаттылар. Сиясий икътидарны вазифеден узакълаштырып, янъы бир укюметни иш башына кетирдилер. Бутюн булар улькенинъ этника къурумындан къайнакълана. Афганистаннынъ джемиет къурумы къабиледжиликке эсаслана. Ватандашлары Пештулар, Таджиклер, Озбек Тюрклери, Хазарлардан мейдангъа келе. Улькедеки бу ичтимаий ве демография къурумы, бирликнинъ ве ич барышнынъ огюндеки энъ буюк маниалардыр.

Чин, Шаркъий Тюркистан, Индистан ве Япония

Бугунь Чинде чинли мусульманлар ве Чиннинъ укюметинде яшагъан мусульманлар олмакъ узьре эки группа мусульманлары бар.

Мусульманлар VII асырнынъ экинджи ярысында Чинге кирдилер. Хазрети Осман 651-де Ислямны танытмакъ ичюн Чин сарайына яхшы ниет эети йиберди. VII-XII асырлар арасында хусусан денъиз ёлунен иран ве арап базиргянлары Чинге келип

Ислямиетни яйгъан эди. Булар Чиннинъ дженюп шаркъ ялыларына ерлешип, бу ерлерде Мусульман колониялар къурдылар. Мусульман мааллелерине Чинлилер тарафындан Фан Фанг деп айтылды. Чинде Ислямнынъ яйылмасыны теминлеген себеплерден бири де къарышыкъ эвлиликлер олды. Мусульманлар чинлилер иле эвленип ичтимаий мунасебетлерни къавийлештирдилер. Чинде Ислямиетнинъ яйылмасында муим бир девир де Монгол Юан сюлялеси (1271-1368) девиридир. Бу девирде Чинге кельген хусусан мусульман тюрклер Ислямиетни яйгъан эди. Бунынънен берабер Чиннинъ ерли халкъындан Ислямиетке киргенлер де чокъ эди.

Чин тарих ичинде мусульман тюрклернинъ топракъларыны ёкъ этти. Чин Манчу сюлялеси (1644- 1911) Шаркъий Тюркистанны акимиетине алды. Шаркъий Тюркистанда яшагъан, чокъусы Уйгъурлар олмакъ узьре, тюрклер эки асыргъа якъын мустакъиллигини къазанмакъ ичюн аякъкъа турдылар. Бу аякъкъа турувларнынъ энъ муимлери 1874, 1933 ве 1944 керчеклешти. Бутюн бу мустакъиллик арекетлери Чин укюмети тарафындан шиддетли бир шекильде бастырылды. 1874-те Якъуп Хан, Шаркъий Тюркистанда мустакъиль девлет къурды. Османлы укюмети бу девлетке шахсий алякъа косьтерди. II Абдульхамит, Якъуп Хан укюмети ве Чиннинъ башкъа больгелеринде яшагъан тюрклерге гизли адамлар, этлер ве аскерий ярдымлар йиберип, оларны озюне багъламагъа тырышты. Бу арекетлер иле Чинде хутбелерде халифе адынынъ анъылмасыны теминледи. Лякин чинлилер бир вакъыттан сонъ Якъуп Хан укюметини йыкътылар. Шаркъий тюркистанлылар 1933-те текрар мустакъиллигини илян этселер де бу арекет русларнынъ да ярдымынен Чин тарафындан бастырылды. Шаркъий тюркистанлылар 1944-те мустакъиль бир девлет даа къурсалар да 1949-да Къызыл Чиннинъ истилясына огърады. Бунынънен берабер Шаркъий Тюркистан тюрклерининъ мустакъиллик муджаделеси девам эте.

Чин укюмети улькеде 20 миллион мусульман яшагъаныны бильдире. Лякин бу сайысынынъ асылында 70-100 миллионгъа якъын олгъаны тахмин этиле. 1930-да Чиндеки ярым миллиард нуфусынынъ 10.5 % - Мусульман эди. Сонъки заманларда, хусусан Шаркъий Тюркистанда ибадетхане сайысынынъ 20.000-ге юксельгени тахмин этиле.

Чиндеки мусульманларнынъ чокъусы Тюркистаннынъ бир

парчасы олгъан Шаркъий Тюркистан иле Ганьсу, Шэньсие, Хубэй, Юньнань, Сычуань, Шаньдун ве Нинся киби район ве шеэрлерде яшай. Бу больгеде Тюрк Озьбеклер, Уйгъурлар, Къазахлар, Къыргъызлар, Татарлар, Монгол асыллы Тонгсиамлар ве Поамлар, Фарс асыллы Таджиклер ве Чин асыллы Хуийлер бар.

Чин XX асырнынъ сонъунда дюньяда мейдангъа кельген сиясий ве икътисадий вакъиалардан тесирленди. Хусусан 1990 сенеси ССДЖБнинъ дагъылмасындан сонъ мусульманларнынъ урриетини арттырды. Лякин сонъки йылларда Чинде мусульманларнынъ зарарына олгъан базы денъишмелер олды.

Хиндистан

Ислям Хиндистангъа 712-де кирди. Хиндистан узун вакъыт тюрклернинъ укюметинде къалды. Гъазнели Махмут иле башлагъан тюрк акимиети XVI асырда Бабюрлюлер иле къавийлешти. Бу девирде Хиндистан, Ислям акимиетининъ муим меркезлеринден бири олды.

Инглизлер 1857-де сонъ Бабюрли укюмдарынынъ тахттан тюшюрип, бу ерде озь укюметлерини къурдылар.

Хиндистаннынъ тюбюндеки къытасы 1947-де инглизлернинъ чекильмесинен динге эсаслангъан, мусульманлар ичюн Пакистан, хиндуслар ве сихийлер ичюн де Хиндистан адларында эки мустакъиль девлет къурулды. Лякин бу болюшюв мусульманларнынъ истеклерине уймады. Чюнки Джамму ве Кешмир больгеси киби шеэрлерде буюк мусульман халкъы Хиндистанда къалды. Бугуньки сайыларынынъ 100 миллион (нуфуснынъ 11%) олгъаны тахмин этильген мусульманлар, нуфусы бир миллиардкъа якъынлашкъан Хиндистанда азынлыкъ вазиетинделер. Бу ердеки мусульманлар ве башкъа дин менсюплери арасында сыкъ-сыкъ чатышмалар яшана. Бу чатышмаларда Хиндистан укюметининъ хиндусларны юксек тутмасы, Ислям дюньясыны ве дюнья улькелери тарафындан тепкинен къаршылана. Улькеде мусульманларны темсиль эткен Мусульманлар Бирлиги, Ислям Джемааты ве Хиндистан Улема Джемиети киби муэссеселер бар.

Япония

Ислям Япониягъа XIX асыр сонъунда Османлы тюрклери-

нинъ гъайретлеринен кирди. 1871-де башлагъан Османлы Япония достлыкъ мунасебетлериИслямнынъ танытылмасына ве яйылмасына себеп олды. Достлыкъ черчивесинде Япониягъа кеткен Эртугърул адлы геми къайткъанда фыртынагъа тутулып, 1890-да баткъан сонъ Япон-Тюрк достлугъы даа да къавий олды. II Абдульхамит Ислямиетнинъ бу ерлерде яйылмасы ичюн буюк эмеклер япты (арджады).

Японияда Ислямиетнинъ яйылмасы ичюн экинджи муим адым Къазан Татарларындан олгъан Османлы ватандашы Абдурешид Ибрахим тарафындан атылды. О, Японтянынъ чешит ерлеринде Ислямиет акъкъында конференциялар берип, чокъусы уст мертебеден пек чокъ японнынъ бу динге кирмесине весиле олды. Бунынъ янында Русиядаки Большевик инкъилябындан къачкъан 200 къадар тюркнинъ кельмесинен Японияда бир Мусульман джемиети мейдангъа кельди.

Бугунь Япония дюньяда Ислямнынъ пек тез яйылгъан улькелеринден биридир. Японияда Кябе Джамиси 1935-те, Токио Джамиси 1938-де ве Осака Джамиси 1977-де ибадетке ачылды. Тюркие Джумхуриети Токио Джамисини буюк бир Ислям медениет меркези вазиетине кетирип, 2000 сенеси хызметке берди.

Даа чокъ басын яйын ве илетишим сааларында чалышкъан япон мусульманларынынъ 35.000-ге якъын олгъаны тахмин этиле. Буларнынъ 40% японндыр. Дигерлери исе башкъа миллетлерден-дир.

Корея

Ислям Кореягъа IX асырда мусульман базиргянлар весилесинен кирди. Монголларнынъ XIII асырнынъ ортасында бу топракъларны акимиетке алмасынен яйылды. Монгол сарайында чалышкъан базы мемурлар ве базиргянлар бу ерлердеки имкяниетлерни корюп, улькеге ерлештилер. Бойлеликнен, больгеде Мусульман джемаат мейдангъа кельди. Лякин 1427-де Кореяда мусульман акимиетининъ битмесинен берабер Ислямгъа къаршы тавыр алынды. Янъы укюмет мусульманларнынъ шахсий яшайышларына, ве атта къылыкъ къыяфетине къаршы кельди. Бутюн фаалиетлерини баскъыгъа алды, оларны ассимиляциягъа огъратты. Рус истилясындан къачкъан мусульман тюрклернинъ кельмесинен

Кореяда Ислямиет XX асырнынъ башында янъыдан джанланды. Лякин 1945-50 сенелери чыкъкъан вакъиалар сырасында мусульманларнынъ буюк болюми Кореядан кетти.

Кореяда бугунь 35.000 мусульман яшамакъта. Мусульманларнынъ ресмий темсильджиси Корея Ислям Федерациясыдыр.

Индонезия

Индонезия Асиянынъ дженюп шаркъынынъ уджюнда Австралиягъа къадар узангъан чокъ ададан мейдангъа келе. Ислям бу топракъларгъа Хиндистанлы мусульман базиргянлар весилесинен кирди. Башта Суматра адасында яйылгъан Ислямиет, XVII асырда да дженюбкъа кирди. XVIII асырда ичеридеки больгелерге къадар улашты ве халкънынъ чокъусы тарафындан менимсенип улькенинъ биринджи дини олды. Бугунь Индонезиянынъ энъ буюк адасы олгъан Джава бутюнлей Мусульмандыр. Ульке нуфусынынъ 84 % мусульманлар тешкиль этти. Аля даа улькедеки хиндуслар, ерли динлернинъ менсюплери ве Брахманлардан чокъ инсан Ислямиетке кирмекте.

Индонезия топракълары Авропалы менфаатчыларнынъ дикъкъатыны чекти. Голландиялылар Индонезиядаки акимиетлерини XX асыргъа къадар девам эттирген эди. Башта мусульманлар олмакъ узьре Индонезия халкълары уррием муджаделесине кириштилер ве Голландиялыларны 1943-те улькелеринден чыкъарып мустакъиллигине къавуштылар.

Индонезиянынъ нуфусы 220 миллионгъа якъындыр. Нуфуснынъ 90 %- Мусульмандыр. Сонъки йылларда сиясий, ичтимаий ве икътисадий кризис кечирген Индонезия истикъраргъа къавушмагъа гъайрет эте.

Малазия

Малазия да Узакъ Шаркъта бир мусульман улькедир. Ислям бу ерлерге даа Индонезия иле берабер кирди. Ингильтере, Портекиз ве Голландия тарафындан къулланылгъан Малазия 1957-де мустакъилликни къазанды. Ульке нуфусынынъ 55 % - Мусульмандыр. Укюметте Мусульманлар акимдир. Малазия пек тез котериле ве Ислям эр кунь бираз даа яйыла.

Филиппинлер

Филиппинлерде мусульманлар азлыкъта яшамакъталар. 1948-де АБДден мустакъиллигини къазангъан улькеде нуфусынынъ 10 % Мусульмандыр. Даа чокъ Минданао ве Сулу такъым адаларында яшагъан мусульманлар сиясий, ичтимаий ве диний урриетлерини къазанмакъ ичюн муджаделе япалар.

Къафкъаслар ве Орта Асия улькелери

Къафкъасия ве Орта Асия Islямиетнинъ эрте вакъытларда яйылгъан больгелеринден эди. Бу ерлер XIX асырдан башлап Русие тарафындан истиля этильди. XX асырнынъ башында Русие укюметинде 16-17 миллион Тюрк олмакъ узьре 20 миллион Мусульман бар эди. Бу ердеки Мусульман халкълар тюрклер, ибер-къафкъасиялылар ве фарслар олмакъ узьре учь аиледен мейдангъа келе эди.

Тюрк аилеси: Азербайджанлар, Озьбеклер, Къазахлар, Туркменлер, Къыргъызлар, Татарлар, Башкъырлар, Къаракъалпакълар, Уйгъурлар Къарачайлар, Къумукълар, Балгъарлар, Ногъайлар ве Ахыскъалылар.

Ибер Къафкъасиялылар аилеси: Лезгийлер, Даргъынлар, Лакълар, Табасаранлар, Рутуллар, Чакъурлар, Агъуллар, Чеченлер, Къабардлар, Ингушлар, Агенеллер, Черкеслер, Абхазлар, Абазинлер (Абазалар), Лазлар ве Гурджюлер.

Фарс аилеси: Таджиклер, Осетлер, Куртлер, Балушлер, Афганлар, Талишлер ве Татлар.

Мусульманларнынъ яшагъан больгелери Идиль бою Къафкъасия ве Орта Асия эди. Бу больгелер ашагъыда айры оларакъ анълатыладжакътыр.

ССДжБнинъ дагъылувы ве Тюрк Джумхуриетлерининъ мустакъиллиги

Совет укюмети 1980 сенелерининъ орталарында йыкъылув белиртилери косьтермеге башлады. 1985-тен башлап сонъ ССДжБ девлет бышлыгъы Михаил Горбачов режимни къуртармакъ ичюн ачыкълыкъ (гластность) ве янъыдан япыланув (перестройка) сиясетини козетти. Горбачов 1990-да гъарп киби демократиягъа кечмекни сёз берсе де ССДжБнинъ йыкъылувыны токътатып олама-

ды. Сонъунда комунистлернинъ 1990 сенеси август айында япкъан арекетлери де файдасыз олды.

Совет Бирлигине кирген улькелерден Эстония, Латвия ве Литвания 1991 сенеси сентябрь айында берабер айырылдылар. Буны тюрклер такъип этти. 1991-де Азербайджан, Къазахстан, Къыргъызтан, Озьбекистан ве Туркменистан мустакъиллик-ни илян этти. Бунынъ узерине 1991 сенеси декабрь 8-де Русие, Украина ве Белорусие бир арагъа келип ССДжБнинъ ресмий оларакъ дагъылгъаныны къабул эттилер. 1991 сенеси декабрь 15-те девлет реиси Горбачовнынъ истифа этмесинен ССДжБ тарихтен силинди. Узун вакъыт ичтимаий, икътисадий ве медений бирлик ичинде яшагъан эски Совет джумхуриетлери, бири-бирлеринен ярдымлашмакъ ичюн Мустакъиль Девлетлер Джемиети адында бирлик къурдылар. Бу бирлик аля даа девам этмекте.

Къафкъасия

Къафкъасия XVI асырнынъ экинджи ярысындан башлап Рус истилясынен къаршылашты. Руслар 1556-да Эждерхан Ханлыгъыны истиля этип Къафкъасиягъа аякъ бастылар. Къафкъасиянынъ муим болюми 1758-де Русиенинъ ишгъалине огърады. Русларнынъ Къафкъасия узерине кетмеси, 1783-те Къырым Ханлыгъыны озьлерине къошмаларындан сонъ тезлешти. Айны йыл Гурджистанны топракъларына къошкъан Русие, Къафкъаслардаки къалыджылыгъыны къавийлештирди.

Руслар 1812-де Азербайджанны ишгъаль эттилер ве 1813-де Гулистан Анълашмасы иле бу ишгъаллерини къанунлаштырдылар. 1828 сенеси Туркменчай Анълашмасы иле Шималь Азербайджан Русиеге, Дженюп Азербайджан Ирангъа къалдырылды. Бу ишгъаллер къаршысында озь меселелери иле мешгуль олгъан османлылар да ярдым этип оламадылар.

Больгедеки акимиетини миллий къурумны бозып, девам эттирмеге тырышкъан Русие айны ёнтемни Къафкъасияда да уйгъулады. 1828 сенеси 70.000-ге якъын эрменийни Ирандан кетиререк, Ереван, Къарабагъ ве Нахдживангъа ерлештирип, больгенинъ миллий къурумыны денъиштирди. Русиенинъ бу арекетлерининъ япмасы эсас гъаеси булар эди: больгеде озюне багълы бир джемиет тертип этмек, Тюркие иле арасына Эрмений тампон больгесини

къурып сынъыр эминликлигини теминлемек, буюк Тюрк дюньясынынъ шаркъынен гъарбы арасындаки физикий багълантыны кесмек. Лякин бу тертиплеме асырларнен девам этеджек олгъан Азербайджан-Эрменистан чатышмасына да себеп олды.

Орта Асия Тюрк Джумхуриетлери

Къафкъасияда мустакъиллик ичюн курешлер

Къафкъас миллетлерининъ чокъусы руслоргъа къаршы девамлы мустакъиллик куреши ичинде олдылар. Бу муджаделелернинъ башында даа чокъ тюрклер, черкезлер, чеченлер ве ингушлар олды.

Шейх Мансурнынъ 1785-те башлаткъан мустакъиллик арекети русларгъа къаршы япылгъан тиренювлернинъ энъ узун омюрлилериндендир. 1835-те арекетнинъ башына Шейх Шамиль кечти. Яхшы бир аскер, дин ве тюшюндже адамы олгъан Шейх Шамиль Къафкъасия мусульманларыны бир гъае ве тюшюндже этрафында топламакъны беджерди. Халкъ тарафындан пек севильген Шейх Шамиль, 1859 сенесине къадар девам эттирген арекетинде русларгъа агъыр гъайыплар бердирди.

Рус аскерлери 1859-да Шейх Шамильни туттылар. Рус Чары II Александр Шейх Шамильге сайгъы косьтерди. Къылыджыны ташымасына изин берди ве Къалуга шеэринде яшамагъа меджбур этти. Шейх Шамиль 1869-да изин алып Стамбул узеринден хаджгъа кетти. 1871-де Мединеде вефат этти. Къафкъас арекетининъ токътамасындан сонъ Рус баскъысына даянып оламагъан юз бинълернен мусульман ве тюрк Анадолугъа кочьти. Бу кочюв далгъасы 1877-1878 сенелери Османлы Рус дженки вакътында артып девам этти.

Къафкъасияда русларгъа къаршы арекет косьтерген фыркъалардан бири де Азербайджан тюрклери эди. Азербайджанлылар башындан башлап Шеки, Чар Балакен, Куба ве Ланкоран больгелеринде мустакъиллик ичюн курешлер япты. Хаджы Мухаммед, Мир Мустафа, Мир Хасан ве Хаджы Муртаз киби Азербайджан буюклерининъ реберлигинде девам эткен бу арекетлер Азербайджан тюрклерининъ миллий шахсиет ве медениетлерини аякъта турмаларына ярдымджы олды.

Азербайджан халкъы 1917 сенеси Большевик Инкъилябы вакътында текрар мустакъиллигини къазанмакъ ичюн куреш башлады. Русия I Дюнья дженкинде ишгъаль эткени Дженюп Къафкъасиядан айырылмагъа меджбур къалгъан сонъ Азербайджан, Гурджистан ве Эрменистан мустакъилигини илян этти. Мехмед Эмин Ресульзаде реберлигинде 1918 сенеси майыс 28-деАзербайджан Демократия Джумхуриети къурулды. Бу йылларда Азербайджан тюрклери, Анадолуда Мустафа Кемаль Паша реберлигинде алып баргъан Миллий урешке де маддий ве маневий дестек берди. Азербайджаннынъ мустакъиллиги Къызыл Ордунынъ 1920 сенеси апрель 27-деки ишгъалине къадар девам этти. Азербайджан 1922-де Эрменистан ве Гурджистандан мейдангъа кельген Федерал Къафкъас Джумхуриетине аза олды. 1936-да да ССДжБнинъ там укъукълы азасы вазиетине юксельтильди.

Совет режими, Къафкъасларгъа истенген барыш ве тынчлыкъны кетиремеген сонъ мусульманларнынъ тиренюви иле къаршы къаршыгъа къалды. Бунынъ алдыны кесмек ичюн Чарлыкъ Русиясы бар олгъан миллий къурумны денъиштирмек истеди. II Дюнья дженкинде «душманларнен ишбирлиги япкъанлар» киби маначыкъ уйдурып, къырымтатарларны ве Къафкъасларда яшагъан къарачайлар, балкъарлар, ахыскъа тюрклери, чеченлер, ингушлар ве базы еудилерни Орта Асия ве Сибирьге сюргюн этти.

Совет Бирлигининъ дагъылмасындан сонъ Къафкъасия

ССДжБнинъ дагъылмасындан сонъ Дженюп Къафкъасияда мустакъиль Азербайджан, Эрменистан ве Гурджистан девлетлери къурулды. Шималь Къафкъасиянынъ тамамы Русие Федерациясы ичинде къалды.

Азербайджан

Азербайджан халкъы Къафкъасларда яшагъан энъ буюк тюрк миллетидир. Азербайджан сёзюнинъ, атеш манасындаки азер иле мухафыз манасындаки байган сёзлерининъ бирлешмеси олгъаны ифаде этиле.

Совет режимининъ йыкъылмагъа башламасынен Къафкъасларда мустакъиллик муджаделесини башлаткъанлар азербайджанлар олды. Совет укюметининъ азербайджанлылар

иле эрмениялылар арасындаки миллий анълашмазлыкъларны себеп косьтерип, йиберильген Къызыл Орду 1990 сенеси январь 10-да Бакугъа кирип, Азербайджан тиренмесини къанлы бир шекильде бастырды. Бу адиселерден къоркъмагъан Азербайджан тюрклери 1991 сенеси октябрь айында мустакъилликни илян эттилер. Азербайджан тюрклерине Совет девиринден сонъ Эбульфейз Эльчибей реберлик этти. Азебайджаннынъ укюмет къурумы Джумхуриеттир. Шимдики девлет бышлыгъы Ильхам Алиевдир.

Азербайджан, Эрменистан, Тюркие, Гурджистан, Иран, Русие Федерациясы ве Хазар Денъизи иле чевирилидир.

Пайтахты - Баку, муим шеэрлери Сумгаит, Губа, Алибайрамлы, Гендже, Шуша, Нафталан, Шеки, Ленкеран ве Мингечевирдир.

Азербайджаннынъ ресмий тили - азербайджан тюркчеси, пара валютасы – манат. Нуфусынынъ 90 % - азербайджан, 10 % - рус, талиш, лезги, еудий ве эрменидир.

Азербайджан экономикасы даа чокъ бостанджылыкъ ве айванджылыкъкъа эсаслана. Энъ муим табиат къайнакълары бостанджылыкъ саасы, джермай, табиий газы ве темирдир. Эсас бостанджылыкъ ве айван махсуллары - памукъ, тютюн, юзюм, себзе ве мейвадыр. Муим санайи даллары (производство) да джермай къыдырувы, джермайы химиясы, электроника, текстиль, металургия ве гъыда санайисидир.

Аза олгъаны девлетлер арасы къурулувлар: Багъымсыз Девлетлер Джемиети, БМ, АЭИС (Авропа Эминлик ве Иш Бирлиги Секретариаты), Ислям Конферансы Тешкиляты, Ислям Къалкъынма Тешкиляты, Къараденъиз Икътисадий Иш Бирлиги Тешкиляты.

Къарабагъ меселеси

Русие даа эвель айтылгъаны киби, 1828-де больгенинъ этника къурумыны денъиштирмек ве озюне ялан бир джемиет тертиплемек ичюн Ирандаки эрменилерни кетирип, чокъусыны Ереван ве Къарабагъа ерлештирди. Эрменилер XIX асыр боюнджа мейдангъа кельген Османлы Рус дженклеринде русларнынъ тарафыны туттылар. Бу хызметлерининъ къаршылыгъы оларакъ Большевик

руслар икътидаргъа келир кельмез 1917-де Эрменистанны къурдылар. Совет укюмети Дженюп Къафкъасияда Азербайджан, Гурджистан ве Эрменистандан башкъа Нахдживан ве Къарабагъ мухтар больгелерини къурдылар. Бу арекет Азербайджан халкъынынъ зарарына олды. Азербайджан топракъларында эрменилернинъ де сёз акъкъы олгъан Къарабагъ Мухтар Больгеси къурулды, башкъа яндан да бутюнлей бир Азербайджан топрагъы олгъан Нахдживан Азербайджандан къопарылды.

Эрменистан 1980 сенесининъ сонъуна догъру Къарабагъны озь топракъларына къошмакъ ичюн фаалиет башлатты. Бу адиселерде миллетчилик ве дин муим роль ойнады. 1987 сенеси октябрь 18-де эрменилер Ереванда Къарабагънынъ озюне къошулмасыны истеген бир косьтерюв япты. 1988 сенеси февраль 22-де Къарабагъ Мухтар Больгеси Меджлиси, Эрменистангъа къошулув къарарыны алды. Лякин ССДжБ меркезий укюмети бу къарарны къабул этмеди. Бу адиселер азербайджанлыларнынъ ве эрменилернинъ арасына девлет ве джемиет севиесинде сувукълыкъ сачты. 1990 сенеси Бакуда эрменилер иле азербайджанлылар арасында къавгъалар чыкъты. Совет ордусы вазиетни токътатмакъ ичюн кирген Бакуда пек чокъ азербайджанны ольдюрди.

Азербайджан 1991-де Совет Бирлигинден айырылгъан сонъ Къарабагънынъ озерлик статусыны сильди. Бунъа къаршылыкъ Къарабагъ эрменилери мустакъилликлерини илян эттилер. Бунынъ узерине Азербайджан меркезий укюмети иле Къарабагъ эрменилери арасында чатышмалар башлады. Эрменистан ве дюньянынъ чешит ерлеринде яшагъан зенгин эрменилерден ярдым алгъан Къарабагъ эрменилери ишгъаль сааларыны кенълештирдилер. 1992-де Эрменистан ве Къарабагъ арасында коридор ачмакъ макъсадынен Лачин ве чевресини алдылар. Бу сыраларда Азербайджанда яшагъан ичеридеки къарышыклыкълар эрменилернинъ раат огге кетмесине ярдымджы олды. Сонъунда эрменилер Азербайджан топракъларынынъ 30% ишгъаль эттилер. Къарабагъ меселеси Азербайджан иле Эрменистан арасындаки мунасебетлерни де бозды. Бу эки девлет арасында барыш теминленмеге гъайрет этильсе де, Къарабагъ меселеси аля даа чезильмей.

Къафкъасиядаки башкъа мусульман тюрк миллетлери

Къафкъасияда Русие Федерациясына багълы Дагистан, Шималь Осетия, Чечен-Ингуш ве Къабартай-Балкъар мухтар джумхуриетлери бар. Бунынъ янында еди дане де мухтар больге бар: Русиеге багълы Адигей, Къарачай-Черкез, Азербайджангъа багълы Нахдживан, Юкъары Къарабагъ, Гурджистангъа багълы Абхазистан ве Дженюп Осетия.

Чечен-Ингушлар: Чеченлер ве Ингушлар Къафкъасиянынъ энъ эски миллетлеринден сайылалар. Чарлыкъ девиринден берли русларгъа къаршы тиренген джемиетлернинъ башында кельген бу фыркъалар, Совет девиринде де арекетлерини девам эттирген эди. 1941-1943 сенелери арасында русларгъа къаршы аякъкъа турдылар, 1944 сенеси къыш айында Сибирия ве Къазахстангъа сюргюн этильдилер. Сюргюнде чокъ гъайып берген чеченлернинъ 1950-де юртларына къайтмаларына изин берильди. ССДжБнинъ дагъылувындан сонъ ингушлар Русие Федерациясына багълы къалмакъны сайлады. Чеченлер исе мустакъиллик арекетини башлаттылар. Чечен Ингуш Мухтар Джумхуриети чеченлерни, 1991 сенеси ноябрь 1-де Русиеден мустакъиль Чечен Джумхуриетини къургъанларыны илян эттилер. Москва укюмети буны къабул этмегенини илян этип, больгеге аскер ёллап янъыдан ишгъаль этти. Чеченистан Русиенинъ ичинде джумхуриет стасусыны алды.

Къумукълар: Къафкъасияда азербайджанлылардан сонъ энъ къалабалыкъ тюрк джемиети Къумукълар эди. Нуфуслары 1989-да 282.178 якъын эди Къумукъларнынъ 82.1 % Русие Федерациясына багълы Дагистаннынъ Хасанюрт, Бабаюрт, Къызылюрт, Буйнакъ, Къаякент ве Махачкъала больгелеринде яшамакъта.

Къарачайлар: Тамырлары Къуман Тюрклерининъ торунлары олгъан Къарачайлар Балкъар Тюрклери иле айны тиль ве медениетке саип эди. Бу тюрк бою 1944-те Сталин тарафындан сюргюн этильди, 1950-де юртларына къайтмаларына изин берильди. Къарачайларнынъ нуфусы 1989-да 156.140 якъын эди Бу нуфусын 80% чокъусы бугунь озь улькелери олгъан Къарачай-Черкез Мухтар Джумхуриетинде яшамакъта.

Балгъарлар: Хазар я да Булгъар тюрклерининъ союндан кельген Балкъарлар II Дюнья дженки сырасында Сибирия ве Орта

Асиягъа къувулдылар, 1957-де де юртларына къайтмаларына изин берильди. 1989 сенеси сайымына коре 88.000 инсанлыкъ бир нуфускъа саип олгъан балкъарларнынъ 88 % Къабартай-Балгъар Мухтар Джумхуриетинде яшамакъта.

Ногъайлар: Ногъайлар Чингиз Ханнынъ торунларындан Ногъайнынъ союндан кельмектедир. Дагъыстанда «Терек» озени бойларында яшагъан ногъайларнынъ 1989 сенеси сайымларына коре нуфуслары 79. 000-ге якъын эди.

Къундур ве Къафкъасия тюркменлери: Къундурлар, Ногъайларгъа пек якъын медений васыфлары олгъан Тюрк боюдыр. Къафкъасия тюркменлери исе XVII асырда буюк Туркмен парчасындан айырылып, бу ерлерге ерлештилер. Сайылары 15.000-ге якъындыр.

Орта Асия тюрк джумхуриетлери

Ислям Орта Асиягъа VII асырнынъ башларында кирди ве пек тез яйылып, бу ерни къыскъа вакъыт ичинде озь медениет ве акимиетининъ энъ муим меркезлеринден бири вазиетине кетирди. Бу топракъларда Къараханлы тюрклери иле башлагъан Ислям акимиети Сельчюкълылар, Гъазнелилер, Харезмшахлар, Тимурлулар, Озьбек ханлыкълары киби девлетлернен девам этти.

Руслар Орта Асияда XVII асырда Къазакъ топракъларыны, XIX асырнынъ экинджи ярысында исе дигер больгелерни алдылар. 1854 сенеси Къырым дженкинде енъильген Русие, Балкъанлар, Къафкъаслар ве Анадолу узерине кетип оламаджагъыны анълагъан сонъ Орта Асиягъа чевирильди. Руслар Орта Асияны истиля эткен вакъыт бир сюрю себеп косьтере эди. Бу истиля больгеде пек тез яйылгъан Ингильтереге къаршы чыкъмакъ, варвар къабул эткенлери тюрклерге сёзде акимиетни къабул эттирмек ве Христианлыкъны яймакъ киби сиясий, икътисадий, медений ве диний гъаелернен керчеклештириле эди. Асылында русларнынъ акимиет алып బармакъ иддиасы ишандырыджы дегиль эди. Чюнки тюрклер варвар дегиль эди. Даа якъын заманларгъа къадар Рус укюметининъ озь халкъына, хусусан койлюлерге ярамай муамеле япкъаны билинмекте. Лякин Авропалылар бунъа ишангъанларыны косьтерип, Тюркистанлыларнынъ ярдым истегине мусбет джевап бермедилер. Башкъа тарафтан Орта Асия тюркле-

ри де ябанджы истилясына ачыкъ эди. Тюркистандаки учь девлет Хиве Ханлыгъы, Бухара Эмирлиги ве Хоканд Ханлыгъы душмангъа къаршы араларында бирлик оламагъанлар. Больгеде устюнлик къазанмакъ ичюн бири-бирлеринен муджаделе этип, маддий ве маневий кучьлерини битире эди. Русларнынъ тертипли ордулары ве земаневий силялары къаршысында тюрклернинъ дагъыныкъ ордулары иле къылыч, окъ ве чакъмакълы тюфеклерден мейдангъа кельген силялары бар эди. Бу мертебеде Ислям дюньясынынъ энъ буюк девлети Османлылар узакъ олгъанлары, маддий къайнакъ етерсизлиги ве гъарбий девлетлернен Ираннынъ къаршы келиджи мунасебетлери себебинден Орта Асиягъа етерли ярдым япып оламады.

Русие 1864-те Акъмесджит (Къызыл Орда), 1865-те Ташкент, 1868-де Самаркъантны ишгъаль этти. 1868-де Бухара, 1873-те Хиве ве Хокандны озюне багълы бирер девлет япты. 1876-да Хоканд Ханлыгъы бутюнлей йыкъылды. Энъ сонъунда тюркменлер 1884-те, кучьсиз къалып ве дюньянынъ оларгъа эль узатамамасы себебинен русларгъа теслим олмагъа меджбур олдылар.

Русие Орта Асияны Бозкъыр Умумий Валилиги ве Тюркистан Умумий Валилиги адларынен къургъан республикаларынен ёнетти. Бу топракъларнынъ берекетли больгелерине сурьатнен рус кочьменлер ерлештирип, миллий ве икътисадий къурумны денъиштирмеге тырышты. Орта Асия топракъларыны эсасен рус текстиль санайиси ичюн керекли олгъан памукъ осьтюрильмесине айырды, хам мадде (сырьё) къайнагъы оларакъ къулланды.

Русиеде 1917 сенеси февраль айында Большевик Инкъилябы япылгъанында тюрклерге мустаккъиллигини къазанма фырсаты догъды. Лякин тюрклер етери къадар азыр олмагъанлары ичюн бундан файдаланамадылар. 1917 сенеси майыс 1-11 куньлери Москвада Бутюн Русие Мусульманлары Биринджи Къурултайыны топладылар ве келеджеклери иле багълы къарарлар алдылар. Айны вакъытларда Орта Асияда мустакъиллик муджаделеси берген динге эсаслангъан Улема Джемиети ве Миллетчи Ислям Шурасы айырылыкъкъа тюшкенинен Орта Асиядаки тюрклернинъ бирлиги сарсылды.

Бу арада Ленин ве яндашлары Чарлыкъ режимини йыкъув муджаделесинде мусульманларны янына чекмеге тырышты. Бу черчиведе Советлер Бирлигине къошуладжакъ миллетлерге исте-

селер мустакъиллигини береджегине сёз берди. Даа эвель олгъан режимининъ залымлыгъыны ве якъынлашкъан Инглиз телюкесини хатырлатты. Советлернинъ самимиетсизлигини анълагъан Улема Джемиети ве Ислям Шурасы текрар бирлешти. Бу иттифакъ 1918 сенеси декабрь 10-да Хокандда Тюркистан Мусульманлары IV Къурултайыны топлап, Тюркистан Мухтар Джумхуриетининъ къурулувыны илян этти. Лякин Москва Большевиклерининъ эмиринен 1918 сенеси февраль 14-де Къызыл Орду Хокандкъа кирип, 14.000 адамны ольдюрип бу джумхуриетни йыкъты. Советлилер бу арекетлерини башкъа больгелерде яшагъан мусульманларгъа да яптылар. Бу арада Совет истилясына къаршы Тюркистан халкъы, Басмаджылыкъ ады берильген миллий тиренюв арекетини башлады. Бу арекет I Дюнья дженкинден сонъ о больгеге кеткен Энвер Пашанынъ да къошулувынен кучьленди. Советлилер Энвер Пашаны 1922-де шеит этип, Басмаджылыкъ арекетини битирмек истеселер де бу аякъкъа турмасы 1931 сенесине къадар девам этти.

Большевиклер Тюркистан топракъларында укюметлерини мертебе къурдылар. 1918 сенеси башында Тюркистан Мухтар Совет Социалист Джумхуриети ве Къыргъыз Къазакъ мухтар Джумхуриети къурулды. Башкъа тарафтан мустакъиллигини девам эттирген Бухара ве Хиве, 1920-де Къызыл Орду тарафындан ишгъаль этильди. Бу ердеки укюметлер Бухара Халкъ Джумхуриети ве Хиве Халкъ Джумхуриетине чевирильди. 1924-те башында Сталин олгъан Миллетлер Комисариаты ве Москванынъ къарарынен Орта Асия янъыдан япылды. Эски девлетлер ёкъ сайылып, Туркменистан ССДж, Озбекистан ССДж, Къазахстан ССДж, Къыргъызистан ССДж ве Таджикистан СДж къурулды. 1936-да бу джумхуриетлернинъ эписи там укъукълы ортакълыкъ девлетлери вазиетине кетирильди. Бойлеликнен, 15 там укъукълы джумхуриет ве 16 мухтар джумхуриеттен мейдангъа кельген ССДжБнинъ беш джумхуриетини Орта Асия улькелери мейдана кетирди.

Къазахстан

Орта Асиянынъ буюк тюрк бойларындан бири Къазахлар эди. Къазах келимеси урь, сербест, мерт, джесюр ве йигит маналарына кельмекте. Къазахстан 1991 сенеси октябрь 25-де укюмет олгъаныны, 1991 сенеси ноябрь 16-да мустакъиллигини илян этти. Укюмет

къурумы Джумхуриеттир. Мустакъилликтен берли девлет реиси Нурсултан Назарбаевдир.

Къазахстаннынъ ресмий тили - къазахча, парасы - тенъге. Тюрк дюньясынынъ энъ буюк улькесидир. Нуфусы (2011) - 16, 5 миллион. Нуфуснынъ 62 % - къазах, 23 % - рус, 3 % - озьбек, 2 % - украиналы ве 1, 4 % - уйгъурлар.

Пайтахты - Астана, муим шеэрлери Алма-ата, Тараз (Джамбул), Чимкент, Семипалатинск (Еди Дам), Къарагъанда, Кокчетав, Кустанай, Тургъай, Гурьев шеэрлеридир.

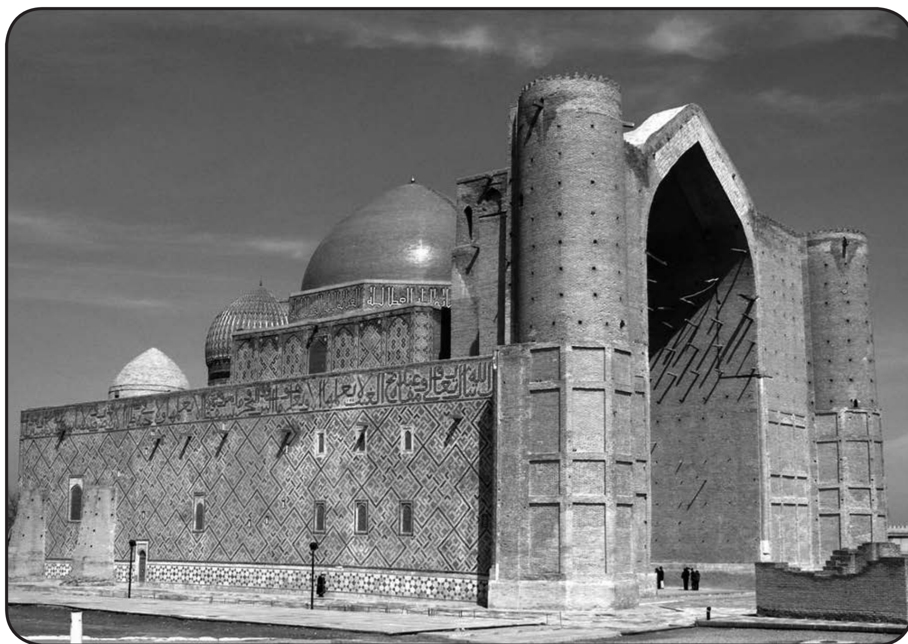

Ахмед Есевий Тюрбеси (Казахстан)

Къазахстаннынъ къомшулары шаркъта Чин, дженюпте Къыргъызистан, Озьбекистан ве Туркменистан, гъарбта ве шимальде Русиедир. Улькенинъ гъарбы Хазар Денъизине ялы ола. Ортакълыкъ япкъан девлетлери Мустакъиль Девлетлер Джемиети (МДДж), Бирлешкен Миллетлер (БМ), Авропа Эминлик ве Иш Бирлиги Секретариаты (АЭИС) ве Ислям Конференциясы Тешкилятыдыр (ИКТ).

Къазахстан экономикасы даа зияде бостанджылыкъ ве айван-

джылыкъкъа эсаслана. Энъ муим табиий къайнаклары джермай, табиий газ, хром, вольфрам, цинк, алтын, бакъыр, темир ве комюрдир. Темель махсуллары богъдай, памукъ, эт, тери, сют, ягъ ве пенердир. Санайи даллары да чифчилик санайи, металургия, енъгиль санайи, джермайхимия, гъыда санайии ве текстильдир.

Къыргъызистан

Орта Асияда яшагъан тюрк миллетлерининъ энъ эскилеринден бири Къыргъызлар эди. Къыргъыз - къыр кезинген демектир. Къыргъызистан 1990 сенеси декабрь 15-те укюметини, 1991 сенеси август 31-де мусткъиллигини илян этти. Укюмет къурумы - Джумхуриет. Мустакъилликтен берли девлет бышлыгъы Аскар Акъаевдир.

Къыргъызистаннынъ ресмий тили - къыргъызджа, парасы - сом, нуфусы (2010) - 5, 5 миллион. Нуфуснынъ 72 % - къыргъыз, 14 % - озьбек, 7 % - рус ве 6, 6 %- башкъа миллетлердендир.

Къыргъызистаннынъ пайтахты - Бишкектир. Муим шеэрлери исе Ош, Джелялабад, Талаш, Нарин, Къаракъол, Къара-Балта, Иссык кол, Чолпан-Ата ве Токъмакътыр.

Къомшулары шаркъ ве дженюп шаркъта Чин, шимальде Казахстан, дженюп-шаркъта Таджикистан ве гъарбта Озьбекистандыр. Ортакълыкъ олгъан девлетлери БДДж, БМ, АЭИС ве ИКТтир.

Озьбекистан

Орта Асиядаки тюрк миллетлеринден энъ къалабалыкъ олгъанлары Озьбеклер эди. Озьбек озю-озюне бей, аким, сагълам демектир. Озьбеклер Тюркистанда Тюрк-Ислям медениетининъ инкишаф этип яйылмасында муим эмеклер косьтердилер. Озьбекистан 1991 сенеси июнь 20-де укюметини, 1991 сенеси сентябрь 1-де багъымсызлыгъыны илян этти. Укюмет къурумы - Джумхуриет, мустакъилликтен берли девлет реиси Ислам Каримов.

Озьбекистаннын ресмий тили - озьбек тюркчеси, пара валютасы - сом. Нуфусы (2012) - 29.735 млн. Нуфуснынъ 78 % - озьбек, 4 % - рус, 4 % - таджик ве 3 % - къазахлардан ибарет.

Пайтахты - Ташкент, муим шеэрлери Самаркъант, Бухара,

Хиве, Хоканд, Андижан Намангъан, Фергъана, Наваий, Джиззакъ, Маргилан ве Нукъустыр.

Къомшулары шималь ве шималь-гъарбта Къазахстан, шаркъта Къыргъызистан, дженюпте Афганистан, дженюп-шаркъта Таджикистан, дженюп-гъарбта Туркменистандыр. Ортакълыкъ япкъан девлетлери БДДж, БМ, АЭИС ве ИКТдир.

Ульке экономикасы даа зияде бостанджылыкъ ве айванджылыкъкъа эсаслана. Энъ муим табиий къайнакълары табиий газ, джермай, комюр, алтын, бакъыр, кумюш ве башкъалары. Темель махсуллары памукъ, богъдай, себзе, мейва, ипек ве айван махсулларыдыр. Темель санайи даллары чифчилик ве текстиль машиналары, текстиль, металургия, химия ве гъыда санайисидир.

Озбекистангъа багълы Къаракъалпакистан Мухтар Джумхуриети булунмакъта. Къыпалпакъларнынъ нуфусы 500.000 ге якъын.

Туркменистан

Орта Асия тюрк миллетлеринден бири де Туркменлер эди. Огъузлардан Ислямны къабул эткенлерге Туркмен айтылды. Башкъа бир ифаделерге коре де тюрк келимесине киши манасына кельген мен сёзюнинъ къошулмасынен олды. Туркменистан 1991 сенеси август 22-де укюметини, 1991 сенеси октябрь 27-де мустакъилликни илян этти. Укюмет къурумы – Джумхуриет. Мустакъилликтен берли девлет реиси (2013) Гурбангулы Бердымухамедовдыр.

Туркменистаннынъ ресмий тили - тюркмендже, парасы - Манат, нуфусы (2012) 5, 1 млн. Нуфуснынъ 78 % - тюркмен, 9 % - озьбек, 7 % - рус, 2 % - къазахлардан ибареттир.

Пайтахты - Ашхабат, муим шеэрлери Ман (Мерв), Туркменбашы (Красноводск), Ташхавуз, Чарджов, Небит-Дагъ, Кохне Ургенч, Керки, Дарваза ве Къызыларвадтыр.

Къомшулары Озьбекистан, Къазахстан, Иран ве Афганистандыр. Улькенинъ гъарбы Хазар Денъизине ялы. Ортакълыкъ эткен девлетлери ве кенъешлери БДДж, БМ, АЭИС ве ИКТтир.

Туркменистан экономикасы чифчилик ве айванджылыкъкъа

эсаслана. Хусусан памукъ, чифчиликнинъ темелидир. Энъ муим табиий къайнакълары табиий газ, джермай, къуршун, йот-бром, сода-сульфат ве туздыр. Темель махсуллары богъдай, памукъ, себзе, мейва ве айвандыр. Темель санайи даллары да текстиль, металургия, табиий газ, енгиль санайи, джермайыхимия ве гъыда санайисидир.

Эски Совет Бирлигинде олгъан башкъа тюрк миллетлерининъ бугуньки вазиети

Ислям акимиети XIII асырда Алтын Орда Девлети иле Русиенинъ ичине къадар кирди. Руслар 1238-1480 сенелери арасында эки асыргъа якъын Алтын Орда акимиетинде къалдылар. Алтын Орда Девлетининъ 1480-де йыкъылмасындан сонъ интикъам хырсынен арекет эткен Русие шаркъкъа ёнелип мусульман топракъларында илерилемеге башлады. Бу сиясетте Слав миллиетчилиги ве Ортодокс миссионерлиги муим роль ойнады. Руслар мусульман тюрклер иле куреш этмекни миллий ве диний бир вазифе оларакъ корьдилер. Идиль бою Къырым, Балкъанлар, Къафкъаслар ве Тюркистан тарафларында ишгъаль ве истилялар яптылар. 1552-де Къазан Ханлыгъыны, 1556-да Эждерхан Ханлыгъыны (Астраханлар), 1628-де Кучум Ханлыгъыны, 1681-де Къасым Ханлыгъыны, 1777-де Ногъай Ханлыгъыны ве 1783-те Къырым Ханлыгъыны ёкъ эттилер. Бу больгелерде яшагъан тюрклер чарлыкъ режимининъ йыкъылмасы вакътында 1917-де мустакъилликичюн курешини башласалар да, мувафакъиетли оламады ве Советлилерге теслим олдылар. Советлернинъ дагъылмасындан сонъ, бу тюрклерРусие Федерациясы, Молдова ве Украина киби улькелерде мустакъиль я да мухтар джемиетлер оларакъ яшайышларыны девам эттирелер.

Къырым Татарлары

Къырымтатарлар – Къырымнынъ тамыр халкъыдыр. Сабыкъ ССДжБ девлетлеринде оларнынъ сайысы тахминен 500 бинъ инсан эди. Сюргюнликтен Къырымда 270 бинъге якъын къырымтатар къайтты. Къалгъанлар Озьбекистан, Къазакъыстан, Къыргъызыстан, Таджикистан ве Русиеде яшайлар. Тюркие, Романия ве АКЪШда олдукъча буюк диаспоралар бар.

Диний ишанчларгъа коре, къырымтатарлар – сунний мусульманлар.

Халкънынъ этник озеги IV – XVI асырлар арасында тюркий олмагъан ве тюркий къабилелернинъ синтези (бирлешмеси) нетиджесинде шекиллене. XI- XVI асырларда Къырымдаки этник денъишмелер джерьянына къыпчакълар ве дигер тюркий къабилелер къошулалар. Орта Асыр Къырымнынъ полиэтник эалиси арасында, хусусан Къырым Ханлыгъы девринде систем алгъан тюркий тилининъ ве Ислямнынъ даркъамалары этник бирлешменинъ эсас васталары олды. Ярымаданынъ тюркий тильде лакъырды эткен эалиси «къырымлы» (русча «крымцы») адыны къуллана эди. Ал-азырда къулланылгъан «къырымтатарлар» этноними къомшу халкълар тарафындан берильген ад оларакъ мейдангъа кельди. О, Русиеде ве Аврора девлетлеринде къулланыла эди, халкъ исе оны ялынъыз сюргюн этильген сонъ, XX асырнынъ орталарындан итибарен фааль суретте къулланып башлады. Къырымтатарларнынъ муреккеп этник тарихына чёль тарафлылар, дагълылар ве ялыбойлулар киби субэтник группалар делялет эте. Бу группалар физикий типке, икътисадий фаалиетте, анъаневий медениетте, тильнинъ шиве хусусиетлеринде бир-биринден фаркъыны тап 1944 сенеси халкъ сюргюн этильгенине къадар сакълай эдилер.

Къазан татарлары

Къазан тюрклери (Татарлар) Идиль-Урал больгесинде яшамакъталар. Къазан топракълары 1552-де Русие тарафындан ишгъаль этильди. О вакъыттан берли Рус укюметинде къалгъан Къазан тюрклери чарлыгъынынъ 1917-де йыкъылмасындан сонъ мустакъилликке курешини башладылар, амма Большевиклернинъ ишгъалинден къуртуламагъан эди. ССДжБ девринде Русие Федерациясына багълы Татаристан Мухтар Джумхуриетинде яшадылар. 1990 сенеси август 30-да Татаристан Парламенти укюметини илян этти. Лякин бу Русие тарафындан къабул этильмеди. Бунынъ узерине Татар Миллий Къурултайы, Татар Миллий Меджлисини къурды, япылгъан референдумда халкънынъ 61, 5% мустакъиллик тарафына ой къулланды. Москва нетиджелерни къабул этмегенини ачыкълады, экили тарафлы бир анълашма иле Татаристан Джумхуриетини Русие Федерациясына багълады.

Эски ССДжБдеки эписи оларакъ 7 миллион татарнынъ 1.9

миллионы Татаристанда яшай. Татаристаннынъ чифчилик санайиси инкишаф этти. Зенгин джермай ве табиий газ къайнакълары бар.

Башкъыртлар

Идиль-Урал больгесинде яшагъан тюрк джемителерден бири де Башкъырлардыр. Бу тюрк миллети Тюркистандан кельген къыпчакъларнынъ Огъуз ве Печенек бойларынен къарышмасындан мейдангъа кельди. Алтын Ордадан сонъ Къазан Ханлыгъы, Ногъай Ханлыгъы ве Сибирия Ханлыгъынынъ акимиетинде яшадылар. 1557-де русларнынъ ишгъалине огърады Асырларнен девам эткен мустакъиллик ичюн курешлери 1917-де тезлешти, амма макъсатларына етмедилер. Большевиклер 1919-да Башкъырт Мухтар ССДжни илян этти. Башкъыртлар шимди Русие Федерациясына багълы Башкъырдистан Мухтар Джумхуриетинде яшайлар.

Эски ССДжБде (1989) 1.6 миллион Башкъырт яшай эди. Бугуньки Башкъырдистан Джумхуриетининъ умумий нуфусы 4 миллион. Бунынъ тек 25%, яни 1 миллионы башкъырттыр.

Башкъыртлар асырларнен русларнынъ миссионерлик фаалиетлерине къаршы келип, диний ве миллий дегерлерини сакъладылар.

Чувашлар

Чувашлар Идиль-Урал больгеси тюрклериндендирлер. XVасырда Чуваш олып адландырылдылар. Топракълары 1557-де Русие тарафындан ишгъаль этильди. Бугунь Русие Федерациясына багълы Чуваш Мухтар Джумхуриетинде яшайлар. 1.5 миллионлыкъ Чуваш Джумхуриетинде 1 млн. Чуваш яшай. Чувашча тилинде къонушалар. Чокъусы христиан олгъан чувашлар арасында Ислям экинджи дин ве сурьатнен яйылмакъта.

Гагаузлар

Гагауз тюрклери XVII-XIX асырларда Идиль-Урал больгесине кочькен Балкъан тюрклерининъ союндан кельмектедир. Тиль ве медениетлери Анадолу тюрклерине якъынлар. Тюрклик билинджи юксек олгъан гагаузларнынъ чокъусы Ортодокс христианыдыр. Лякин сонъки заманларда Ислямгъа меракъ уяна.

Башта Молдовия олмакъ узьре ССДжБнинъ чешит больгелерине дагъылгъан эдилер. ССДжБнинъ дагъылмасындан сонъ Молдовия Джумхуриетине багълы 500.000 нуфуслы Гагауз Мухтар Джумхуриети ичинде къалгъан эдилер. Башкъа джемиетлер киби гагауз тюрклери де мустакъилликни къазанмакъ ёлунда арекет башладылар. 1991-де япылгъан халкъ сайлавларыны мустакъиллик истегенлер къазанды. Бунынъ узерине гагаузлар мустакъилликни илян эттилер, лякин бу вазиет Украина ве Молдовия тарафындан къабул этильмеди.

Къараимлер (Къарайлар)

Къараимлер - Хазар тюрклерининъ торунларыдыр. Сайылары кет-кете азалды. Нуфуслары 1989 сенеси – 2803-ке якъын эди. Дюньяда еудий динине менсюп тек тюрк миллетидир. Бир болюми Израильге кочьти, къалгъанлары Къырым, Украина ве Латвияда яшамакъталар.

Африка къытасында мусульманлар

Ислямиет Африка Къытасынынъ шималине VII асыр ортасында кирди. Ерли Берберийлернинъ болюги янъы динге кирмесинен Ислям VIII асыр башларында больгеде бутюнлей аким олды. Ислямнынъ яйылмасындан сонъ Шималь Африка Агълебийлер, Идрисийлер, Фатымийлер, Мурабытлар, Муваххидлер ве Мемлюклер киби девлетлер тарафындан ёнетильди.

Османлы Девлети 1519-дан башлап Шималь Африканы укюметине алды. Османлыларнынъ бу ерге кельмесининъ энъ муим себеби мусульманларны Портекиз, Испания ве Венедиклилер олмакъ узьре бутюн христианларнынъ диний, аскерий ве сиясий баскъысындан къорчаламакъ эди. Шималь Африка узун асырлар Османлыларнынъ акимиетинде къалды.

Африкадан файдаланмагъа башлагъан Авропалылар, 1920 сенеси келип, бу къытанынъ буюк бир болюмини укюметлерине алдылар. Африка улькелерининъ ер тюбюндеки ве ер усютюндеки къайнакъларыны озь файдасына къулландылар. II Дюнья дженкинден сонъ Африкада мустакъиллик арекетлери башлады. 1950 сенелерде сурьатнен сиясий, медений ве икътисадий денъишмелер олды. Бу мертебеде Африка миллетлери бирер-бирер мустакъил-

ликлерни къазанды.

Шималь Африкада мустакъиллик нетиджесинде икътидаргъа кельген кучьлер хусусан икътисадий саада халкънынъ беклейишлерине джевап берип оламадылар. Бунынъ узерине больгеде къаршы кельгенлер арекетлери ортагъа чыкъты. Мысыр, Тунис ве Джезайирде къаршы кельгенлер, халкънынъ семпатиясыны къазанаджакъ фаалиетлернен икътидарларны зорламагъа башлады. Джезайир укюмети ордунынъ да къол тутувынен къаршы кельгенлерининъ фаалиетлерини токътатты.

Лякин башкъа Африка улькелериндеки айны адиселер кимер заман ичеридеки барышны ве истикърарны телюкеге алып бараджакъ севиеге кельди.

Бугунь 15 Африка улькесинде нуфусы чокъусы мусульманлардан ибарет. Мусульманларнынъ яшагъан Африка улькелерини Шималь Африка улькелери ве Орта Африка улькелери оларакъ анълатмакъ мумкюн.

Шималь Африка Ислям улькелери

Шималь Африкадаки Ислям улькелери Мысыр, Ливия, Тунис, Джезайир, Фас ве Мавританиядыр. Шималь Африканынъ халкъы Берберийлер яшагъан гъарп болюмине Магъриб деп айтыла. Бу больгеде олгъан Фас, Тунис ве Джезайир, Магъриб улькелери адынен бир джемиет къурды, бу джемиетке 1989-да Ливия ве Мавритания да къошулды.

Мысыр

Мысыр шаркъта Ливия, шимальде Акъ денъиз, дженюпте Судан ве шаркъта Къызылденъиз иле Израильнен чевирильген бир арап улькесидир. Пайтахты - Къаиредир. Нуфусынынъ чокъусы Мусульмандыр. Ислям Мысыргъа хазрети Омер девринде кирди. Бу мемлекет сырасынен Эмевий ве Аббасий укюметинде къалды. Бу арада Мысырда толуногъуллары иле тюрклернинъ укюмети башлады. Оларнынъ аркъасындан тюрк сюлялеси олгъан Ихшидийлер, Мемлюклер ве Османлылар кельди. Османлыларнынъ Мысырда 1517-де башлагъан акимиети XIX асырнынъ сонъуна къадар девам этти. Мысыр 1882-де инглизлернинъ къолуна кечти. 1922 сенеси

февраль 28-де мустакъиллигине къавушты.

Мысырнынъ мустакъиллигинден сонъ къаршылашкъаны энъ буюк меселе Филистин себебинден Израильнен олгъан анълашмазлыгъыдыр. Мысыр Израиль иле 1948, 1956, 1967 ве 1973-те дженклешти, базы топракъларыны гъайып этти. 1979-да Кемп Девидте япылгъан анълашма иле Израиль ишгъаль эткен топракъларындан чекильди.

Сурьатнен инкишаф эткен Мысыр арап дюньясынынъ илим ве медениет меркези вазиетинедир. Улькеде чокъ партиялы демократия бар. Мысырнынъ ресмий тили - арапча, пара валютасы исе - мысыр лирасыдыр. Экономикасы исе чифчилик ве туризмге эсаслана.

Ливия

Ливия гъарпта Джезайир, дженюпте Нигерия ве Чад, дженюп-шаркъта Судан, шаркъта Мысыр ве шимальде Акъденъиз иле сарылгъан. Бу топракълар 647-де хазрети Осман заманында мусульманлар тарафындан алынды. 1551-ден XX асырнынъ башына къадар Османлыларнынъ укюметинде къалды. Ливия 1912-де Италия тарафындан ишгъаль этильди, 1951-де Къырал Идрис Сенусийнинъ реберлигинде мустакъиллигини илян этти.

Ливиянынъ пайтахты - Траблус, ресмий тили - арапча, пара валютасы - ливия динарыдыр. Халкънынъ 97% - Мусульмандыр. Къуракълыкъ иклимли олгъан Ливияда етеджек къадар бостан махсулы осьтюрюльмей. Энъ муим икътисат къайнагъы джермайдыр.

Ливияда 1969 сенеси сентябрь 1-де Полковник Муаммер Къаддафий реберлигиндеки яш офицерлер икътидаргъа къол къойдылар. Къою арап миллиетчилиги сиясети такъип эткен Къаддафий, банкларны ве джермайларны девлетлештирди, гъарб ве къомшу улькелеринен арасыны бозды. Израильнен якъын мунасебетлери себебинден Мысыр иле анълашмазлыкъкъа тюшти. 1977-де Чаднынъ Аозоу тарафыны ишгъаль этти. Бойлеликнен, Чад Ливия иле Франса арасында тек де-факто танылды. Френкистан 1984-те больгеден чекильмесинен берабер Ливия ичеридеки больгелерге кирмеге башлады. Бунынъ узерине Френкистан ве АБД Ливиягъа уджюм эттилер. АБД 1986-да Ливияны бомбала-

ды. АБД ве Френкистаннынъ дестегини алгъан Чад 1987-де эль-Къаддафийни енъди ве атеш кесюв илян этильди. 1991-де исе Чад иле Ливия арасында Эминлик анълашмасы имзаланды.

Ливия гъарп дюньясы ве БМ тарафындан терорист ульке илян этильди. БМ 1992 сенеси Ливиягъа къаршы протест япты. Дюньянынъ чокъусы мемлекети Ливия иле ава багълантыларыны кести ве девлетлер арасы джемиет бу улькени ялынъыз къалдырды. Ингильтере 1990-да керчеклешкен Лоджарбие учакъ фаджиасындан Ливияны месулиетли тутты. 2001-де япылгъан махкемеде ливиялы терористлерден бири къабаатлы къабул этильди ве омюр бою аписханеге атылды.

Гъарпнынъ Ливиягъа косьтерген протести узун вакъытлар девам этти. М.Къаддафий улькесинде ракъипсиз ребер оларакъ узун вакъыт укюметнинъ башында олды. Анджакъ 2010 сенеси башлагъан арап баари Ливиягъа да тесир этти. 2011 сенеси февраль 15куню башлагъан наразлыкъ акциялары, дженкке чевирильди ве 2011 октябрь 20куню М.Каддафийни ольдюрмесинен сонъуна етти. Девлет уст идаре органы оларакъ миллий конгрес илян этильди ве Мухаммед аль-Макриф башкъан сечильди. Башбакъан да Али Зейдан олды (2013).

Тунис

Тунис шаркъта ве шимальде Акъденъиз, гъарпта Джезайир ве дженюпте Ливия иле сарылгъан. Ислям Туниске 647-де хазрети Осман девиринде кирди. 1534-те Барбарос Хайреддин Паша тарафындан Османлы Девлетине къошулды. 1881-де френклер тарафындан ишгъаль этильген Тунис, 1956 сенеси март 20-де Хабиб Бургиба реберлигинде мустакъиллигине къавушты.

Улькенинъ пайтахты - Тунис, ресмий тили - арапча, пара валютасы - тунис динарыдыр. Экономиясы чифтчилик ве туризмге эсаслана. Бунынъ янында текстиль, автомобиль ве эв шейлери санайиси де инкишаф этти.

Тунисни мустакъилликке къавуштургъан миллий къараман Хабиб Бургиба 1975-те омюр бою джумхуриет башлыгъы сайланды. О, Тунисни инкишаф эттирди, земаневий ульке япмакъ ичюн базы реформалар кетирди. Лякин бу реформалар 1980-ден сонъ Туниске буюк икътисадий сыкъынтылар кетирди. Реформаларгъа

къаршы олгъанлар фаалиетлерини сурьатлендирди. 1984-те ачлыкътан шикяет эткен фыркъалар башта косьтерювлер яптылар, сонъ исьянгъа къалкъыштылар. Х.Бургиба буларны бастырды, амма башбакъан (министр) Зейнельабидин Ибн Али иле анълашмазлыкъкъа тюшти. Башбакъан Зейнельабидин, 1987-де ноябрь 1-де ордунынъ да къол тутувынен Х.Бургибаны узакълаштырып икътидарны алды. О, Тунисте чокъ партилиялы демократик режимни къурмагъа тырыша.

Джезайир

Шимальде Акъденъиз, шаркъта Ливия, дженюпте Мали ве Нигерия, дженюп-гъарбта Мавритания ве гъарпта Фас иле сарылгъандыр. Ислямиет Джезайирге 670-те кирди. Ульке 1534-те Османлы топракъларына къошулды, 1830-да френклер тарафындан ишгъаль этильди. Джезайир халкъынынъ 99% 1962 сенеси июль 1-де япылгъан референдумда мустакъиллик сайлавлары къазанылды. 132 йыллыкъ Френк менфаатчыларына сонъ берильди.

Улькенинъ пайтахты - Джезайирдир. Нуфусынынъ 99% - Мусульмандыр. Джезайирнинъ экономикасы табиий къайнакларгъа эсаслана. Джермай ве табиий газы пек зенгин резерваларгъа саиптир.

Джезайирде 1986-дан башлап чокъ партиялы аяткъа кечильди. Лякин бу тарихтен башлап улькеде сиясий ве ичтимаий раатсызлыкълар башлады. Бунынъ узерине орду, вазиетни токътатып бу девирни токътатты. Амма ичеридеки чатышмалар девам эте.

Фас Къыраллыгъы

Фас шимальде Акъденъиз, шаркъта Джезайир, дженюпте гъарбий Сахра, гъарптa Атлантик Океаны иле сарылгъан. Ислям бу улькеге VII асырнынъ башында кирди. Ульке 1578-де Османлы топракъларына къошулды, XVI асырнынъ сонъларнында айрылгъан. XIX асырда Испания Фаснынъ шималине ерлешти. 1912-де ульке шималий Испания, дженюбий Френкистанда къалып болюнди. Фаслылар 1956-да мустакъиллигини илян эттилер. Ульке сиясий партияларнен берабер монархия иле ёнетиле.

Фаснынъ пайтахты - Рабат, пара валютасы - фас дирхемидир. Халкънынъ 99% - Мусульмандыр.

Иктисадий бакъыштан бостан махсуллары озюне еткен сийрек Африка улькелериндендир. Дюньянынъ энъ зенгин фосфат резерваларына саиптир.

Мавритания Ислям Джумхуриети

Шимальде Фас ве Джезайир, гъарпта Атлантик Океаны, дженюпте Мали иле Сенегади ве бу топракълар узун асырлар мусульманларнынъ акимиетинде къалды. Мавритания XX асырнынъ башында Френкистаннынъ ишгъалине огърады. 1960 сенеси ноябрь 28-де мустакъиллигини илян этип къуртулды.

Мавританиянынъ пайтахты - Нуакшот, ресмий тили - арапча ве френкистанджа, пара валютасы - мавритания огиясыдыр. Нуфусы 1.8 миллион. Нуфусынынъ тамамы Мусульман.

Сыкъ-сыкъ япылгъан аскерий уджюмлери себебинден бу улькеде сиясий истикърар истенильген севиеге кельмеди. Экономикасы бостанджылыкъ, айванджылыкъ ве балыкъчылыкъкъа эсаслана.

Гъарбий Сахара

Гъарбий Сахара шималь-гъарп Африкада Атлантик Океаны ялысында 267.000 км.топракъкъа саип больгедир. Дюньянынъ энъ зенгин фосфат ятакъларынынъ олгъаны бу ульке 1976 сенесине къадар Испаниянынъ акимиетинде къалды. Бу арада къомшулары Фас, Джезайир ве Мавритания бу ерни озь топракъларына къатмакъ мусабакъасына кирдилер. Бу больге узеринде акъкъы олгъаныны иддиа эткен Фас 1975-те гъарп Сахарагъа догъру «ешиль юрюш» адынен арекет башлатты. 1976-да Испания, гъарп Сахрадан чекильли. Фас исе бу ерни тамамынен озь топракъларына къошмагъа истеди.

Фаскъа энъ буюк тепки гъарп Сахаранынъ озь халкъындан кельди. Мустакъиль бир девлет къурмакъ истеген Полисарио Джепхеси Джезайирнинъ къол тутувынен тиренювге башлады ве Сахара Арап Демократика Джумхуриетини илян этти. Бу укюмет пек чокъ девлет тарафындан къабул этильди. Лякин къомшу девлетлернинъ гъарп Сахара узериндеки иддиалары битмеди. Фас иле Полисарио Джепхеси арасында девам эткен чатышмалар, БМ киришмесинен имзалангъан 1991 сенеси атеш кесюв анълашмасынен токътады. Улькенинъ келеджеги ичюн 1992-де къарарлаштырыл-

гъан референдум да япылмады. Бу себептен гъарп Сахара меселеси даа тамамынен чезильмеди.

Орта ве дженюп африка улькелери

Ислям, Орта ве Дженюп Африкагъа VII асырда мусульман базиргянлар ве денъизджилер тарафындан алып барылды ве пек тез яйылды. Тарих ичерисинде зенджий мусульманлар Орта ве Дженюп Африкада бир чокъ девлет къурдылар. XIX асырда Ингильтере, Френкистан, Голландия, Алмания, Португалия ве Бельгия киби гъарбий менфаатчы кучьлер бу больгелернинъ бютюнини истиля эткен эди. Орта ве Дженюп Африка улькелери, дюньянынъ башкъа больгелериндеки халкълар киби менфаатчыларгъа къаршы тиренюв арекетлерини тертипледилер. XX асырнынъ экинджи ярысында мустакъилликлерине къавуштылар. Урф-адет дегерлерине багълы олгъан Африка джемиетлери, Авропалы менфаатчылар ве миссионерлернинъ баскъыларына бакъмайып миллий ве диний шахсиетлерини сакъламагъа тырышалар.

Орта ве Дженюп Африкада яшагъан нуфусынынъ учьте экиси мусульманлардыр. Мусульманларнынъ чокълукъта олгъан улькелери, Буркина Фасо (Юкъары Вольта), Джибути, Чад, Габон, Гамбия, Гвинея, Либерия, Мали, Нигер, Нигерия, Сенегал, Сомали ве Судандыр. Мусульманларнынъ азынлыкъта яшагъан улькелери Бенин (Дахомей), Эфиопия, Фильдиши Сахили, Гана, Гине-Биссау, Къамерун, Кения, Конго, Мозамбик, Сиера-Леоне, Танзания, Того, Уганда ве Заиредир.

Орта Африка ве Дженюп Африка улькелерининъ эсас меселелери исе шулар эди:

Икътисадий эксиклик, сынъыр анълашмазлыкълары, къабиле къавгъалары, аскерий уджюмлер, тез нуфус артувы, къураклыкъ ве къытлыкътыр. Бу къадар эксикликке бакъмайып Африка къытасы, зенгин ер тюбю къайнаклары ве инсан кучюнен бу меселелерини енъеджек къадар кучьке саиптир.

Бу улькелер сиясий мустакъиллигини къазанмагъа тырыштылар ве нетиджеде икътисадий тарафтан да пек аркъада къалдылар. Чюнки табиий къайнакълары истиляджылар тарафындан къулланылды. Шимдики вакъытта икътисадий тарафтан котерильмеге тырышалар.

Африканынъ энъ сыкъ къаршылашкъан меселелеринден бириси къытлыкъ ве ачлыкътыр. Бу меселе 1973-74ве 1985- 86 сенелеринде 200 миллион инсан ачлыкъта къалды. Ачлыкъ ве икътисадий кризиснинъ ортадан ёкъ этильмеси ичюн о ернинъ мемлекетлери, БМ ве дигер девлетлер арасы муэссеселери гъайрет эте.

Судандаки шималь-дженюп анълашмазлыгъы

Орта Африканынъ энъ буюк улькелеринден олгъан Суданнынъ шималинде мусульман араплар, дженюбинде христиан ве анимист зенджилер яшамакъта. Суданнынъ 1956-да мустакъиллигини къазанмасынен берабер дженюптеки зенджилер айрылыкъ арекетлерине башладылар. Олар дженюптеки джермай ятакъларынынъ шимальге йиберильмесини бир чешит менфаатперестлик киби коре эди. 1983-те меркезий укюмет, дженюпни учь больгеге айыргъан сонъ силялы аякъкъа турув башлады. Суданда 1985-те чыкъкъан къытлыкъ, дженюпке де тесир этти ве ич дженки сурьатленди. Судан укюмети 1988-де исьянджыларнен барыш япты. Бунынъ иле берабер улькеде сиясий ве ичтимаий раатсызлыкълар девам эте.

Эритра-Эфиопия анълашмазлыгъы

Эфиопия (Хабешистан) хазрети Пейгъамберимиз заманында мусульманларнынъ Мекке мушриклерининъ зулумындан къуртулмакъ ичюн сыгъынгъанлары биринджи улькедир. Башкъа Африка улькелери киби менфаатчыларнынъ ишгъалине огърагъан Эфиопия да 1941-де мустакъиллигине къавушты. Лякин Эфиопия 1945-тен башлап мусульман бир ульке олгъан Эритре узеринде халкъ иддиа этмеге башлады ве бу ерни 1952-де топракъларына къошты. Амма даа сонъ топракъларынынъ алынмасына къаршы чыкъкъан Эритре Къуртулув Ордусы, Эфиопия иле силялы муджаделесини девам эттирди ве 1991-де мустакъиллигини къазанды.

Сомалиде ичеридеки дженк ве ачлыкъ

1960-та мустакъилликни къазанагъан Сомали, Эфиопия иле сынъыр къавгъалары ве айырыкъчыдарнен муджалелелер япты. 1988-де айрылыкъчылар, Могадишу пайтахтыны алып бар олгъан икътидарны йыкътылар. Бунынъ иле берабер башлагъан ичеридеки дженк, 1992-93 сенелери мемлекетни ачлыкъкъа алып барды. Бу себептен БМ, барыш кучю йиберди. Бу кучьке къошулгъан тюрк аскерлери де 1994-те къайтты. Лякин Сомалидеки анълашмазлыкъ кунюмизде де девам эте.

Балкъанлар ве башкъа Авропа улькелериндеки мусульманлар

Балкъанларгъа ислямиетни тюрклер алып барды. Османлылар XIV асырдан башлап Балкъанларны укюметлерине алдылар. Бу тарихтен башлап Балкъанларда мусульман бир джемиет мейдангъа кельди. Бугунь Балкъанлардаки мусульманларнынъ бир болюми Османлылар заманында Анадолудан кеткен тюрклер, бир болюми де ерли мусульман халкъыдыр. Ерли халкълардан Ислямиетке киргенлер Бошнакълар, Арнавутлар ве Македонлылар эди. Балкъан мусульманлары Босния ве Герцеговина ве Арнавутлыкъта чокълукъта, Македонияда исе азлыкъталар. Бунынъ янында Юнанистан, Булгъаристан ве Югославия башта олмакъ узьре башкъа улькелерде де пек чокъ мусульман яшамакъта.

Арнавутлыкъ (Албания)

Арнавутлыкъ шималь ве шималь-шаркъ Югославия (Къарадагъ, Косово), шаркъы Македония, дженюби Юнанистан ве гъарбы Адриатика Денъизи иле сарылгъан улькедир.

Арнавутлыкъ 1479-да Фатих Султан Мехмет заманында Османлы топракъларына къошулды. Тарих боюнджа Византия Императорлыгъы ве Булгъарларнынъ истилясына огърады. Арнавутларнынъ буюк къысмы XVI асырнынъ ортасына къадар, ич меджбурий олмайып, Islямны къабул этти. Арнавутлыкъ 1912 сенеси ноябрь 28-де Османлыдан айрылып, мустакъилликни илян этти. Лякин Арнавут халкъынынъ чокъусы Косово ве Сырбистанда къалгъан.

Арнавутлыкъ II Дюнья дженки вакътында, башта итальянлар, сонъ немселер тарафындан ишгъаль этильди. Энвер Ходжа ве Мехмет Шеху реберлигинде бу ишгъальден къуртулгъан арнавутлар 1946-да социалист халкъ джумхуриети къурдылар. Арнавутлыкъ 1980 сенелерде Варшава Пактында мейдангъа кельген адиселерден тесирленди. Бу арада Энвер Ходжанынъ 1985-те ольмесинен Арнавутлыкъта янъы бир девир башлады. 1992 сенеси сайлавлары иле социалист режимден демократиягъа кечильди. Улькеде икътисатта либераллешюв, диний ишанчларда урриет берильди.

Улькенинъ ресмий тили - арнавутчадыр. Пайтахты - Тиран, муим шеэрлери Дурес, Ишкодра ве Эльбасандыр.

Арнавутлыкъта табиий къайнакълар хром, бакъыр, темир ве

комюрдир. Экономика чифтчиликке эсаслана. Эсас махсуллары памукъ, тютюн, шекер къамышы ве куньайландыр. Темель санайи даллары джермайхимия, металургия, джам санайи ве енъгиль санайидир.

Босна ве Херсек (Босния и Герцеговина) джумхуриети

Босналылар Балкъанларнынъ ерли халкъларындандыр. Босна келимеси, айны ады олгъан озенден келе. Херсек исе укюмдарлыкъ манасына кельмекте. Бойледже, Босна укюмдарлыгъы оларакъ терджиме этиле. Босналылар узун асырлар Византия Девлетининъ ве сырпларнынъ акимиетинде къалдылар. Балкъанларда огге кеткен Османлылар 1463-те Боснаны, 1483-те де Херсекни топракъларына къоштылар.

Босналылар даа чокъ къырлыкъ тарафларда яшап Ортодокслардан фаркълы бир христианлыкъ ишанджына саип олгъанлар. Озьлерини Богомил оларакъ адландыргъан эдилер. Сырплар Богомиллерге зулум япа эди. Агъыр шартларда яшагъан босналылар, османлыларны севинчнен къаршыладылар. Османлы укюмети ве Ислямиетнинъ ишанч системасындан тесирленген босналыларнынъ муим бир болюми мусульман олды ве оларгъа Бошнакъ деп айтылды. Бошнакълар Османлы Девлетининъ асыл халкъы статусына юкселип, укюметте муим вазифелер алдылар.

Босна ве Херсек XIX асырнынъ сонъ черигинде гъарпларнынъ элине кечти. Османлы-Рус дженкининъ аркъасындан 1878 сенеси имзалангъан Берлин Анълашмасы, больгенинъ статусы акъкъында янъы укюмлер кетирди. Бу анълашма иле, Босна ве Херсекнинъ топракъ укюмети Османлы Девлетине багълы къалмакъ шартынен, кечиджи оларакъ Австралия-Венгрия Императорлыгъына берильди. Австралия-Венгрия 1908-де Босна ве Херсек топракъларына къошты. Келеджегинден къоркъкъан пек чокъ мусульман бу къарардан сонъ Тюркиеге кочьти. Босния ве Герцеговина 1918-де Сырп-Хырват-Словян Бирлешик Къыраллыгъына къошулды, 1941-45 сенелери Хырватистангъа багъланды. II Дюнья дженкинден сонъ Ж.Титоннынъ реберлигинде къурулгъан Югославия Федерациясынынъ къуруджы джумхуриетлери арасында ер алды.

Босна ве Херсек заман ичинде динлерине коре фаркъ эткен учь медениет мейдангъа кельди. Мусульманлар Тюрк-Ислям медениетини Сырплар, Ортодокс Византия ве Славян медениетини, Хырватлар исе Католик медениетини къабул эттилер. Бу айыры-

лыкъ, мемлекетте даима ичеридеки дженклерге ве этник къавгъаларына ёл ачты.

Югославия 1990-да дагъылма мертебесине киргенинде башкъа ортакъ джумхуриетлер киби Босна ве Херсекке да 1991-де мустакъиллигини илян этти. Югославия укюмети ве Босна сырплары бу къарарны къабул этмейип, ульке ичиндеки Сырплар Югославиягъа багълангъанларыны илян эттилер. Бунынъ узерине Босна ве Херсектеки сырплар ве мусульманлар арасында ички дженки чыкъты. Югославия ордусы да сырпларгъа ярдым этмек макъсадынен 1992-де Босна ве Херсекке кирди. Бу мертебеден башлап сырплар къатлиамгъа башладылар: балалар, къадынлар ве къартларны, юз бинълердже мусульманны ольдюрдилер. Бу дженк медениет ёкъ этилювине чевирильди. Сырплар Тюрк-Ислям медениетине аит пек чокъ джами, медресе, копюр киби эсерлер иле Сарай-Боснадаки Ислям къол язмалар китапханесини якъып йыкътылар.

Дюнья мемлекетлери бу къатлиамгъа бир вакъыт къаршы чыкъмады. Ислям улькелерининъ барышны теминлемек ичюн япкъан гъайретлери да нетидже бермеди. Ниает 1993-те БМ Босна ве Херсекке барыш кучю йиберди. Бу кучьке БМ къарарынен 1994-те Тюркие де къошулды. Бунынънен берабер сырпларнынъ уджюмлери токъталмады. Бу арада хырватлар иле бошнакълар озь араларында анълаштылар ве 1995-те сырпларнынъ мусульманлардан алгъан базы больгелерини янъыдан къайтардылар. Бу мертебеде АБД ве НАТОнынъ киришмесинен башлагъан барыш музакерелери нетиджеленди. 1995 сенеси декабрь 14 куню Парижте буюк бир мерасимнен имзалангъан барыш анълашмасынен Босна ве Херсек дженки сонъуна етти. Анълашма иле Босна ве Герцеговина Джумхуриети адында бири бошнакъ ве хырватларгъа аит Босна ве Херсек Федерациясы, башкъасы сырпларгъа аит Сырп Джумхуриети къурулды.

Босна ве Херсек Джумхуриетининъ къомшулары, гъарпта Хырватистан, дженюп-шаркъта Къарадагъ, шаркъта Сырбистандыр. Улькенинъ пайтахты - Сарайбосна, муим шеэрлери Тузла, Мостар, Зениуа, Бихач ве Гораждедир.

Тили - бошнакъча, хырватча ве сырпча, пара валютасы – босна ве херсек динары, хырват кунасы. Дини - Ислям ве Христианлыкътыр (Ортодокс, Католик).

Босна ве Херсекнинъ табиий къайнакълары лигнит (бурый уголь), барит, мермер, къуршун ве марганец. Темель махсуллары, юзюм, богъдай, мысыр, къартоп, темель санайи махсуллары темир-челик, агъач мебели, аякъкъаб ве текстильдир.

Булгъаристан ве Юнанистанда олгъан мусульман тюрклер

Булгъаристан Османлы акимиетинде якълашыкъ беш асыр яшады. Бу заман ичинде, хусусан Анадолудан пек чокъ тюрк шималь-шаркъ ве дженюп-шаркъ Булгъаристангъа ерлештирильди. Бундан башкъа бу ерлерде эскилерден къалгъан тюрклер де яшай эди. Булгъаристандаки тюрклер миллий шахсиетлерини сакъладылар, бу топракъларны бир тюрк ватаны алына кетирдилер. Османлы Девлети бу ерден чекильгенинде тюрклернинъ нуфусы 1.5 миллионгъа якъын эди.

Булгъаристан 1908-де Османлы Девлетинден айырылып мустакъилликни илян этти. II Дюнья дженкинден сонъ исе социалист блогкъа къошулды. Булгъаристан мустакъиллигини къазангъандан сонъ бу ердеки тюрклерни мемлекеттен чыкъармагъа тырышты. Хусусан социалист девирде ичтимаий, сиясий, икътисадий ве медений акъларыны сынъырлагъан баскъы политикалары иле тюрк нуфусыны кочьмеге зорлады. Меселя, арткъан баскъылар сонъунда 1950-де Булгъаристан ве Тюркие арасында кочюв анълашмасы имзаланды ве 1968-ге къадар ярым миллиондан зияде тюрк Тюркиеге кетти. Булгъар укюмети 1985-лерде тюркче тасильни ясакъ этти. Тюрк адларыны меджбурий денъиштирип, ибадетлерини сынъырлады ве тюрклерни ассимиляциягъа чевирмеге тырышты. Булгъарлашмагъа истемеген тюрк койлерини аскерлернен этрафларыны сара эди. Бу баскъыларгъа даянамагъан 300.000 тюрк Тюркиеге кочьмеге меджбур къалды.

Булгъаристанда 1990-да социалист режими битти, ерине демократия девири кельди. Бу девирде сиясий, ичтимаий, икътисадий ве медений акълары янъыдан берилип, тюрклерге япылгъан баскъы токътатылды.

Асырлар боюнджа тюрк укюметинде къалгъан Юнанистангъа пек чокъ тюрк ерлешти. Бу ердеки тюрклернинъ бир болюми, 1923 сенеси Лозан Барыш Анълашмасына коре Тюркиедеки румларнен денъиштирильди, гъарп Тракья тюрклери иле Стамбул румлары бунъа кирмей эди. Лозан Барыш Анълашмасы Тюркие ве

Юнанистаннынъ къаршылыкълы оларакъ азынлыкъларгъа айны акълар берильмесини ичине ала эди. Юнанистан бунъа янашмайып тюрклерге къаршы баскъыджы сиясет такъип этти. Заманнен тюрклернинъ ана тиллерини къулланмалары, тасиль акъкъы, ичтимаий ве медений акълары алынды. Айрыджа Юнанистан Лозан Барыш Анълашмасына коре чалышкъан муфтийликлерге, кимер заман къаршы кельди. Юнанистан укюмети тюрк топракъларыны джемиетлештирип, тюрклерге агъыр вергилер юклеп, осьтюрген къалители тютюнни пек уджюз фиятнен алмакъ ичюн икътисадий баскъыларгъа да ёнельди. Юнанистан бу арекет тарзыны, Еге адалары ве Къыбрыс меселеси киби мевзуларда Тюркиенен арасы бозулгъан вакъытларында даа да сертлештиргени олды.

Юнан укюметининъ япкъанларындан йылмагъан гъарп Тракья тюрклери миллий дегерлерини сакълап, о ерде къалмагъа гъайрет этелер. Бугунь о больгенинъ тюрклери Гумульджине, Искече ве Диметока муфтийликлери оларакъ темсиль этилелер.

Гъарп Авропада яшагъан тюрк ве мусульман миллетлер

Гъарп Авропада бугунь миллионларнен мусульман яшамакъта. Буларнынъ бир болюми эджнебийлер, бир болюми де ерли мусульманлардыр. Чокъусы эски Ислям улькелеринден тасиль, иш я да вазифе киби чешит себеплернен кельген эджнебий мусульманлар, ватандашлыкъ акъкъы алып бу ерлерге ерлештилер. Бундан гъайры, Авропагъа ишчи оларакъ кеткен мусульманлар да бар. Гъарп Авропадаки мусульманларнынъ бир болюми де ерли Авропалылардан ибарет. Ислям гъарп Авропада да сурьатнен яйыла ве эр йыл пек чокъ инсан Ислямгъа кирмекте.

Умумен бу улькелерде яшагъан мусульманлар, икътисадий ве медений тарафтан инкишаф эткен вазиеттедир. Яшагъан улькелерининъ оларгъа теминлеген сербестлик муити ичинде диний ве миллий дегерлерини сакъламакъ ичюн чешит тешкилятларнынъ этрафында бирлештилер.

Гъарп Авропанынъ эр улькесинде мусульманлар бар. Булардан энъ чокъ мусульманнынъ яшагъаны Ингильтере, Френкистан ве Алмания акъкъында къыскъаджа бильги бермек истеймиз.

Ингильтереде ерли ве эджнебий 1.5 миллионгъа якъын мусульман яшамакъта. Эджнебий мусульманларнынъ чокъусы Пакистан, Бангладеш, Хиндистан, Уганда, Кения ве Танзаниядан кельме.

Френкистанда ерли ве эджнебий 3 миллион мусульман бар. Бу сайынен мусульманлар улькеде экинджи буюк диний джемиет вазиетинделер. Эджнебий мусульманларнынъ чокъусы Джезайир, Фас, Тунис, Югославия ве Тюркиелидир. Френкистангъа эр йыл 20.000-ге якъын мусульман кельмекте.

Алманияда ерли ве эджнебий 2 миллион мусульман яшамакъта. Мусульманларнынъ 1.5 миллионы тюрктир. Гъарп Алмания, II Дюнья дженкинден сонъ Тюркие ве Шималь Африка улькелеринден пек чокъ ишчи алды. Эки Алманиянынъ бирлешмесинен тюрклер иш тапмакъта къыйналдылар ве миллиетчи уджюмлернен къаршылаштылар. Бунынънен берабер Алманияда яшагъан тюрклер ана ватанлары Тюркиеге олгъан севгилерини ве миллий дегерлерини къорчаламакъ ичюн пек чокъ тешкилят этрафында топландылар.

Америка къытасындаки мусульманлар

Мусульманларнынъ Америка иле мунасебетлери эски вакъытлардан башлана. Эндулюсли мусульман денъизджилер 1150-де бу къытагъа кельген эди. Американынъ тапылувында бильгили мусульман денъизджилернинъ теджрибелери къулланылды. АБДнинъ 1897-деки мустакъиллигини биринджи къабул эткен мемлекет Магърибь олды.

Америка къытасында мусульман джемиетлернинъ чыкъмасы XV асырнынъ башындан башлады. Эндулюсте испаниялыларнынъ агъыр баскъысына даянамагъан мусульманлардан бир къысмы Америкагъа кетти. Бунынъ янында XVII-XVII асырларда Африкадан кетирильген къулларнынъ чокъусы да мусульман эди. Айны шекильде Америкагъа 1850-ден башлап Тюркие, Мысыр, Йемен ве Сурьеден мусульман кочюви олды. Бугунь Шималь, Орта ве Дженюп Америкада миллионларнен мусульман яшай.

Шималь Америка улькелеринден Канадада 120.000-ге якъын мусульман бар. Асылында бу бользеде пек чокъ мусульманнынъ яшагъан улькеси АКъШдыр. Бугунь АКъШда ерли мусульманлар (сия ве беяз америкалылар) ве башкъа ерлерден кельген мусульманлар яшайлар. Мусульманларнынъ умумий сайысы 3 миллионгъа якъын. Башкъа ерлерден кельген мусульманларнынъ чокъусы Иран ве Тюркие, къалгъаны башкъа улькелердендир. Тюрклернинъ чокъусы Буруклин ве Нью Йоркта отура. 1868-1898 сенелери арасында пек чокъ мусульман тюрк АКъШна кочьти. Оларнынъ ара-

сында къырымтатарлар да бар.

АКъШдаки ерли мусульманларнынъ буюк болюми зенджидир. Къул оларакъ кетирильген зенджилернинъ бир болюми затен мусульман эди. Бир болюми де бир вакъыттан сонъ Ислямны бегенип, Ислямгъа кирген эди.

Дженюп Америкада да мусульманлар бар. Бразилиялы мусульманларнынъ чокъусы Филистин ве Ливандан кельген. Аргентинадаки 1.5 миллион мусульманнынъ буюк болюми де Суриеден кочюп кельди. Башкъа тарафтан Венесуеллада 50.000-ге якъын арап мусульман, Атлантик Океаны къыйыларындаки Суринамда да Индонезиялы мусульманлар яшамакъта.

Тюркие ве дигер Ислям улькелери арасындаки икътисадий мунасебетлер

Ислям конференциясы тешкиляты (ИКТ)

Ислям дини мусульманларны къардаш сайып араларында ярдымлашма ве иш бирлиги олмасыны тавсие эте. Бунынъ орьneклери хазрети Пейгъамберимиз алейхисселям заманында башланды ве Ислям тарихы боюнджа девам этти. Тюрклер узун асырлар Ислям джемиетлерини бир акимиетте топлап, бу ярдымлашма ве иш бирлигини керчеклештирдилер.

Кунюмизде Ислям улькелери арасында ярдымлашма ве иш бирлигини теминлеген муим кенъешлерден бири Ислям Конференциясы Тешкилятыдыр (ИКТ). Бу тешкилят Ислям дюньясында ярдымлашма ве иш бирлигини инкишаф эттирип, кучьлендирмек ичюн 1971-де Джиддеде къурулды. Бу къурулувнынъ бугунь эллиге якъын азасы бар. 1980 сенесинден берли де ИКТ ёлунен Ислям улькелери арасында икътисадий мунасебетлернинъ кучьлендирильмесине гъайретлер япыла.

Къараденъиз икътисадий иш бирлиги (КИИБ)

Бу тешкилят Тюркиенинъ реберлигинде Къараденъизнинъ ялысы олгъан улькелер арасында икътисадий мунасебетлерни котермек ичюн къурулды. 1991сенеси март 12-13 куньлери Букреште, 1991 сенеси апрель23-24 куньлери исе Софияда япылгъан биринджи топлашувлардан сонъ 1992 сенеси июнь айында Стамбулда биринджи юксек топлашувы япылды. Бу топлашувгъа Тюркие, Арнавутлыкъ, Азербайджан, Булгъаристан, Эрменистан, Гурджистан, Молдовия, Романия, Русие, Украина ве Юнанистан

къошулды. Топлашувда аза олгъан улькелер арасында еткизме, хаберлешме, статистика, икътисадий ве тиджарий бильги алыш-вериши, энергетика, маденджилик, ана мадделернинъ ишленюви ве туризм мевзуларында ишбирлиги япылмасы къарарлаштырылды. Бу къарар аза олгъан улькелернинъ укюмет я да девлет башлыкълары тарафындан 1992 сенеси июнь 25-де имзалангъан бир анълашма иле къабул этильди. 1992 сенеси декабрь 8-9 куньлери исе Анталияда япылгъан тыш ишлери ёлбашчылар топлантысында КИИБ Секретариаты къурулды. КИИБ бир вакъыт фааль гъайретлер япып, къурулув макъсадыны керчеклештирмеге тырышты. Лякин сонъки йылларда бу тешкилятнынъ фааллиги явашлады.

Багъдат Пакты

Тюркие иле Иракъ 1955 сенеси февраль 24-те бир анълашма иле бу пактны къурды. Багъдат Пактынынъ макъсады - больгеде барыш ве эминликнинъ артмасыны теминлемек ве Советлернинъ Авропа, Асия ве Орта Шаркъта даа чокъ яйылмасына маниа олмакъ. Бу пакткъа даа сонъ Иран, Пакистан ве Ингильтере де аза олды. Иракънынъ 1959-да аза олмакътан чекильмесинден сонъ пакт ады Меркезий Анълашма Тешкиляты оларакъ денъиштирильди ве меркези Анкарагъа денъиштирильди. Лякин истенильген нетидже алынмагъан сонъ башта Иран, аркъасындан Пакистан аза олмакътан чыкътылар. Бундан сонъ да тешкилят 1979 сенеси дагъылды.

Котерилюв ичюн Регионал иш бирлиги тешкиляты (РИБТ)

Бу тешкилят Тюркие, Иран ве Пакистан арасында 1964-те къурулды. Сиясий хусусиети олмагъан бу тешкилятнынъ макъсады - аза улькелери арасында икътисадий иш бирлигини кучьлендирмек эди. Ираннынъ 1979 сенеси Инкъиляпдан сонъ айрылмасынен 1980-де тешкилятнынъ фаалиетлери токътатылды.

Икътисадий ишбирлиги тешкиляты (ИИТ)

Икътисадий ишбирлиги тешкиляты Тюркие, Пакистан ве Иран тарафындан 1985-те къурулды. Макъсады - аза олгъан улькелернинъ арасында икътисадий, техника ве медениет сааларда ишбирлиги япмакъ эди. Меркези - Тегерандадыр. Бу тешкилят Совет Бирлигининъ дагъылмасындан сонъ Азербайджан, Туркменистан, Озьбекистан, Къыргъызистан ве Таджикистаннынъ да къошулмасынен кучьленди.

МУНДЕРИДЖЕ